ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

Τόμ. 5 (2004)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 5 (2004)

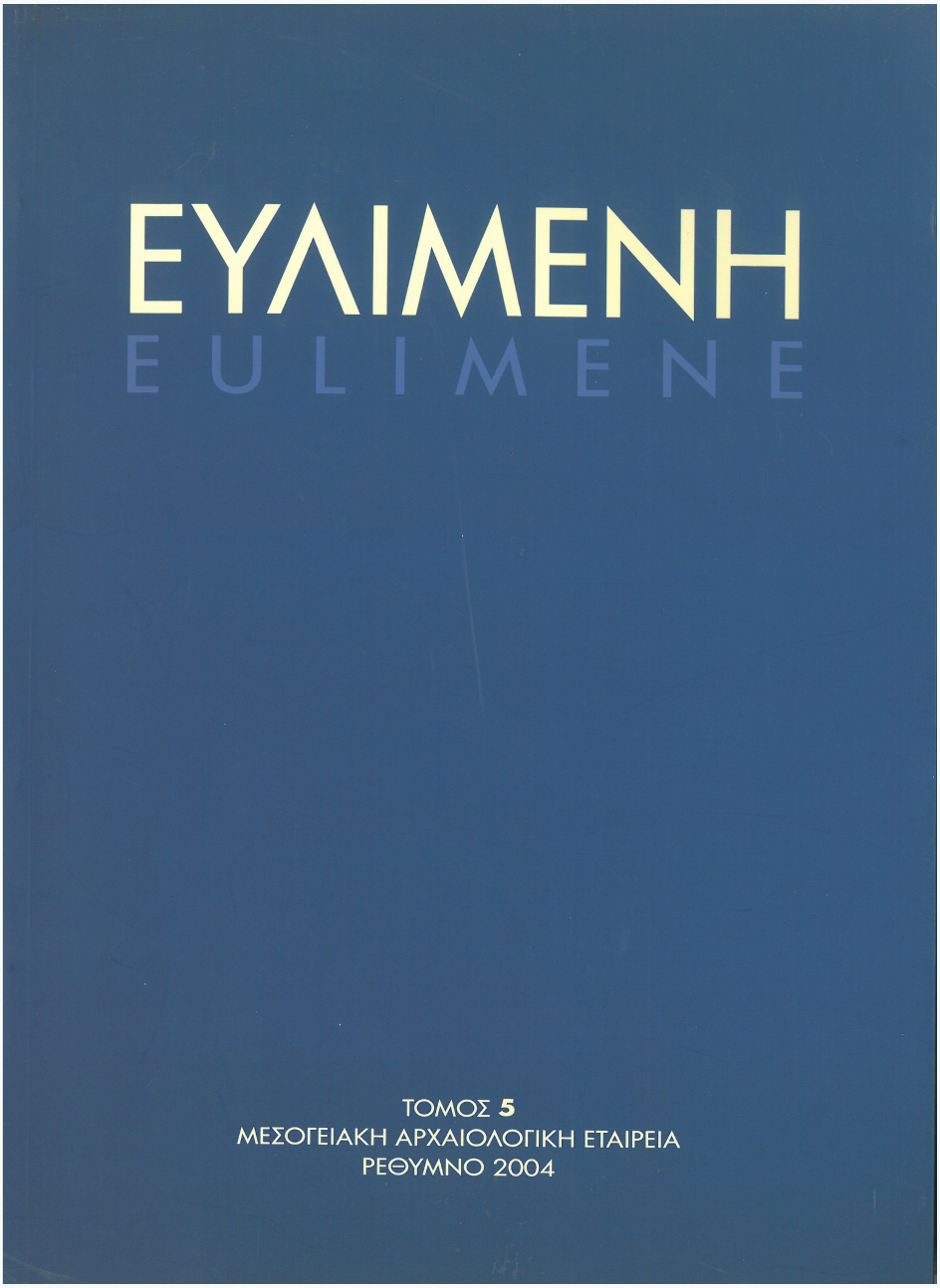

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 16/01/2026 11:38:29

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 5
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2004

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
ΒΟΗΘΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

PUBLISHER
MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS
EDITORS–IN–CHIEF
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
ASSISTANT TO THE EDITORS
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Η Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία και οι Εκδότες του περιοδικού ευχαριστούν θερμά τους Roger and Polly Beecroft, York, England για την κάλυψη μέρους του κόστους της έκδοσης.
Mediterranean Archaeological Society and the Editors wish to thank Roger and Polly Beecroft, York, England for their contribution to the cost of the publication.

© ΕΥΛΙΜΕΝΗ EULIMENE 2004
ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD
Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα ανάτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον ανάτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaiodemography, palaio–environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black–and–white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:
Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100
Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100
Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: http://www.phl.uoc.gr/eulimene/
mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 5 (2004)

List of contents
EULIMENE 5 (2004)

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti 7

Antonio Corso, The position of portraiture in early Hellenistic art criticism 11

Γιάννος Κουράγιος, Δεσποτικό: Ένα νέο ιερό σε μία
ακατοίκητη νησίδα των Κυκλάδων 27

Σταυρούλα Οικονόμου, Νεκρικά κοσμήματα:
Τα ελάσματα κάλυψης του στόματος 91

Sophia Kremydi-Sicilianou, Patterns of monetary circulation in Roman Macedonia:
The hoard evidence 135

Fragkiska Megaloudi, Agriculture in mainland Greece at the Protogeometric period:
A view from the archaeobotanical remains 151

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Antonio Corso, The Position of Portraiture in early Hellenistic Art Criticism, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 5 (2004), 11-25

La posizione del ritratto nella critica d'arte del primo ellenismo. L'autore cerca di delineare quale sia stato lo svolgimento della ritrattistica delineato dai critici d'arte del primo ellenismo e in particolare da Senocrate di Atene, un allievo della scuola sicionia attivo nei decenni centrali del III sec. a.C. Notizie desunte dai due trattati di Senocrate sulla bronzistica e sulla pittura sembrano infatti esser confluite nella trattazione sulle arti antiche di Plinio il Vecchio cosiccome in altre opere letterarie di eta' ellenistica o romana imperiale. L'inizio dell'arte di rappresentare un individuo in particolare sarebbe stato attribuito a Butade di Sicione, che avrebbe fatto un primo ritratto coroplastico del fidanzato della figlia. Meno certa é invece l'eventualitá che Senocrate avesse incluso nella sua sequenza storica le immagini iconiche di Cleobi e Bitone, erette a Delfi e replicate ad Argo, ad opera di scultori argivi. Invece, la caricatura di Ipponatte ad opera di Bupalo e Atenide e l'autoritratto di Teodoro di Samo dovevano aver costituito momenti salienti nella dinamica storica ricostruita da Senocrate. Altri momenti importanti della medesima ricostruzione sembrano esser state statue di Olimpionici, il gruppo di Armodio e Aristogitone di Antenore e le raffigurazioni dei generali Greci e Persiani nella battaglia di Maratona dipinta nella *Stoa Poikile*. L'etá di Pericle potrebbe aver costituito –nella teoria senocratea– una battuta d'arresto nel processo di affermazione del ritratto realistico. La compiuta espressione del ritratto fisiognomico sarebbe stata attribuita a Demetrio di Alopeke.Infine, il culmine di quest' arte sarebbe stato posto nell'etá di Alessandro e dei primi diadochi e sarebbe stato segnato dalle personalitá di Lisippo, Lisistrato, Apelle e Protogene.

Γιάννος Κουράγιος, Δεσποτικό: Ένα νέο ιερό σε μια ακατοίκητη νησίδα των Κυκλάδων, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 5 (2004), 27-89

Despotiko: a newly discovered sanctuary at an uninhabited isle of the Cyclades. Despotiko lies to the west of Paros and Antiparos, in a strategic position, in the centre of Cyclades. The site of Mandra is located at the island's north-east corner. The island has been identified with ancient Prepesinthos, mentioned by Strabo and Pliny. The archaeological remains of Despotiko were first explored in the late nineteenth century by Ch. Tsountas, who excavated early Cycladic cemeteries at Livadi and Zoumbaria and identified remains of a prehistoric settlement at the site Chiromilos. Rescue excavations were initiated in 1997 under the auspices of the Ministry of Culture. Short annual campaigns of excavation continued through 2000, focused on the site at Mandra, where a large sanctuary dedicated to Apollo has been located. Up to date eight large buildings have been found. Apart from the Archaic building of the sixth century BC, Classical and Hellenistic buildings have been unearthed. Although the temple has not been located yet, many parts of the temple's upper structure, built in later walls, have been identified. The

excavation has yielded a great number of finds, many of which are of prime importance as to the interpretation of the site, its role in the Aegean and its relations with the Near East, from the Archaic to the Roman period.

Σταυρούλα Οικονόμου, Νεκρικά κοσμήματα: Τα ελάσματα κάλυψης του στόματος, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 5 (2004), 91-133

Burial jewels: the custom of mouth bands. Mouth bands made of gold, or rarely of silver, appear in different types of burials mostly in the area of the south Balkans as early as the Neolithic period until the early Christian era. The custom seems to apply especially to regions under direct or indirect Mycenaean influence, such as Cyprus of the Late Bronze Age and Macedonia of the archaic and classical periods. Some of these bands are decorated with floral, geometrical or pictorial patterns whereas others bare no decoration.

The few inscribed gold bands, usually in the shape of a leaf, mention either the name of the deceased or a dedication to the underworld deities and date from the fourth c. B.C. to the first c. A.D. These are associated to the gold «dionysiac-orphic» sheets and to the mystery cults of Dionysus and Persephone.

Sophia Kremydi-Sicilianou, Patterns of monetary circulation in Roman Macedonia: The hoard evidence, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 5 (2004), 135-149

Νομισματική κυκλοφορία στη Ρωμαϊκή Μακεδονία: Η μαρτυρία των θησαυρών. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται οι «θησαυροί» που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Μακεδονίας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους με ιδιαίτερη έμφαση στα πρόσφατα ευρήματα. Συζητείται η διάδοση του ρωμαϊκού νομίσματος στην περιοχή και αντιδιαστέλλεται η σχετικά συχνή εμφάνιση των αργυρών υποδιαιρέσεων, κυρίως των δηναρίων, με την εξαιρετικά σπάνια εμφάνιση των χαλκών και την πλήρη απουσία των χρυσών.

Οι «θησαυροί» που περιέχουν χάλκινες κοπές των επαρχιακών νομισματοκοπείων ταξινομούνται σε τέσσερεις γεωγραφικές ενότητες που αντιστοιχούν στις τέσσερεις μερίδες. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το υλικό είναι τα ακόλουθα: Η συντριπτική πλειονότητα των χάλκινων κοπών που κυκλοφορούσαν στη περιοχή ανήκαν στα μακεδονικά νομισματοκοπεία ενώ, εντελώς εξαιρετικά, εμφανίζονται νομίσματα από τη Μικρά Ασία. Επιπλέον, παρόλο που οι «θησαυροί» του πρώτου αιώνα είναι ελάχιστοι, φαίνεται πως την περίοδο αυτή τα νομίσματα δεν απομακρύνονταν σχεδόν καθόλου από την περιοχή που κόπηκαν. Κατά τον δεύτερο αλλά κυρίως κατά τον τρίτο αιώνα, οι επαρχιακές κοπές κυκλοφορούσαν ευρύτερα μέσα στη Μακεδονία· οι κοπές της πρώτης μερίδας ωστόσο εξακολουθούσαν να μετακινούνται λιγότερο, τουλάχιστον προς δυσμάς. Η ευρύτερη κυκλοφορία των νομισμάτων του τρίτου αιώνα θα πρέπει να συνδέεται με την παρατηρημένη μετρολογική αλλά και τεχνοτροπική τους ομοιομορφία.

Τέλος προτείνεται πως, αντίθετα με ότι συνέβαινε σε παλαιότερες περιόδους, οι κοπές των επαρχιακών πόλεων στους αυτοκρατορικούς χρόνους μπορούσαν να γίνουν αμοιβαία αποδεκτές ως νόμιμο μέσο συναλλαγής από γειτονικές πόλεις. Εάν η υπόθεση είναι ορθή, τότε η πρακτική αυτή αποτελεί ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της

νομισματικής ενοποίησης της αυτοκρατορίας που επεβλήθη με τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού.

Fragkiska Megaloudi, Agriculture in mainland Greece at the Protogeometric period: A view from the archaeobotanical remains, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 5 (2004), 151-160

Agriculture et alimentation en Grèce Proto-geómétrique: les restes carpologiques. La présente étude réalise la première synthèse des données archéo-botaniques disponibles en Grèce concernant la période proto-géométrique. Cinq sites situés dans la partie continentale de la Grèce et datés de la première phase de la période proto-géométrique ont été analysés de manière descriptive. Leur étude a permis d'attester la présence de céréales (orge, engrain, amidonnier, froment, épeautre, millet), de légumes (lentilles, pois, gesses, fèves, ers), d'oléagineux (pavot, cameline, lin) et d'espèces fruitières (figue, vigne).

THE POSITION OF PORTRAITURE IN EARLY HELLENISTIC ART CRITICISM

A well known rhetorical pattern within ancient art criticism is the interpretation of the visual arts in biological terms.[1] For the early critics, each art had a discovery, a development, a peak, a decadence and a death. This model seems to have been first elaborated within the Aristotelean school and to have been applied to the visual arts by Xenocrates. This phenomenon has already been carefully documented by Bernhard Schweitzer.[2] The precise manner in which the early Hellenistic critics applied this pattern to the development of portraiture is the subject of this paper.

Xenocrates was active ca. 280-230 BC. He received an Aristotelean education and was himself a bronze sculptor, trained in the school of Sicyon.[3] According to Pliny the Elder (*NH* 1. 33-4; 34. 83; 35. 68), Xenocrates wrote books *de toreutice* and *de pictura*.[4] While his treatises do not survive, they do seem to have been heavily utilized by Pliny the Elder for his encyclopedia on the visual arts, in particular books 34, 35 and 36 of his *Naturalis Historia*.[5] Antigonus of Caristus also wrote during the last half of the third century BC; his books were also entitled *de toreutice* and *de pictura*[6]. Since Pliny associates Antigonus specifically with Xenocrates in reference to identical interpretations of the visual arts,[7] it seems likely that Antigonus followed Xenocrates' biological interpretation of the evolution of sculpture and painting, albeit with minor alterations. Later authors preserve this third century tradition, although Pliny, of course, is foremost among them.

---

[1] A previous version of this article has been presented as a paper in the congress on early Hellenistic portraiture held in the German Institute of Athens, in November, 2002. I wish to thank Prof. Andrew Stewart and Dr. Von den Hoff, for their contribution to the discussion which followed my paper. On the interpretation of visual arts in biological terms, Pollitt 1974, 37-41 and 73-81; Isager 1991, 97-103 and 125-31; Settis 1993, 469-98.

[2] Schweitzer 1932, 11-19 and 32-52. On Aristotle's biological model, Warry 1962, 83-148; Waterflow 1982, 1-261; Charles 1997, 27-42; King 2001, 1-16; Lennox 2001, 229-58.

[3] Neudecker 2002, 623 and Lehmann 2004, 521-2. The Aristotelean education of Xenocrates is argued from these two considerations: a. Xenocrates had been a pupil of Euticrates (Pliny 34.83), a son of Lysippus, who had been closely linked with Aristotle (Moreno 1995, 18-9 and 26-8); b. Xenocrates' biological interpretation of the evolution of sculpture and painting derives from the Peripatetic biological model (cf. n. 2).

[4] See also Diogenes Laertius 4.18.

[5] See especially Schweitzer 1932; Ferri 1946, 11-27; Moreno 1966, 1234; Pollitt 1974, 73-81; Corso 1988 a, 104-9; 289-91 and 512-5; Isager 1991, 13; 102; 128; and 148; Settis 1993, 469-98 and Neudecker 2002, 623.

[6] See Pliny 1.33-4; 34.84 and 35.68; Diogenes Laertius 2.15; 7.187-8; 9.49; Zenobius 5.82. On the art criticism of Antigonus of Carystus, see Dorandi 1999, lxxxiii-cxxiii; 35-37, *testimonia* nos. 42-9.

[7] Xenocrates and Antigonus are associated by Pliny in 1.33-4; 34.83-4 and 35.68. For a general bibliography on these early art historians, cf. notes 1 and 2. Pliny outlines a biological interpretation of bronze sculpture and painting in 34.49-71 and 35.53-111 respectively.

These later sources allow us to reconstruct the evolution of ancient Greek portraiture as it was conceptualized and systematized by the early Hellenistic art critics. They also allow us to differentiate the various rhetorical phases that were developed by these early art historians and to understand how these phases were used to explain the development of this important genre.

Archaeologically, the early Hellenistic period was marked by a great boom in portraiture, both in sculpture and in painting. It is not surprising that art critics of this period became deeply concerned with portraiture in their treatises.[8] Following the Peripatetic model, the development of portraiture as outlined by the early Hellenistic critics was broken into distinct phases. The phases which we can recover correspond to the discovery, development and peak phases of the genre. What makes the specific use of this model particularly interesting, however, is that these phases of the development of the genre are consistently constructed in terms of likeness and realism. In the early literature, the development of the genre across the centuries was cast in terms that were of particular aesthetic concern in the early Hellenistic period. Likeness and realism, in other words, formed the conceptual axis on which the development of the genre was plotted by the art historians of the early Hellenistic age.[9]

The first step in this development was, of course, the *inventio*, or *heuresis*, of the genre —the initial conceptualization of the possibility that a person could be represented in the arts. According to an anecdote reported by Pliny (35.151) and Athenagoras (*Legatio pro Christianis* 14: around AD 176), the daughter of the Sicyonian clay maker Boutades (who lived in Corinth before the middle of seventh century) sketched the outline of her boyfriend's shadow that had been cast on the wall by lamplight as he slept. Delighted with the perfection of the likeness, Boutades cut out the shape, filled in the outline with clay and made a model that he dried and baked.[10] The reproduction of a person's individual features thus found its first expression in the rendering of its outline. For Pliny (35.151): «*It was through the service of that same earth that modelling portraits from clay was first invented by Butades, a potter of Sicyon, at Corinth. He did this owing to his daughter, who was in love with a young man; and she, when he was going abroad, drew in outline on the wall the shadow of his face thrown by a lamp. Her father pressed clay on this and made a relief, which he hardened by exposure to fire with the rest of his pottery; and it is said that this likeness was preserved in the Nymphaeum until the destruction of Corinth by Mummius.*»[11]

Athenagoras (*Legatio pro Christianis* 14) gives a slightly more elaborate version of the same story: «*Images (eikones) (...) were not in honour at all before the arts of modelling (plastike), of painting (graphike) and of statuary of human subjects (andriantopoieiutike) were introduced, but are later than the days of Saurias of Samos, Kraton of Sikyon, Kleanthes of Corinth and a maiden, also of Corinth. Linear drawing (skiagraphia) was discovered by Saurias, who traced the outline (perigrapho) of the shadow cast by a horse in the sun, and painting (graphike) by Kraton, who painted on a whitened tablet (pinax leleukomenos), the shadows (skiai) of a man and woman. The maiden invented the art of modelling figures in relief (koroplastike). She was in love with a youth,*

[8] Painted portraits: Nowicka 1993, 19-32 and 63-128. Sculpted portraits: Fittschen 1988, 61-9; 78-111; 116; 141-223; 267-85; 374-6 and Von den Hoff 1994.

[9] On the prevalence of realistic concerns in the early Hellenistic art, Andreae 1998.

[10] See Müller 2001a, 126.

[11] Translation by Rackham 1952, 371-3 with an amendment.

and while he lay asleep she sketched the outline of his shadow (skia) on the wall. Delighted with the perfection of the likeness, her father, who was a potter, cut out the shape (anaglypho) and filled in the outline (perigraphe) with clay; the figure is still preserved at Corinth.»[12]

Of course, the particular care in the rendering outlines was typical of Corinthian makers of terracottas in the seventh century BC (**fig. 1**).[13] This may have contributed to the early idea that portraiture was invented in this way and within this Corinthian context. More importantly, it is very likely that this story can be traced to the early Hellenistic period and to Xenocrates. It is equally clear that what distingueshed the invention of a *portrait* from, say, the invention of painting generally, was the discovery that a likeness could be shaped with human hands. The specification that the *heuretes* had been a Sicyonian, even if he lived at Corinth, also strongly hints at the bias of a critic educated in the Sicyonian school.[14] The concern with the *heuretes* also corresponds with the biological interpretation of the visual arts typical of the peripatetic school that was so influential for Pliny's interpretation of visual arts. There is only one art critic who was both a champion of the Sicyonian school, educated in the Peripatetic tradition and who was admittedly followed by Pliny in his interpretation of visual arts, Xenocrates. Indeed, the interpretation of this *heuresis* not as a creation, but as a chance discovery agrees perfectly with the interpretation of visual arts as primarily natural in scope, an idea the roots of which are blatantly Aristotelean (on the concept of *heuresis* as determined by chance, cf. Aristotle, *Ars poetica* 4.3; 5.7; 9.6; 14.7; *Ethica Nicomachea* 6.4). The derivation of this story of *heuresis* from Xenocrates is nearly certain.

The second phase of the evolution of portraiture –its development– was constructed in the early literature as taking place over the sixth, fifth and early fourth centuries. Herodotus (1.31.5) notes that the Argives made *eikones* of Cleobis and Biton, at Delphi first of all, in the age of Solon. Pausanias (2.20.3) and Pollux (7.61) record that the Argives then set up statues of the two brothers also at Argos. While it is unlikely that the so-called Cleobis and Biton discovered at Delphi (**fig. 2**) are the statues mentioned by Herodotus (since they seem to represent rather the Dioscuri) it is possible that the Cleobis and Biton represented on coins of Argus (**fig. 3**) show the style of the Argive dedication and that this dedication was inspired by the dedication at Delphi.[15] A Roman relief (**fig. 4**) keeps the general iconography of the episode evoked on the coins but the style of the figures, especially of the mother, is much changed.[16] The specificity of the portraits, in this case, may have been obtained through somatic individualization –the representation of the body performing an action specific to that person. There is little good evidence that Xenocrates ever discussed these Argive dedications. Even so, we must not forget the fame of these *eikones* at Delphi, having been evoked by Herodotus. It also seems unlikely that Pausanias would have ignored the early Hellenistic critics in his

[12] Translation by K. Jex-Blake, in Jex-Blake and Sellers 1896, 224-7.

[13] See Jenkins 1940, 101-4 and 191-255; Newhall Stillwell 1952, 25-7; 32-6; 43-4; 47-8; 50-2; 55-83; 164-6; 171-4; 179-82; 184-5; 188-92; 195-211; Pemberton 1989, 178-83; Rolley 1994, 140-2.

[14] This deduction has been stressed in Corso 1988 a, 473, n. 1-2 to Pliny 35. 151.

[15] Identification: the inscribed name *Polydeukes* can be seen on the left thigh of the so-called Cleobis on the photos printed in Vatin 1982, 509-25, figs. 2 and 3. For the images generally, see Kreikenbom 2002, 133-69, particularly 143-7 and Vollkommer 2004, 296. Argive coins: Arias 1986, nos. 8-9.

[16] See Arias 1986, 119, no. 5.

choice of the monuments to be considered. It is also significant that Xenocrates seems to have given special emphasis to the schools of Argos and Sicyon.[17] It would have been very odd indeed had he forgotten these important Argive monuments. That the images were stone, and not specifically the subject of the Xenocrates' two works should not overly concern us. Indeed, their material might account for their omission. On the other hand, Xenocrates may have treated the images since it is certain that Antigonus treated exceptionally important stone sculptures, such as the Nemesis of Rhamnous in one of his two books on the visual arts.[18] It is also important to keep in mind that the titles of ancient books often referred to just one part of the subject treated in them. The most obvious example is the *Anabasis* by Xenophon a title which, of course, applied only to the first book of the work.

The development of portraiture for the early Hellenistic critics continues with the caricature of Hipponax painted by Bupalus and Athenis during the Panathenaic festivals of ca. 540 BC.[19] The account is handed down by Acron (a *scholium* to Horace, *Epodi* 6.14),[20] Ovid (*Ibis* 523)[21] and Suidas.[22] It is most carefully recorded by Pliny (36.11-12): «*There had already lived in the island of Chios a sculptor Melas, who was succeeded by his son Micciades and his grandson Archermus; and the sons of Archermus named Bupalus and Athenis, were quite the most eminent masters of the art at the time of the poet Hipponax, who is known to have been alive in the 60th Olympiad (540-37 BC). (...). Hipponax had a notoriously ugly face; and because of this they made impudent jokes much to the amusement of the groups of companions to whom they exhibited his likeness. This angered Hipponax, who rebuked them so violently in his mordant lampoons that he is believed by some to have driven them to hang themselves*».[23]

The importance of this anecdote cannot be overstated. Indeed, it is consistently repeated throughout the literary tradition that the particular (in this case ugly) features of the face of this particular sitter found expression in painting in Ionia by masters of the Chian school. Clearly, the early Hellenistic critics believed that the development belonged to early island masters. More importantly they believed that the development of the genre had to be sketched in these terms, as a consistent move towards the realistic depiction of a face. In the third century, the fact that Hipponax's likeness could be represented is what made the painting a portrait. The presence of this notice in Pliny's passage devoted to these Chian masters and the fact that it is included in the context of the outline of the evolution of the visual arts from its beginning –a formal criteria which reveals a Peripatetic and early Hellenistic approach to the *videndae artes*– suggest that this episode featured strongly in the early Hellenistic criticism of art.

---

[17] See Schweitzer 1932. Pausanias acknowledges his early Hellenistic antiquarian sources in 1.9.8; 12.2; 13.8-9; 34.4; 2.12.6; 19.5; 21.6; 22.2 and 7; 23.8; 34.4; 4.1.6-8; 6.1-4; 15.2; 17.2; 35.4; 6.6.3; 7.6-7; 18.6; 7.17.9; 18.1; 8.12.1; 30.8-9; 37.2; 52.6-53.1; 9.5.8; 29.1-2; 35.5; 38.9-10; 10.4.6-7; 12.8; 15.2-3; 5-6; 21.5; 26.8; 38.13. Cf. Bearzot 1992.

[18] Zenobius 5. 82 reports that Antigonus of Carystus wrote on the marble statue of Nemesis at Rhamnous.

[19] See Brœker 2001 a, 104-5 and Müller 2001 b, 125-6.

[20] For the cited passage of Acron, the edition followed is Keller 1902, 404-5.

[21] For the cited passage of Ovid, the edition followed is La Penna 1957, 129-30.

[22] Cf. Suidas, *s. v. Hipponax*.

[23] Translation by Eichholz 1962, 9-11.

Also belonging to this phase of development, Pliny (34.83) records that Theodorus of Samos (575-525 BC) made the first self portrait, in bronze, remarkable for its *similitudo*. Pliny 34. 83: «*Theodorus, who constructed the Labyrinth at Samos, cast a statue of himself in bronze. Besides its remarkable celebrity as a likeness, it is famous for its very minute workmanship; the right hand holds a file, and three fingers of the left hand originally held a little model of a chariot and four, but this has been taken away to Palestrina as a marvel of smallness: if the team were reproduced in a picture with the chariot and the charioteer, the model of a fly, which was made by the artist at the same time, would cover it with its wings*».[24]

Here Pliny's testimony is certainly based on early Hellenistic sources. Theodorus's miniature quadriga already had been evoked in the third century by Posidippus in an epigram:[25]

«*(… … …) of the chariot, observe at close quarters*
how hard Theodorus' hand has worked.
For you will see the yoke-band, the reins, the ring on the bit of the horses,
the axle, as well as the (driver's) eye and the tip of his fingers.
And you will see full well (the pole, as thin as a hair), and sitting on it
you might see a fly (of the size of the chariot)».[26]

Once the urge to reproduce detailed features had been introduced into painting, it is little surprise that the early Hellenistic critics would ensure that this innovation became a concern in sculpture as well.[27] Theodorus's self portrait was almost certainly considered by Xenocrates, both because of the importance of this Samian artist in the field of bronze-sculpture, to which Xenocrates had devoted a specific book, and because the epigram by Posidippus proves beyond any doubt that Theodorus's art had been considered in the context of the early Hellenistic art criticism. Indeed, it should not be forgotten that Posidippus and Xenocrates were contemporaries and that they shared a similar concept of evolution of bronze sculpture, based on experiences within the schools of Argos and Sicyon.[28] And again it is the realistic, accurate likeness that defines the portrait's status as such as well as its greatness, even though it was made in the sixth century.

Also relevant in early Hellenistic constructions of the development of the genre were the portraits of athletes at the Panhellenic games, especially at Olympia. For Pliny (34.16): «*It was not customary to make effigies of human beings unless they deserved lasting commemoration for some distinguished reason, in the first case victory in the sacred contests and particularly those at Olympia, where it was the custom to dedicate statues of all who had won a competition; these statues, in the case of those who had been victorious there three times, 'were modelled as exact personal likenesses of the winners –what are called iconicae, portrait statues'*».[29]

---

[24] Translation by Rackham 1952, 189. On Theodorus, Ebbinghaus 2004, 445-7.

[25] See Posidippus, *Epigrammata* 67 Austin and Bastianini.

[26] Translation by Austin: see Austin and Bastianini 2002, 91.

[27] The construction of this phase may have been inspired by some representations of korai which bore very particular features. The most clear case of a peculiar face is the famous statue of Phrasiclia (**fig. 5**). See Karanastassis 2002, 171-222, in particular 189-97; and Karakasi 2001, 115-41, pls. 235-48.

[28] This concept of evolution of bronze sculpture is clearly asserted by Posidippus, *Epigrammata* 62 Austin and Bastianini. Cf. Angio 2004, 65-71.

[29] Translation by Rackham 1952, 139.

Of course, it is difficult to state with certainly which statues Pliny describes. It cannot be ruled out, however –especially considering other remarks regarding the portraits of Hipponax (ca. 540) and Theodorus of Samos (ca. 550)– that the art historian, or more likely his source, presented the invention of these exact personal likenesses as a sixth century phenomenon. Statues of late seventh[30] and sixth century winners[31] are, of course, pointed out by Pausanias (6.15.8; 6.18.7 and 8.40.1). It seems equally clear that the reproduction of an individual's body, for Pliny and hence for the early Hellenistic critics, also entailed a certain amount of somatic individualization, as Rausa has noted.[32] It is not impossible that Xenocrates, so keen to concentrate his regards to the Peloponnesian school of bronze sculpture, gave full consideration to such developments of athletic sculpture.

The occasion of the first public dedication of statues of specific persons at Athens, the group of Harmodius and Aristogeiton by Antenor, also received emphasis in the early Hellenistic art historical tradition handed down by Pliny.[33] These images also stand firmly on the road to fully realistic portraiture as constructed by the third century critics. Pliny (34.17) states that: «*I rather believe that the first portrait statues officially erected at Athens were those of the tyrannicides Harmodius and Aristogeiton. This happened in the same year as that in which the kings were also driven out at Rome (509 BC)*».[34]

Since there can be little question that these famous images duplicated specific, individualizing actions of the sitters, since the replacement statues set up in 477/6 BC strove for some sort of physiognomic individuality and since these images were widely spread as Roman copies (as the Baiae casts make clear) it is not surprising why Pliny and his sources considered them portraits.

Moving into the fifth century, it is clear that the obsession with realism on the part of the early Hellenistic critics continued. When Pliny (35.57) describes the realistically reproduced commanders on both sides of the Battle of Marathon in the Stoa Poikile in Athens (painted by Micon, Panaenus, and Polygnotus) (**fig. 6**) he calls them *iconici duces*.[35] It is the realistic likeness that defines the images as portraits: «*Indeed the brother of Phidias Panaenus even painted the Battle of Marathon between the Athenians and Persians; so widely established had the employment of colour now become and such perfection of art had been attained that he is said to have introduced actual portraits of the generals who commanded in that battle, Miltiades, Callimachus and Cynaegirus on the Athenian side and Datis and Artaphernes on that of the barbarians*»[36]. (Incidentally, this phase in the early Hellenistic construction of the

---

[30] See the statue of Eutelidas, who won in 628 BC (Pausanias 6.15.8).

[31] See the statues of Arrhachion, winner in 564 (Pausanias 8.40.1-2), of Praxidamas, who won in 544 BC and finally of Rexibius, winner in 536 BC (Pausanias 6.18.7).

[32] See Rausa 1994, 14-29 and 77-83.

[33] See Müller 2001c, 48-9, with previous selective bibliography.

[34] Translation by Rackham 1952, 139.

[35] See Demosthenes 59 (*Contra Neaeram*) 94; Lycurgus, *De sacerdotissa*, *frg.* 3 Conomis; Aeschines, *Contra Ctesiphontem* 186; Nepos, *Miltiades* 6.3; Persius 3.52-4; Pliny 35.57; Lucian, *Juppiter tragoedus* 32; Pausanias 1.15.3-4; Aelian, *De natura animalium* 7.38. Other sources may be found in A. Reinach, *Recueil Milliet* , Paris (1921) 136-9, no. 116; 156-65, nos. 141-55; and 168-9, no. 164. On this painting, see the old, but still important, publication by Robert 1895, 1-45; Moreno 1987, 49-70; Rouveret 1989, 152-5; Hœsch 2000a, 162-3; 2000b, 225; 2001a, 58-9 and Ehrhardt 2004, 82-4 and 180-1.

[36] Translation by Rackham 1952, 303-5. The concept that generals could be recognized without

development of portraiture coincides chronologically with the years of the Ostia type of Themistocles which also evidences singular features[37]) (**fig. 7**). In any case, no doubt can be raised regarding the presence of this important moment in the history of portraiture in Xenocrates' book on painting. The consideration of this Battle of Marathon by Pliny is a necessary moment in the evolution of painting, whose most important points –the beginning of painting at Corinth and the peak with the Sicyonian school with Apelles– reveal a clear derivation from Xenocrates' theory, as already stressed by Schweitzer.[38]

The Hellenistic critics regarded the high Classical period as a moment of idealization of portraits. This on account of Pliny's critical evaluation of the art of Cresilas, the master of the portrait of Pericles (34.74): «*nobiles viros nobiliores fecit*» (he added celebrity to men already celebrated). Indeed, Pericles' portrait (**fig. 8**) reveals the marked idealization of the features of this stateman.[39] Again, Pliny's remark is included in a section devoted to bronze sculpture which, again, is interpreted as a constant biological progress that culminates in the Sicyonian Lysippus. This, in turn, has provoked the idea that the remark should derive from an early Hellenistic and Sicyonian art critic. This art critic should be nobody but Xenocrates.

It must also be noted, however, that realism continued to play a dominant role in the mind of the early Hellenistic art writers, even when discussing the portraits at the height of the Classical age. Indeed, the gossip concerning Phidias' portrait of himself and of Pericles in the Amazonomachy on the shield of the Athena Parthenos[40] (**fig. 9**) reveals that, in the opinion of the Hellenistic critics, this idealistic trend was not regarded as completely prevalent in the period.[41] The presence of this anecdote in Peripathetic sources such as the *De mundo* (399 b) and the *Mirabilia* (155) attributed to Aristotle suggests that it was taken in consideration by the Xenocratic tradition that was the closest to the Peripatetic school.

The early Hellenistic obsession with realism seems to have reached a crisis in the discussion of Demetrius of Alopeke. According to Quintilian (12.10.9) Demetrius was criticized «*for carrying realism too far*», for he was more concerned with likeness than with beauty. Similar remarks are preserved in Lucian (*Philopseudes* 19-20) and Pliny the Younger (*Epistulae* 3.6).[42] The development of visual arts outlined by Quintilian is very similar to that outlined by Pliny. Both are thought to depend on the same art historical

---

inscriptions is handed down also by Aeschines and Nepos, cited above, note 35.

[37] See Rolley 1994, 392-6 (the so-called Epinomis type of Homer may also be attributed to this realistic trend in portraiture) and Despinis 2001, 103-27.

[38] See Schweitzer 1932 and Isager 1991, 97-103 and 125-31.

[39] See Corso 2002, 91-112. The translation of Pliny's passage on Cresilas is by Rackham 1952, 183. Cresilas' peak has been dated by myself (cf. Corso 2002, 94, note 17: «between the last years of Pericles and the period of the Sicilian expedition»). Keesling 2004, 79-91, rather unfairly, does not acknowledge my contribution toward a late 5th century date of this sculptor.

[40] For the shield: Rolley 1999, 61-3 and Strocka 2004, 210-36, with previous selective bibliography.

[41] For the gossip: Aristotle, *De mundo* (399b) and *Mirabilia* (155). See also Cicero, *Tusculanae disputationes* (1.15.34) and *De oratore* (2.17.73); Valerius Maximus (8.14.6); Dio Chrysostomus, *Orationes* (12.6.373.228); Plutarch, *Pericles* (31); Apuleius, *De mundo* (32); Ampelius, *Liber memorialis* (8).

[42] The translation of Quintilian's passage is by Russell 2001, 287. On Demetrius, see Müller 2001d, 163-4. The style attributed by Quintilian to Demetrius, incidentally, is quite in line with that of the Porticello portrait (**fig. 10**) (see, for example, Lattanzi, *s.d.*, 178-9).

tradition. It is likely that the judgment on Demetrius handed down by Quintilian goes back to the art criticism of Xenocrates and Antigonus.[43] The early Hellenistic critics would never have missed this opportunity to comment on this artist marking as he does the eventual entrance of what we might call physiognomic portraiture in the visual arts.

In describing the Late Classical period, early Hellenistic critics continue to focus on the genre of realistic portraiture as the dominant current in the visual arts. Alexander's decision to give Lysippus and Apelles the privilege to portray him (**fig. 11**) is repeated by a long tradition.[44] According to Pliny[45] «*Apelles' portraits were (...) perfect likeness*».[46] Moreover, Lysippus' younger brother, Lysistratus was, according to Pliny[47] «*the first who obtained portraits by making a plaster mould on the actual features (...). He also first rendered likeness with exactitude*».[48] Pliny (35.103) also notes, regarding the early Hellenistic painter Protogenes, that «*he aimed at absolute truth (verum) in his painting and not at a simple likeness(verisimile)*».[49]

It is virtually certain that Xenocrates, having been a student of Euthycrates, son of Lysippus[50] and also of Tisicrates, a student of Euthycrates,[51] was responsible for the thesis that the peak of bronze sculpture and painting should be placed in the age of Alexander and that it should fall on Lysippus and Apelles respectively. It is this idea that is handed down by Pliny and Quintilian.[52] It seems equally certain that the obsession with likeness or realism seen throughout Pliny's description of the development of the genre should also be attributed to the early Hellenistic art historians.

It is not by chance that the peak of these arts corresponds to the peak of realism in the history of sculpture and painting.[53] Realistic portraiture was, for the early Hellenistic critics, one of the fundamental components of the arts whose aim was to reproduce visual experience (Pliny 34.65).[54] For this reason, the early Hellenistic history of portraiture reads as a history of realism –it was upon these very particular early Hellenistic criteria that all other periods were judged.

---

[43] Concerning the dependance of both Pliny and Quintilian from the art historical tradition of Xenocrates, see Corso 1988b, 115-6, source no. 44 and comment on it and Lehmann 2004, 521.

[44] See Cicero, *Ad familiares* 5.12.6-7; Horace, *Epistulae* 2.1.232-44; Valerius Maximus 8.11. *ext.* 2; Pliny 7.125; 35.85 and 37.8; Plutarch, *De Alexandri fortuna aut virtute* 2.2-3; *De Iside et Osiride* 24d; *Alexander* 4.1; Arrian, *Alexandri anabasis* 1.164-5; Apuleius, *Florida* 7; Himerius, *Meletai kai logoi* 31.5; Scholiast to Horace, *Epistulae* 2.1.239-40; Choricius, *Dialexeis* 34.1-3. On the portraits of Alexander made by Lysippus and Apelles, see Stewart 1993, 9-70; 106-13; 191-209; 360-2. On Lysippus, see Moreno 2004, 27-39.

[45] See Pliny 35.88.

[46] Translation by K. Jex-Blake in Jex-Blake and Sellers 1896, 124-5. On Apelles, see Moreno 2000, 11-130 and Brœker 2001b, 62-4.

[47] See Pliny 35.153.

[48] Translation by K. Jex-Blake in Jex-Blake and Sellers 1896, 176-7. On Lysistratus, see Neudecker 1999, 612 and Schollmeyer 2004, 40.

[49] Translation by J. Jex-Blake, in Jex-Blake and Sellers 1896, 138-9, with an amendment. On Protogenes, see Hœsch 2001a, 463-4 and Ehrhardt 2004, 323-4.

[50] See note 3, above.

[51] On Tisicrates, Andreae 2004, 437.

[52] See bibliography cited in n. 1 and 2.

[53] On realism in the early Hellenistic period see Andreae 1998, 19-276.

[54] See Moreno 1995, 18-25.

Unfortunately, there are no certain or even probable traces of the ideas of Xenocrates or Antigonus in the visual arts during the period after the age of Alexander and the first diadochi. The decline required by the early Hellenistic biological model –the decadence and death– is therefore lost.

There seems little evidence to support the idea that the *cessavit ars* of Pliny 34.51, the idea that bronze sculpture did not flourish after 296-3, can be traced to the theories of Xenocrates and Antigonus since we can argue now from the recovered epigrams of Posidippus that the idea that the early Hellenistic period as an age of decadence in visual culture was not yet rooted in the contemporary thought.[55] Indeed, this opinion should probably belong to the Neo-Classicists and may have been codified in *Chronicles* of Apollodorus of Athens, soon after the middle of the 2nd century BC.[56] This Neo-Attic prejudice against early Hellenistic styles, realism in particular, was destined to be accepted until the beginning of the twentieth century.[57]

Interestingly enough, Pliny's interest in likeness and realism also diminishes after this time. It is possible that Xenocrates did not continue his history into the first decades of the third century B C and that he closed his treatise with the end of the period that he regarded as peak of the visual arts. It is also possible that Antigonus did the same, since he is never cited as an authority on masters or works of the early Hellenistic period.

BIBLIOGRAPHY

Andreae, B. 1998. *Schoenheit des Realismus*. Mainz/Rhein.

Andreae, B. 2004. «Teisikrates». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 437. München.

Angio, F. 2004. «Artisti 'vecchi' e 'nuovi' (Posidippo di Pella, P. Mil. Vogl. viii 309, col. x 8-15)», *Museum Helveticum* 61: 65-71.

Arias, P.E. 1986. «Biton et Kleobis». *LIMC* 3: 119-20.

Austin, C. and Bastianini, G. 2002. *Posidippi Pellaei quae Supersunt Omnia*. Milan.

Bianchi Bandinelli, R. 1958. «Apollodoro di Atene». *EAA* 1: 474-5.

Broeker, G. 2001 a. «Athenis». In *Künstlerlexikon der Antike*, edited by R. Vollkommer, 104-5. München.

Broeker, G. 2001. «Apelles (i)». In *Künstlerlexikon der Antike*, edited by R. Vollkommer, 62-4. München.

Charles, D. 1997. «Aristotle and the Unity and Essence of Biological Kinds». In *Aristotelische Biologie*, edited by W. Kullmann and S. Fœllinger, 27-42. Stuttgart.

Coarelli, F. 1996. *Revixit Ars*. Rome.

Corso, A. 1988a. «Libro trentaquattresimo. Introduzione e note. Libro trentacinquesimo. Introduzione e note. Libro trentaseiesimo. Introduzione e note. Glossario degli artisti ricordati nei libri xxxiv-xxxvi». In *Gaio Plinio Secondo. Storia Naturale. v.*

[55] See especially Posidippus, *Epigrammata* 62-70, 115 and 142 Austin and Bastianini.

[56] See Bianchi Bandinelli 1958, 474-5; Montanari 1996, 857-60. On the artistic period epitomised by Pliny with his expression *ars (...) rursus (...) revixit* (Pliny 34.52), see Coarelli 1996.

[57] A clear (and positive) revaluation of Hellenistic art is stressed in several publications of the early twentieth century, see for example Klein 1921.

Mineralogia e storia dell'arte. Libri 33-37, edited by G. B. Conte, 103-739 and 865-929. Turin.
Corso, A. 1988b. *Prassitele I*. Rome.
Corso, A. 2002. «The Argive Masters at Athens from Pericles to Thrasybulus». *NumAntCl* 31: 91-112.
Despinis, G. 2001. «Vermutungen zum Marathon-Weihgeschenk der Athener in Delphi». *JdI* 116: 103-27.
Dorandi, T. 1999. *Antigone de Caryste*. Paris.
Ebbinghaus, S. 2004. «Theodoros (1)». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 445-7. München.
Ehrhardt, W. 2004. «Mikon». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 82-4, München.
Ehrhardt, W. 2004. «Panainos». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 180-1. München.
Ehrhardt, W. 2004. «Protogenes». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 323-4. München.
Eichholz, D.E. 1962. *Pliny. Natural History* 10. London - Cambridge Mass.
Ferri, S. 1946. *C. Plini Secundi Naturalis Historiae quae Pertinent ad Artes Antiquorum*. Rome.
Fittschen, K. 1988. *Griechische Portraets*. Darmstadt.
Hoesch, N. 2000a. «Mikon». *Der Neue Pauly* 8: 162-3.
Hoesch, N. 2000b. «Panainos». *Der Neue Pauly* 9: 225.
Hoesch, N. 2001a. «Polygnotos (i)». *Der Neue Pauly* 10: 58-9.
Hoesch, N. 2001b. «Protogenes». *Der Neue Pauly* 10: 463-4.
von den Hoff, R. 1994. *Philosophenportraets des Früh- und Hochhellenismus*. München.
Jenkins, R.J.H. 1940. «Terracottas». In *Perachora*, edited by H. Payne, 101-4 and 191-255. Oxford.
Isager, J. 1991. *Pliny on Art and Society*, London.
Jex-Blake, K. and Sellers, E. 1896. *The Elder Pliny's Chapters on the History of Art*. London.
Karakasi, K. 2001. *Archaische Koren*. München.
Karanastassis, P. 2002. «Hocharchaische Plastik». In *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst. I. Frühgriechische Plastik*, edited by P.C. Bol, 171-222. Mainz.
Keesling, C.M. 2004. «The Hermolikos/Kresilas Base». *ZPE* 147: 79-91.
Keller, O. 1902. *Pseudoacron. Scholia in Horatium Vetustiora* I. Stuttgart.
King, R.A.H. 2001. *Aristotle on Life and Death*. London.
Klein, W. 1921. *Vom Antiken Rokoko*. Vienna.
Kreikenbom, D. 2002. «Reifarchaische Plastik» In *Die Geschichte der Antiken Bildhauerkunst. I. Frühgriechische Plastik*, edited by P.C. Bol, 133-69. Mainz.
La Penna, A. 1957. *Publi Ovidi Nasonis Ibis*. Florence.
Lattanzi, E., *Il Museo Nazionale di Reggio Calabria*. Rome.
Lehmann, L. 2004. «Xenokrates». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 521-2. München.
Lennox, J.G. 2001. *Aristotle's Philosophy of Biology*. Cambridge.
Montanari, F. 1996. «Apollodoros (7, aus Athen)». *Der Neue Pauly* 1: 857-60.
Moreno, P. 1966. «Xenokrates». *EAA* 7: 1234.
Moreno, P. 1987. *Pittura Greca da Polignoto ad Apelle*. Milan.
Moreno, P. 1995. *Lisippo. L'Arte e la Fortuna*. Milan.

Moreno, P. 2000. *Apelle, la Battaglia di Alessandro*. Milan.
Moreno, P. 2004. «Lysippos». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 27-39. München.
Müller, W. 2001a. «Butades». In *Künstlerlexikon der Antike*, edited by R. Vollkommer, 126. München.
Müller, W. 2001b. «Bupalos» In *Künstlerlexikon der Antike*, edited by R. Vollkommer, 125-6. München.
Müller, W. 2001c. «Antenor (ii)». In *Künstlerlexikon der Antike*, edited by R. Vollkommer, 48-9. München.
Müller, W. 2001d. «Demetrios (i)». In *Künstlerlexikon der Antike*, edited by R. Vollkommer, 163-4. München.
Neudecker, R. 1999. «Lysistratos (2)». *Der Neue Pauly* 7: 612.
Neudecker, R. 2002. «Xenocrates (4)». *Der Neue Pauly* 12/2: 623.
Newhall Stillwell, A. 1952. «The Potters Quarter. The Terracottas». *Corinth* 18. 1.
Nowicka, M. 1993. *Le Portrait dans la Peinture Antique*. Varsovie.
Pollitt, J.J. 1974. *The Ancient View of Greek Art*. New Haven.
Rackham, H. 1952. *Pliny. Natural History* 9. London-Cambridge Mass.
Rausa, F. 1994. *L'Immagine del Vincitore*. Treviso.
Rolley, C. 1994. *La Sculpture Grecque* 1. Paris.
Rolley, C. 1999. *La Sculpture Grecque* 2. Paris.
Rouveret, A. 1989. *Histoire et Imaginaire de la Peinture Ancienne*. Rome.
Russell, O.A. 2001. *Quintilian. The Orator's Education* 5. London-Cambridge Mass.
Schollmeyer, P. 2004. «Lysistratos». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 40. München.
Schweitzer, B. 1932. *Xenocrates von Athen*. Halle.
Settis, S. 1993. «La trattatistica delle arti figurative». In *Lo Spazio Letterario della Grecia Antica* 1. 2., edited by G. Cambiano, L. Canfora and D. Lanza, 469-98. Rome.
Stewart, A. 1993. *Faces of Power. Alexander's Image and Hellenistic Politics*. Berkeley.
Strocka, V.M. 2004. «Pheidias». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 210-36. München.
Vatin, C. 1982. «Monuments votifs de Delphes». *BCH* 106: 509-25.
Vollkommer, R. 2004. «(Poly)medes». In *Künstlerlexikon der Antike* 2, edited by R. Vollkommer, 269. München.
Warry, J.G. 1962. *Greek Aesthetic Theory*. London.
Waterflow, S. 1982. *Nature, Change and Agency in Aristotle's Physics*. Oxford.

LIST OF CAPTIONS

1. Head of a clay figurine from Perachora, 675-50 BC, Athens, National Archaeological Museum, no. 16491.
2. Statues probably of Dioscuri, so-called «Cleobis» and «Biton», Delphi, National Archaeological Museum, nos. 1524.4672 and 467.980.
3. Cleobis and Biton carrying a chariot, their mother seating on it, on a bronze coin struck at Argus during the reign of Julia Domna (AD 193-217), Copenhague, Royal Collection of Coins and Medailles.
4. Cleobis and Biton carrying a chariot, their mother seating on it, on an ara dated to the first half of the first century AD, Rome, Roman National Museum, no. 121.983.
5. Statue of Phrasiclia, by Aristion of Parus, dated to the third quarter of the sixth century BC, Athens, National Archaeological Museum, no. 4889.
6. Marathon's battle, painted on the *Stoa Poikile* at Athens by Micon and Panaenus, reconstruction drawing by Robert.
7. Portrait of Themistocles, Ostia, National Archaeological Museum, no. 85.
8. Portraits of Pericles, Roman copies from the statue of Cresilas, dated to 429 or a little after: on left, marble copy from Tivoli of Hadrianic period, London, British Museum, no. 549; on right, marble copy from Lesbus, of Julio-Claudian period, at Berlin, Altes Museum, Skulpturensammlung, no. 127.
9. Amazonomachy on the shield of Phidias' Athena Parthenos in the Parthenon at Athens, reconstruction drawings by Strocka (left) and Harrison (right).
10. Bronze head from Porticello, at Reggio Calabria, National Archaeological Museum.
11. Marble portrait of Alexander the Great from Tivoli, Roman copy of Hadrianic period from a portrait of Lysippus, formerly in the Azara Collection, now at Paris, Louvre, no. MA 436.

Antonio Corso
12 Massalias,
GR 106 80, Athens, Greece
phones: + 30 210 96 53 245
+ 30 6939 57 13 79
fax + 30 210 92 49 305
e-mail: antoniocorso@hotmail.com

Fig. 1

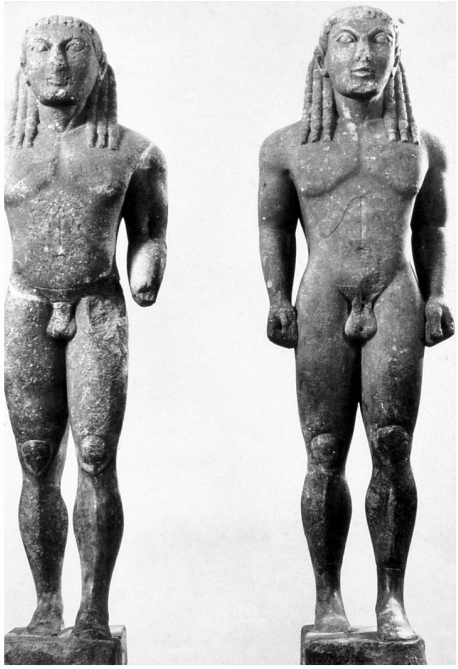

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

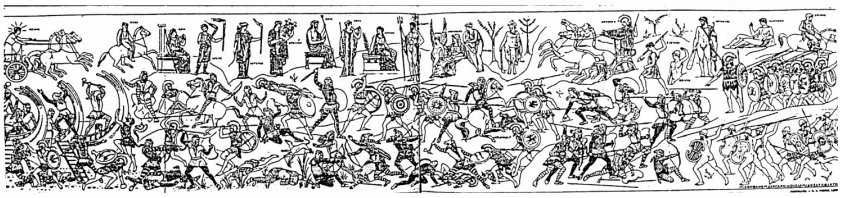

Fig. 6

Fig. 8

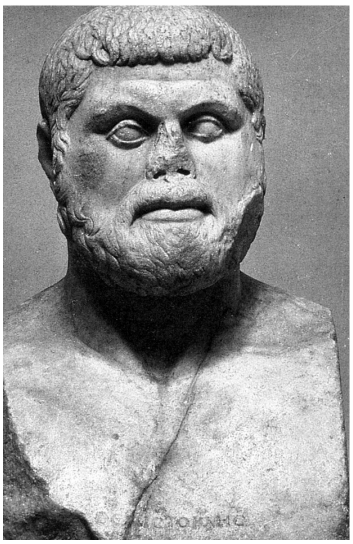

Fig. 7

Fig. 9

Fig. 10

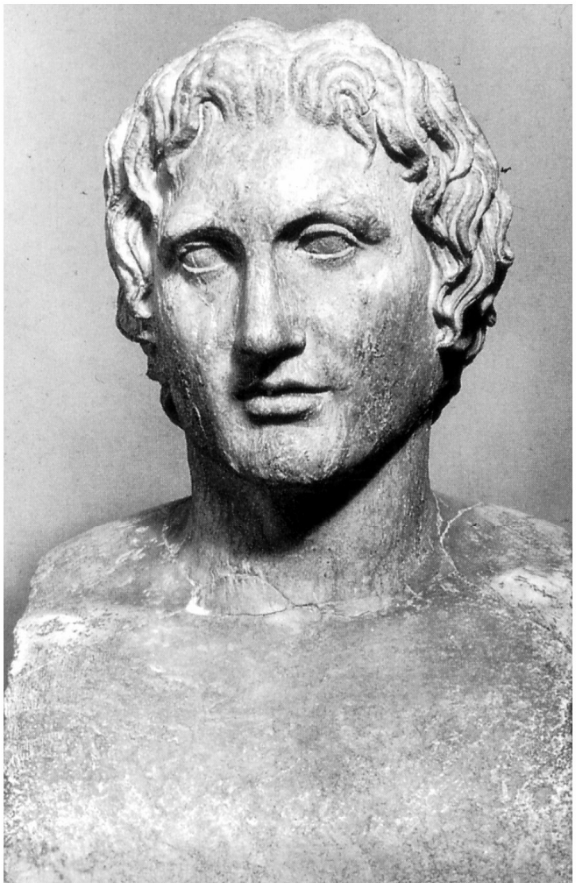

Fig. 11

ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ: ΕΝΑ ΝΕΟ ΙΕΡΟ ΣΕ ΜΙΑ ΑΚΑΤΟΙΚΗΤΗ ΝΗΣΙΔΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ[1]

Στην Αντίπαρο βρίσκεται το ακατοίκητο νησί Δεσποτικό[2] **(εικ. 1)**, το οποίο έχει ταυτιστεί με την αρχαία Πρεπέσινθο, σύμφωνα με τον Στράβωνα[3] και τον Πλίνιο.[4] Ανασκάφηκε για πρώτη φορά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα από τον Χρήστο Τσούντα, ο οποίος αποκάλυψε δυο πρωτοκυκλαδικά νεκροταφεία στη θέση Ζουμπάρια και έναν προϊστορικό οικισμό στη θέση «Χειρόμυλος».[5] Στα Ζουμπάρια, ένα ψηλό λόφο στη δυτική πλευρά του νησιού, ανέσκαψε 14 κιβωτιόσχημους τάφους, ενώ στη θέση «Λιβάδι», χαμηλότερα, ο ίδιος ανάσκαψε άλλους 18 τάφους της ίδιας περιόδου.

Ο Ζαφειρόπουλος διενήργησε ανασκαφική έρευνα και πάλι στα Ζουμπάρια το 1959,[6] όπου αποκαλύφθηκαν ταφές πρωτοκυκλαδικής περιόδου. Ο ίδιος πραγματοποίησε στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού στη θέση «Μάντρα», θέση γνωστή από παλαιότερες έρευνες,[7] ανασκαφή για λίγες μέρες. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι κατά την ανασκαφική έρευνα *«αποκαλύφθηκε τμήμα οικίας ρωμαϊκών πιθανώς χρόνων, δια την οικοδομήν της οποίας είχαν χρησιμοποιηθεί μαρμάρινοι πλίνθοι κτιρίου καλής εποχής»*. Εντός της οικίας και γύρω από αυτή, κατά τη διάρκεια της σύντομης αυτής ανασκαφής, βρέθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη –τρίγλυφα, γείσα, τεμάχια κιονοκράνων και μέγα κατώφλι– τα οποία προέρχονται από δωρικό ναό αρχαϊκών χρόνων. Τα αρχιτεκτονικά μέλη του δωρικού κτιρίου, που αποκάλυψε ο Ζαφειρόπουλος,[8] μελετήθηκαν από τον Schuller.[9]

---

[1] Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στην πρόεδρο του ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή, κα. Ντόλη Γουλανδρή, στην αμέριστη υποστήριξη της οποίας οφείλεται το ξεκίνημα των ανασκαφικών εργασιών στο Δεσποτικό και η σύνεχισή τους όλα αυτά τα χρόνια. Επίσης, στα μέλη της ανασκαφικής ομάδας του Δεσποτικού για τη βοήθεια τους: Σοφία Δετοράτου, Bryan Burns, Robert Sutton, Eleni Hasaki, Μαρίνα Γερουλάνου, Αθηνά Πήττα (βοηθός αρχαιολόγου 2004), Βασίλη Γαλανάκο, Νταϊφά Κορνηλία, Χρυσούλα Κονίδαρη (τις οποίες ευχαριστώ και για την συμβολή τους στην ολοκλήρωση αυτού του κειμένου), Νίκο Παπανδρέου (2001), Ευθυμία Χατζή (2002), Γεώργιο Γαβαλά (2003), Μαίρη Ρέστου, Τατιάνα Πούλου Κώστα Αθανασίου και Ευάγγελο Κύρτσο (αρχιτεκτονικό σχέδιο 2004). Τέλος, ευχαριστίες απευθύνονται στην A. Ohnesorg, καθηγήτρια στο Πολυτεχνείο του Μονάχου, για τις πολύτιμες συμβουλές της όσον αφορά στους πιθανούς τρόπους στέγασης του Κτιρίου Α, στην καθηγήτρια Κλαίρη Παλυβού, για τη συμβολή της στην αναπαράσταση του κτιρίου Α και τους καθηγητές F. Croissant και Νίκο Σταμπολίδη, για την ανταλλαγή των σκέψεων, των προβληματισμών και των γνώσεών τους.

[2] Για τη γεωγραφική περιγραφή του Δεσποτικού βλ. Philippson 1959, 118.

[3] Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.5.3.

[4] Πλίνιος, *Nat. Hist.* 6.66. *RE*, Suppl X, 666.

[5] Τσούντας 1898, 136-211. Για την προϊστορική κατοίκηση των Κυκλάδων βλ. Renfrew 1972, 517. Leekley and Noyes 1975, 41.

[6] Ζαφειρόπουλος 1960, 246-247.

[7] Bursian 1868-1872, 482.

[8] Ζαφειρόπουλος 1960. Συγκεκριμένα, τα μέλη αυτά είναι: α) Τρία τρίγλυφα με στρογγυλεμένες γλυφές. β) Δύο τμήματα γείσων με προμόχθους και οδούς, για τα οποία δεν ξέρουμε εάν προέρχονται από τις στενές ή τις μακρές πλευρές του οικοδομήματος. Ο ναός της Άρτεμης στο Δήλιο της Πάρου, που είναι

Σύμφωνα με το μελετητή τα μέλη αυτά, κιονόκρανα, γείσα και τρίγλυφα, προέρχονται από το ίδιο κτίριο.[10] Η χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών μελών από τον Schuller, στο τέλος της αρχαϊκής περιόδου, βασίστηκε κυρίως στη διάπλαση του κιονοκράνου, το οποίο αντιπροσωπεύει εξελικτικά έναν τύπο μεταξύ του κιονόκρανου από το Ηραίο της Δήλου[11] και του αντίστοιχου από τον ναό της Άρτεμης στην Πάρο (γύρω στο 500 π.Χ).

Το 1996 εντοπίστηκαν στο Δεσποτικό και άλλες πρωτοκυκλαδικές θέσεις.[12] Στη θέση «Μάντρα»,[13] εκτός από τους αρχαίους μαρμάρινους δόμους που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση στη μάντρα (στάνη), υπήρχαν και πολλά άλλα μαρμάρινα θραύσματα στον εσωτερικό χώρο της σύγχρονης αυτής κατασκευής μάντρας για τις κατσίκες, από όπου και πήρε το όνομα της η θέση αυτή. Από το 1997 η ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα με χρηματοδοτήσεις του Υπουργείου Αιγαίου.[14] Η θέση αυτή βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του Δεσποτικού ακριβώς απέναντι από την δυτική πλευρά της Αντιπάρου, σε μια περίοπτη τοποθεσία στη χερσόνησο που δημιουργείται στο στενό δίαυλο μεταξύ των δύο αυτών νησιών. Μια στενή λωρίδα θάλασσας χωρίζει τη χερσόνησο από την Αντίπαρο και ανάμεσά τους μεσολαβεί ένα πολύ μικρό νησί, το Τσιμηντήρι, δημιουργώντας ένα πορθμό, ο οποίος ενώνει το πέλαγος, ανατολικά με τη Σίφνο και νότια με την Πάρο.

Την περίοδο αυτή μπορούσε κανείς εύκολα να διακρίνει ένα μεγάλο τμήμα μαρμάρινου κατωφλιού διαστάσεων 1,57x0,74 μ. –το ίδιο που είχε ανακαλύψει ο Ζαφειρόπουλος[15]– καθώς και ένα μεγάλο γείσο διαστάσεων 1,43x0,73 μ. Τα μέλη αυτά μας οδήγησαν με βεβαιότητα πως πρόκειται για το ίδιο σημείο το οποίο είχε ανασκάψει και ο Ζαφειρόπουλος το 1959. Με την πάροδο όμως των ετών η περιοχή είχε καλυφθεί από χώματα και περιττώματα ζώων, ενώ παράλληλα ο λίθινος τοίχος της στάνης είχε επεκταθεί, χρησιμοποιώντας οικοδομικό υλικό προερχόμενο από τις αρχαίες κατασκευές.

Το 1997, στην ίδια αυτή θέση, αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι ενός μεγάλου δωματίου, διαστάσεων περίπου 8x8 μ., το οποίο αποτελούσε τμήμα ενός μεγάλου οικοδομικού συγκροτήματος **(εικ. 2)**. Η πρόσοψη του δωματίου αυτού είναι πολύ καλά διατηρημένη, αποτελούμενη από μαρμάρινους πλίνθους τοποθετημένους κατά το ισοδομικό σύστημα.

περίπου σύγχρονος με το κτίριο του Δεσποτικού, δεν έχει σταγόνες στις προμόχθους των γείσων. γ) Δύο μεγάλα θραύσματα δωρικών κιονοκράνων, με μέγ. διάμετρο 40 εκ. και πλάτος άβακα 71 εκ. Καθώς δε σώζεται το κάτω τμήμα του κιονόκρανου, δε γνωρίζουμε αν οι κίονες που στήριζαν το κιονόκρανο ήταν ραβδωμένοι ή αράβδωτοι.

δ) Ένας αράβδωτος σπόνδυλος κίονα με διάμετρο 49 εκ. και σωζώμενο ύψος 52 εκ.

ε) Μικρό θραύσμα μαρμάρινου δόμου που φέρει λάξευση για σύνδεσμο σε σχήμα χελιδονοουράς, τύπος πολύ συνηθισμένος στην αρχαϊκή Πάρο.

[9] Βλ. Schuller 1985, 319-398, ειδ., 353-358.

[10] Το κτίριο αυτό θα πρέπει να είναι το ίδιο κτίριο στο οποίο αναφέρεται και ο Ζαφειρόπουλος (1960).

[11] Βλ. Schuller 1985, 340 κ.ε.

[12] Kourayos et Detoratou 1998, 27.

[13] Κουράγιος και Δετοράτου 2000, 47-49.

[14] Κουράγιος 1999 και 2000. Κουράγιος 2001, 108. Κουράγιος, Δετοράτου και Burns 2003, 32-49. Kourayos et Burns 2001, 988.

[15] Ζαφειρόπουλος 1960, 246-247.

Στη ΒΑ πλευρά του χώρου βρέθηκαν συσσωρευμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Τα μέλη αυτά μεταφέρθηκαν στο δωμάτιο αυτό του κτιρίου σε μεταγενέστερη εποχή από άλλα κτίρια του χώρου, για να επαναχρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό.

Το 2001 οργανώθηκε ένα πρόγραμμα εθελοντικής εργασίας φοιτητών ξένων πανεπιστημίων με σκοπό την ανασκαφή του χώρου. Το αποτέλεσμα αυτής της συστηματικότερης ανασκαφής ήταν η αποκάλυψη ενός μεγάλου κτιρίου αρχαϊκών χρόνων,[16] του κτιρίου Α **(εικ. 3)**. Συγκεκριμένα βρέθηκε ένα επίμηκες οικοδόμημα με κατεύθυνση Β-Ν, το οποίο αποτελείται από πέντε συνεχόμενα, παράλληλα δωμάτια. Τα δωμάτια αυτά, διαφορετικών διαστάσεων, ονομάστηκαν, αρχίζοντας από το βορειότερο, Α1, Α2, Α3, Α4 και Α5. Και τα πέντε έχουν έναν κοινό δυτικό τοίχο μήκους 30 μ. και πλάτους 0,40 μ., με μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,70 μ. Από τον τοίχο αυτό σώζονται τρεις σειρές από καλοδουλεμένους ανισομεγέθεις δόμους τοπικού πετρώματος επάνω σε ισχυρή θεμελίωση. Το δωμάτιο Α5, το οποίο βρίσκεται στα νότια του μεγάλου αυτού οικοδομήματος είχε διαταραχθεί από σειρά νεώτερων κατασκευών, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις επαναχρησιμοποίησαν τους αρχαϊκούς τοίχους **(εικ. 4)**. Υπάρχει νεώτερος τοίχος, θεμελιωμένος επάνω στο μαρμάρινο αρχαϊκό κατώφλι, ο οποίος χωρίζει το μεγάλο δωμάτιο Α5 σε δύο μικρότερα. Βορείως του δωματίου Α5 ήρθαν στην επιφάνεια τα αντίστοιχα δωμάτια Α4 και Α3 με διαστάσεις (6x7 μ. και 5x7 μ.).

Και τα τρία αυτά δωμάτια αποτελούν μια αυτοτελή οικοδομική ενότητα με ένα επίμηκες προστώο μήκους 18 μ., που υπάρχει στην ανατολική πλευρά του οικοδομήματος. Ανατολικά υπάρχει στυλοβάτης, μήκους 18 μ., ο οποίος ανήκει στο προστώο, κατασκευασμένος από μεγάλες πλάκες θεμελιωμένες σε καλοδουλεμένους, ανισομεγέθεις μαρμάρινους δόμους **(εικ. 5)**. Το μετακιόνιο διάστημα είναι 1,45 μ., γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη οκτώ κιόνων στο στυλοβάτη της στοάς. Στο βόρειο τμήμα λείπουν ορισμένες από τις μεγάλες πλάκες, ενώ διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση η θεμελίωσή του. Στην άνω επιφάνεια των πλακών διακρίνονται τρία ίχνη για την έδραση αντίστοιχων δωρικών κιόνων. Όλος ο χώρος είχε διαταραχθεί από νεώτερες κατασκευές. Κάτω από τις νεώτερες αυτές κατασκευές εντοπίστηκε το δάπεδο του αρχαϊκού προστώου, το οποίο είναι κατασκευασμένο από μεγάλου μεγέθους ορθογωνισμένες σχιστόπλακες **(εικ. 6)**. Στο χώρο του προστώου ήρθαν στο φως νεώτερες κατασκευές με εντοιχισμένα αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως δωρικό κιονόκρανο, προερχόμενα από διάφορα κτίρια. Το δωρικό κιονόκρανο όμως αντιστοιχεί σε έναν από τους κίονες του στυλοβάτη. Στη βόρεια πλευρά του προστώου υπάρχει πλακόστρωτο σε δύο επίπεδα, από μαρμάρινα μέλη σε δεύτερη χρήση, το οποίο, λόγω της ανεύρεσης οκτώ χάλκινων ρωμαϊκών νομισμάτων, χρονολογείται με βεβαιότητα στα ρωμαϊκά χρόνια.[17]

Οι χώροι Α4 και Α3 έχουν θυραία ανοίγματα στην ανατολική και στη δυτική πλευρά. Τα μαρμάρινα κατώφλια σώζονται ακέραια στη δυτική πλευρά των δωματίων Α4 και Α3 με διαστάσεις 2,10x0,72 μ. και 1,60x0,58 μ. αντίστοιχα, ενώ λείπουν στην ανατολική. Στην είσοδο του δωματίου Α5 του κτιρίου Α, η ανασκαφή αποκάλυψε άλλο ένα μαρμάρινο κατώφλι διαστάσεων 1,66x0,40 μ. στη δυτική πλευρά **(εικ. 7)**. Το συγκεκριμένο είναι σπασμένο σε δύο τμήματα και συγκολλημένο, κατά την αρχαιότητα,

---

[16] Κουράγιος 2001-2003. Cevoli 2002, 34-37.

[17] Δυστυχώς δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη η συντήρησή τους ώστε να χρονολογηθεί με βεβαιότητα το δάπεδο.

με δύο μολύβδινους συνδέσμους σε σχήμα χελιδονοουράς, στοιχείο που παραπέμπει στην αρχαϊκή περίοδο. Η άνω επιφάνειά του είναι αδρά κατεργασμένη και φαίνεται ότι επάνω σε αυτήν εδραζόταν δεύτερος μαρμάρινος λίθος, ο οποίος και θα αποτελούσε το κύριο επίπεδο κυκλοφορίας.

Στα δωμάτια Α5 και Α4 σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση τα δάπεδά, κατασκευασμένα από μικρούς, ακανόνιστου σχήματος λίθους, συνδεδεμένους με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος, τα οποία πιθανότατα ανήκουν στην αρχαϊκή εποχή **(εικ. 8)**.

Οι χώροι Α1 και Α2 είναι κτισμένοι σε χαμηλότερο επίπεδο. Πρόκειται για δύο μεγάλα τετράγωνα δωμάτια,[18] περίπου ίδιων διαστάσεων, 8x8 μ., με εισόδους μόνο στην ανατολική πλευρά και ένα είδος κλειστού προδόμου στην ίδια πλευρά, μήκους περίπου 17 μ. και πλάτους 3 μ. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η θεμελίωση του προδόμου είναι κατασκευασμένη από μεγάλες ανόμοιες σχιστολιθικές πλάκες, διαφορετικών διαστάσεων, με μήκος πολλές φορές που φτάνει το 1 μ., επάνω στις οποίες σώζονται τμήματα ύστερων τοίχων, κατασκευασμένων από επαναχρησιμοποιημένους μαρμάρινους δόμους.

Η είσοδος του προδόμου κατά πάσα πιθανότητα θα βρισκόταν στο κέντρο, ανάμεσα στις εισόδους των δύο δωματίων Α1 και Α2, τουλάχιστον όπως μαρτυρά η ύπαρξη κεντρικού θυραίου ανοίγματος στον άξονα του κοινού μεσαίου τοίχου που υπάρχει μεταξύ του προδόμου και του δυτικού τοίχου των δύο δωματίων. Οι προσόψεις σώζουν δύο σειρές μαρμάρινων δόμων που φέρουν περιτένεια και είναι κτισμένοι κατά το ισοδομικό σύστημα, επάνω σε ευθυντηρία αποτελούμενη από πλατιές, ισομήκεις σχιστολιθικές πλάκες **(εικ. 9)**.

Τα δωμάτια Α1 και Α2 έχουν πρόσβαση στον κλειστό αυτό πρόδομο με τις εισόδους τους τοποθετημένες συμμετρικά ως προς την κύρια είσοδό του. Η είσοδος του δωματίου Α2 βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, όπου ένα κενό στην πρόσοψη του αντιστοιχεί ακριβώς στις διαστάσεις ενός πολύ μεγάλου, μονολιθικού μαρμάρινου κατωφλιού, το οποίο βρέθηκε σε δύο τμήματα κοντά στην αρχική του θέση. Η είσοδος του δωματίου Α1 δεν διατηρεί το κατώφλι και έχει κλεισθεί πολύ πρόχειρα σε μεταγενέστερη περίοδο, ίσως στα ρωμαϊκά χρόνια, όταν ξαναχρησιμοποιείται όλο το κτίριο. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του προδόμου, κατά μήκος όλης της ισχυρής θεμελίωσης της ανατολικής πλευράς, έφερε στην επιφάνεια έναν ακέραιο κορινθιακό αρύβαλλο και δύο άθικτα αλάβαστρα τοποθετημένα στα θεμέλια του κτιρίου, όπως συνηθιζόταν στην αρχαϊκή εποχή.

Στον ίδιο ακριβώς χώρο αποκαλύφθηκε τμήμα μαρμάρινου περιρραντηρίου[19] διαστάσεων 0,25x0,15 μ. που φέρει στο χείλος του αποσπασματικά σωζόμενη την επιγραφή «...ΜΑΡΔΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ...», με γράμματα αρχαϊκού τύπου **(εικ. 10)**. Το όνομα Μάρδις είναι πιθανότατα ανατολικής προέλευσης, παρόμοιο με το όνομα Μαρδόνιος, του Πέρση στρατηγού που πολέμησε στην μάχη των Θερμοπυλών. Το όνομα Αμάρδης, που πρέπει να είναι παρεμφερές, εμφανίζεται σε ένα ποίημα της Λέσβου. Παρόμοια ανδρικά ονόματα μαρτυρούνται σε νεώτερες επιγραφές όπως Μαρδύλης[20] και

[18] Κουράγιος 2004α, 68-69.

[19] Ηρόδοτος 6.43, 7, 8, 9 *passim*. Οι πληροφορίες για τις επιγραφές προέρχονται από τον Άγγελο Ματθαίου στον οποίο έχει δοθεί η άδεια της τελικής δημοσίευσης.

[20] *IG* IX 2, 332, 6.

Μαρδόνιος.[21] Δυστυχώς δε σώζεται το υπόλοιπο τμήμα της επιγραφής, στο οποίο κατά πάσα πιθανότητα θα αναφερόταν το όνομα της θεότητας στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό. Στο χώρο της ανασκαφής περισυνελλέγη επίσης άλλο ένα μικρό θράσμα περιρραντηρίου που σώζει αποσπασματικά τρία γράμματα «…ΚΕΝ…», τα οποία χρονολογούνται στην ίδια περίοδο και προέρχονται από την λέξη «[ΑΝΕΘΗ]ΚΕΝ».

Στα βορειανατολικά του δωματίου Α2, από όπου και άρχισε η ανασκαφή το 1997, υπάρχουν πολλά διαφορετικά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.[22] Πολλά από αυτά έχουν ξαναδουλευτεί επί τόπου, όπως υποδηλώνει η λατύπη που εντοπίζεται κάτω από αυτά.

Αρκετές κεραμίδες οροφής αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας σε ένα μεγάλο στρώμα καταστροφής, που δημιουργήθηκε μετά την κατάρρευση του κτιρίου σε νεώτερη περίοδο, κατά μήκος του μεγάλου δυτικού τοίχου, υποδεικνύοντας πως ο χώρος ήταν στεγασμένος με πήλινες κεραμίδες οροφής. Οι κεραμίδες ανήκουν στους δύο γνωστούς τύπους της ελληνικής αρχαιότητας, το λακωνικό και τον κορινθιακό.

Το κτίριο Α θα πρέπει να ήταν στεγασμένο με μεγάλες δίρριχτες οροφές **(εικ. 11)**, κατά την άποψη της Aenne Ohnesorg. Λόγω της ύπαρξης της στοάς και των οκτώ κιόνων με πιθανό ύψος τα 3,50-4 μ. το κτίριο αυτό δεν θα μπορούσε να είχε αετωματική επίστεψη, γιατί το ύψος του θριγκού θα ήταν υπερβολικό. Επίσης δε γνωρίζουμε –και είναι πολύ δύσκολο να υποθέσουμε– το ακριβές ύψος του κτιρίου. Άλλωστε η μελέτη των αρχιτεκτονικών ευρημάτων είναι σε εξέλιξη και δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ακόμη ασφαλή συμπεράσματα.[23] Μια προσπάθεια υποθετικής αναπαράστασης του κτιρίου Α συνολικά, με τον τρόπο στέγασης του, μας δίνει μια πρώτη γενική εικόνα της μορφής του.[24]

Η ανασκαφή του δωματίου Α1 αποκάλυψε σειρά κινητών ευρημάτων αρχαϊκών χρόνων[25] από διάφορα υλικά, ανατολικο-ιωνικής, ροδιακής, κυπριακής και αιγυπτιακής προέλευσης.[26] Τα ευρήματα αυτά ανακαλύφθηκαν ανάμεσα στα κατάλοιπα παλαιότερου δαπέδου από μεγάλες σχιστόπλακες, που σώζονται σε διάφορα σημεία του δωματίου και κυρίως στη δυτική πλευρά **(εικ. 12)**. Τα περισσότερα από αυτά συγκεντρώθηκαν και τοποθετήθηκαν σκόπιμα κάτω από το δάπεδο της κατασκευής. Τέτοιου είδους συγκέντρωση ποικίλων αντικειμένων δηλώνει πιθανότατα την λατρευτική τους ιδιότητα (προσφορές) προς το ιερό, προγενέστερης εποχής.

Πρόκειται για μια πλούσια και ποικίλη συλλογή αντικειμένων. Χαρακτηριστικά, ήρθαν στην επιφάνεια πρωτοκορινθιακοί και κορινθιακοί αρύβαλλοι (δακτυλιόσχημοι και σφαιρικοί), αλάβαστρα, κοτύλες, πήλινα ειδώλια, διάφορα μικροαντικείμενα και αγαλματίδια από φαγεντιανή, σφραγιδόλιθοι από ημιπολύτιμες πέτρες, χάλκινες και ελεφαντοστέινες οκτώσχημες πόρπες, μια χρυσή κεφαλή περόνης σε σχήμα ροδιού, ένα

---

[21] *IG* II 2, 10252. *IG* XII 8, 309, A 6.

[22] Κουράγιος 2002, 3.

[23] Η Μαρίνα Γερουλάνου είναι υπευθυνη για το συντονισμό της ομάδας μελέτης για την αρχιτεκτονική του Δεσποτικού.

[24] Η αναπαράσταση έγινε από τους φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κώστα Αθανασίου και Ευάγγελο Κύρτσο με την βοήθεια της καθηγήτριας Κλαίρης Παλυβού.

[25] Μασουρίδη 2002, 6-8.

[26] Από την πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά, Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998. Ducat 1996. Webb 1978. Boardman and Hayes 1966. Astruk 1957, 47-112. Jacobsthal 1956. Payne 1940. Blinkenberg 1931. Dawkins 1929. Blinkenberg 1926.

αυγό στρουθοκαμήλου, λίθινες, γυάλινες και χρυσές χάντρες, σιδερένια, αργυρά, χάλκινα και μολύβδινα αντικείμενα, όπως εγχειρίδια, ξίφη και πολλά γεωργικά εργαλεία, αλλά και αρκετά δυσδιάγνωστα σιδερένια.

Τα κορινθιακά αγγεία, ανάμεσα στα οποία πολλοί άθικτοι αρύβαλλοι και αρκετές μικρές κοτύλες, καλύπτουν το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής που συνολικά ήρθε στο φως. Ορισμένα από τα αγγεία αυτά χρονολογούνται στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., δηλαδή στη μετάβαση της πρωτοκορινθιακής–κορινθιακής περιόδου, ενώ τα περισσότερα χρονολογούνται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο.[27] Πολλά απ' αυτά ανήκουν σε συνήθεις τύπους αγγείων κορινθιακών εργαστηρίων και έχουν ανακαλυφθεί σε πολλά γνωστά ιερά στις Κυκλάδες, αλλά και εκτός Ελλάδος.[28]

Αναλυτικότερα ανάμεσα στα ευρήματα εντοπίστηκαν δυο πανομοιότυποι αρύβαλλοι με παράσταση αντωπών ταύρων[29] που αποδίδονται στον αποκαλούμενο ζωγράφο Ardea[30] **(εικ. 13)**, τρεις αρύβαλλοι με πολεμιστές[31] **(εικ. 14)** καθώς επίσης και δυο κορινθιακοί αρύβαλλοι με το γνωστό μοτίβο των σκύλων σε διασκελισμό[32] **(εικ. 15)**. Παράλληλα εντοπίστηκαν αρύβαλλοι με εγχάρακτες φολίδες διπλού περιγράμματος που φέρουν ένστιγμο κέντρο αποδοσμένο με λευκή επίθετη βαφή **(εικ. 16)** και χρονολογούνται περίπου στα 640-625 π.Χ.,[33] καθώς και αρύβαλλοι οι οποίοι φέρουν διακόσμηση γραπτών ταινιών[34] **(εικ. 17)**. Επίσης σφαιρικοί αρύβαλλοι, στο σώμα των οποίων διακρίνεται η αναπεπταμένη πτέρυγα ενός πτηνού (σφίγγα ή σειρήνα, αντωπές κουκουβάγιες κ.ά.)[35] **(εικ. 18)**, καθώς και αρύβαλλος[36] του γνωστού τύπου των τετράφυλλων αρυβάλλων **(εικ. 19)**, που είναι ένα από τα χαρακτηριστικότερα και πιο διαδεδομένα αγγεία της ύστερης κορινθιακής εποχής.[37] Αποκαλύφθηκαν ακέραια αλάβαστρα με αντωπές οκλάζουσες σφίγγες ή άλλα πτηνά, αλλά και λέοντες ή πετεινούς, που εντάσσονται στην κεραμική παραγωγή της μεταβατικής περιόδου 630-620 π.Χ.[38] Χαρακτηριστικοί είναι οι αρύβαλλοι σε διάφορα σχήματα, μερικοί εκ των οποίων με μορφή ζώων, όπως σε σχήμα λαγού[39] **(εικ. 20)** ή πετεινού[40] **(εικ. 21)**, προερχόμενοι από

---

[27] Payne 1931.

[28] Dunbabin *et al.* 1962. Dugas 1928. Rubensohn 1962. Boardman and Hayes, 1966.

[29] Σταμπολίδης 2003, 2003, 344, λ. 440.

[30] Amyx 1988, 52, πίν. 17, αρ. 4.

[31] Payne 1940, αρ. 1244, 320, πίν. 160. Dugas 1928, αρ. 295-298, 107, πίν. XXIV. Σταμπολίδης 2003, 336, λ. 407.

[32] Dugas 1935, αρ. 18-20, 23-25, 82-82, πίν. LIII, LIV. Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, 186-187, 198-201. Σταμπολίδης 2003, 335, λ. 405.

[33] Σταμπολίδης 2003, 334, λ. 398.

[34] Σταμπολίδης 2003, 336, λ. 406.

[35] Σταμπολίδης 2003, 341, λ. 424.

[36] Σταμπολίδης 2003, 336, λ. 408.

[37] Σταμπολίδης 2003, 336, λ. 409, 338, λ. 414-415.

[38] Σταμπολίδης 2003, 336, λ. 409, 344, λ. 441, 345 λ. 442-445.

[39] Deonna 1938, αρ. 183, 87, πίν. 21, αρ. 214, 92, πίν. 21. Richter 1930, 29, πίν. L.

[40] Boardman 1998, 107, 119. Higgins 1967, αρ. 78-79, 97, πίν. 34, αρ. 187, πίν. 35, αρ. 188-190, πίν. 47, αρ. 276-279. Higgins 1954, 22, πίν. 13, αρ. 1629. Dunbabin *et al.* 1962, 234, αρ. 195, πίν. 101. Maximova 1927, 95, αρ. 2, πιν. XII, αρ. 47.

κορινθιακά ή ροδιακά εργαστήρια. Ο τελευταίος αυτός αρύβαλλος,[41] φέρει πολύχρωμη διακόσμηση και δύο οπές ανάρτησης –μία στο κεφάλι και μία στην ουρά– και στο μέσον της πλάτης φέρει το στόμιο του αγγείου. Το κοντινότερο εικονογραφικό παράλληλο είναι ένα αγγείο του μουσείο Ερμιτράζ,[42] προερχόμενο από το Μπερεζάν της Μαύρης Θάλασσας. Σπανιότατο είναι το ληκύθιο με μορφή κεφαλιού λέαινας ή πάνθηρα[43] **(εικ. 22)**. Πρόκειται για λεοντοκεφαλή με πλαστική απόδοση του ρύγχους, ενώ έξεργα δηλώνονται τα ημικυκλικής διατομής αυτιά. Παρόμοιο αγγείο προέρχεται από την σικελική Νάξο. Πρόκειται για εισηγμένο αντικείμενο ανατολικο-ιωνικής παραγωγής.[44] Επίσης, βρέθηκε αρύβαλλος του λεγόμενου «ροδιοκρητικού τύπου», ένας τύπος αγγείου, κυπριακής προέλευσης, που απαντά συχνά στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, κυρίως στην Κρήτη, τη Ρόδο και τα μικρασιατικά παράλια.[45]

Επιπλέον βρέθηκαν πήλινα ειδώλια γυναικείων καθιστών και όρθιων μορφών φέροντα ψηλό πόλο **(εικ. 23)**, αντίστοιχα των οποίων έχουν ανακαλυφθεί σε γνωστά ιερά των Κυκλάδων[46] και τα οποία κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από σαμιακά εργαστήρια, καθώς και ένα ζωόμορφο ειδώλιο που παριστάνει λέοντα σε στάση ανάπαυσης **(εικ. 24)**. Ο τύπος των ένθρονων θεοτήτων με πόλο είναι από τους πλέον διαδεδομένους τύπους ειδωλίων κατά την αρχαϊκή εποχή, ιδιαίτερα στη Σάμο, τη Μίλητο, τη Ρόδο.[47] Χαρακτηριστικό είναι το αγγείο σε μορφή όρθιου γυναικείου ειδωλίου,[48] που κρατά πτηνό στο στήθος με το ένα χέρι και τον χιτώνα της με το άλλο και προέρχεται από τη Ρόδο.[49] Πιο συγκεκριμένα η μορφή είναι ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο και με το λυγισμένο αριστερό χέρι ακουμπά στο στήθος πουλί, ενώ στο κεφάλι της αναπτύσσεται το χείλος του αγγείου σαν ένα είδος καλάθου.

Βρέθηκαν επίσης πήλινα προσωπεία, παρόμοια με αυτά της Δήλου από το Ηραίο[50] αλλά και από το Δήλιο της Πάρου.[51] Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν επίσης αντικείμενα από φαγεντιανή, εισηγμένα από την Αίγυπτο, καθώς και μικροαντικείμενα που μιμούνται αντίστοιχα αιγυπτιακά αντικείμενα, όπως οι σκαραβαίοι,[52] το ανθρωπόμορφο διπλό αγγείο από φαγεντιανή,[53] όπως επίσης και το περίαπτο σε σχήμα γερακιού[54] **(εικ. 25)**. Το

---

[41] Κουράγιος 2004α, 70.

[42] Maximova 1927, 95, σημ. 2, πιν. XII, αρ. 47.

[43] Ducat 1996, 95-100, 116-120, πίν. XIII, XVII. Maximova 1927, πίν. XV. Σταμπολίδης 2003, 316, λ. 342.

[44] Σταμπολίδης 2003, 316, λ. 343. Παρόμοιος αρύβαλλος εμφανίστηκε στον κατάλογο δημοπρασιών του οίκου *Christie's* 101, 2003 (The Heidi Vollmöller Collection), 9722.

[45] Σταμπολίδης 2003, 297, λ. 275.

[46] Rubensohn 1962, σημ.27, 131, πίν., 33. Σταμπολίδης 2003, 338, λ. 592.

[47] Σταμπολίδης 2003, 388, λλ. 590-595.

[48] Rubensohn 1962, 165-166, πίν. 25, 32. Higgins 1954, 44-49, πίν. 9, 12, 13. Maximova 1927, 127-128. Blinkenberg 1931, 508, πίν. 2112-2118.

[49] Σταμπολίδης 2003, 313, λ. 332.

[50] Laumonier 1956, 73, αρ. 103, πιν. 9.

[51] Deonna 1938, 73-80, πίν. 9-18.

[52] Dawkins 1929, πίν. CCV, αρ. 6. Σταμπολίδης 2003, 580, λ. 1076.

[53] Webb 1978, 11-18, πίν. I. Sapouna-Sakelaraki 2002, 130-131, εικ. 8c, πίν. 33b. Σταμπολίδης 2003, 496, λ. 930.

γεράκι στην Αιγυπτιακή εικονογραφία παρουσιάζεται ως βασιλικό έμβλημα και αποτελεί σύμβολο του θεού Ώρου, ενώ έχει αποτροπαϊκό αλλά και αναθηματικό χαρακτήρα. Παρόμοια έχουν εντοπιστεί στο Ηραίο της Σάμου, στη Ναύκρατη της Αιγύπτου, στη Χίο και αλλού.[55]

Το ανθρωπόμορφο διπλό αγγείο από φαγεντιανή **(εικ. 26)** αποτελεί γνωστό τύπο αγγείου, ανατολίζουσας τεχνοτροπίας και αποδίδεται σε ροδιακό εργαστήριο. Αποτελείται από έναν μικρό πίθο μπροστά στον οποίο γονατίζει ανθρωποειδής μορφή (η γονατιστή μορφή μπορεί να είναι σε στάση ικεσίας ή στάση γέννας).[56] Σε παραλλαγές αυτού του τύπου αγγείων παρουσιάζεται είτε ανδρική γενειοφόρος μορφή ή γυναικεία, φέρουσα μωρό στην πλάτη. Το αγγείο αυτό συνδέεται με τη γονιμότητα και τον τοκετό.[57] Κάποια άλλα αντίστοιχα παραδείγματα έχουν επιπλέον λεπτομέρειες, όπως για παράδειγμα παράσταση βατράχου που κάθεται επάνω στο πιθάρι. Ανάλογα ευρήματα έχουν εντοπιστεί σε ολόκληρη την περιοχή του Αιγαίου, στη Μικρά Ασία, στη Βόρεια Αφρική, τη Σικελία και την Ετρουρία και εκτίθενται σήμερα στις συλλογές του Λούβρου.

Ήρθαν επίσης στην επιφάνεια μικροαντικείμενα από φαγεντιανή, όπως χάνδρες,[58] δισκοειδείς αλλά και κυλινδρικές με διαμπερείς οπές, ένας σκαραβαίος εισηγμένος από την Αίγυπτο[59] **(εικ. 27)**, στη σφραγιστική επιφάνεια του οποίου αποδίδεται εγχάρακτος δεξιόστροφος λέων, ένα μικρό άωτο αγγείο,[60] καθώς και τμήματα αρυβάλλων από φαγεντιανή, τα οποία μιμούνται πιστά αρυβάλλους της μέσης κορινθιακής περιόδου, έχοντας το σώμα διακοσμημένο με δίχτυ εγχάρακτων ρόμβων και λευκή εφυάλωση.[61] Επιπλέον, βρέθηκε ακέραιο ένα μικροσκοπικό ειδώλιο του αιγυπτίου θεού Bes,[62] εισηγμένο από την Αίγυπτο, απεικονίσεις του οποίου σε περίαπτα είναι γνωστές ήδη από τον 16ο αι. π.Χ. Η μορφή στέκεται σε ημικυκλική βάση κρατώντας και με τα δυο χέρια τα γόνατα. Η παρουσία του νανόμορφου αυτού θεού ήταν συχνά συνυφασμένη με αυτή της θεάς του τοκετού Θουέριδος, αφού θεωρείτο προστάτης των μητέρων και των νεογνών. Η αιγυπτιακή αυτή θεότητα είναι προστάτιδα δύναμη και παρουσιάζεται με έντονη δυσμορφία και αποτροπαϊκό χαρακτήρα, ώστε να εξασφαλιστεί η επιτυχής έκβαση σε δύσκολες στιγμές, όπως είναι ο τοκετός, ο πόλεμος, ή η αποτροπή ενός κακού.[63]

Ένα άλλο ιδιαίτερο, αλλά σύνηθες για τα ιερά του αιγιακού χώρου, εύρημα, που υπογραμμίζει την σχέση ανάμεσα στο Δεσποτικό και την Βόρεια Αφρική, είναι το αυγό στρουθοκαμήλου[64] **(εικ. 28)**, το οποίο εντοπίστηκε κομματιασμένο ανάμεσα στις

---

[54] Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, 223, αρ. 263, Webb 1978, 96, αρ. 513, πίν. XIV. Blinkenberg 1931, 346, αρ. 1244, πίν. 55. Σταμπολίδης 2003, 520, λ. 1013.

[55] Σταμπολίδης 2003, 519-520, λλ. 1007-1014.

[56] Webb 1978, 11-18, πιν. I.

[57] Σταμπολίδης 2003, 72.

[58] Σταμπολίδης 2003, 522, λ. 1020.

[59] Σταμπολίδης 2003, 580, λ. 1176.

[60] Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, αρ. 240–241, 214.

[61] Σταμπολίδης 2003, 589, λ. 899-903.

[62] Rubensohn 1962, 169, πίν. 35. Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, 222-223, αρ. 259-261. Σταμπολίδης 2003, 504, λ. 955.

[63] Σταμπολίδης 2003, 72.

[64] Astruk 1957, 47-112. Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, αρ. 249, 218. Σταμπολίδης 2003, 499, λ. 941.

σχιστόπλακες του δαπέδου. Ανάλογα κελύφη αυγών μας είναι γνωστά ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ. και κατά τον 7ο αι. συναντώνται σε όλο το Αιγαίο στην Κω, στη Σάμο, στη Ρόδο, στη Σμύρνη και στην Αίγινα.[65] Πολλά από αυτά έχουν υποστεί επεξεργασία και έχουν χρησιμοποιηθεί ως διακοσμητικά στοιχεία σε κάποια σύνθεση.[66] Εκτός από το Δεσποτικό αντίστοιχα ευρήματα έχουν εντοπιστεί και σε άλλα ιερά των Κυκλάδων, όπου λατρευόταν η Αφροδίτη Ειλείθυια, αλλά και η Δήμητρα.[67] Επιπλέον, βρέθηκαν μικροαντικείμενα από ελεφαντόδοντο ή οστό. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται άθικτες οκτώσχημες πόρπες του γνωστού τύπου (Spectacle type)[68] **(εικ. 29)**, με διακόσμηση από ζεύγη εγχάρακτων ομόκεντρων κύκλων, ένστιγμων κυκλίσκων ή εγχάρακτων πλοχμών, με την χάλκινη βελόνη στο πίσω μέρος τους. Πολλές από τις πόρπες αυτές φέρουν σειρές μικρών κύκλων, σύνηθες διακοσμητικό θέμα των οστέινων αντικειμένων. Ως υλικά για την ένθετη διακόσμηση τους έχουν χρησιμοποιηθεί μόλυβδος ή ακόμη και ασήμι[69] και χρονολογούνται από τα τέλη του 8ου ως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Παρόμοιες προέρχονται από πολλά ιερά, μεταξύ των οποίων και το Δήλιο της Πάρου που έχει δώσει μία μεγάλη ποσότητα από αυτόν τον τύπο πόρπης.[70] Επίσης εντοπίστηκαν ελεφαντοστέινες πόρπες που αποτελούνται από έναν μόνο κυκλικό δίσκο και οι οποίες συγκριτικά με τις οκτώσχημες είναι πολύ πιο σπάνιες. Στην επιφάνεια του δίσκου αυτού φέρουν τρεις εγχάρακτες ομόκεντρες ζώνες πανομοιότυπη διακόσμηση πόρπης που προέρχεται από τη Θήρα.[71]

Ιδιαίτερα ευρήματα είναι και οι ελεφαντοστέινοι δίσκοι **(εικ. 30)**, παρόμοιοι με αυτόν από το Δήλιο[72] της Πάρου. Οι δίσκοι του Δεσποτικού είναι ιδιαίτερα λεπτοί και η εγχάρακτη διακόσμησή τους χωρίζεται σε τρεις ζώνες εναλλάξ με κύκλους και τετράγωνα. Στο εσωτερικό πιθανότατα θα έφεραν ένθετα τμήματα από ήλεκτρο ή άργυρο.

Περισυνελέγησαν διάφορες ψήφοι[73] ποικίλων σχημάτων, κυρίως όμως σφαιρικές, κατασκευασμένες ως επί το πλείστον από χυτό γυαλί. Η κατασκευή τους αποδίδεται σε εργαστήρια της Βόρειας Συρίας, της Φοινίκης, της Δυτικής Ασίας και της βόρειας Μεσοποταμίας.[74] Χαρακτηριστικές είναι και οι ψήφοι[75] που έχουν εισαχθεί από τη Φοινίκη. Είναι τριγωνικές, αμφίκυρτες με μαστοειδείς αποφύσεις, οι οποίες διακοσμούνται με κιτρινωπές σπείρες από ένθετο γυαλί. Μεγάλος αριθμός παρόμοιων ψήφων προέρχεται από το Δήλιον της Πάρου και χρονολογούνται στον 8ο-7ο αι. π.Χ.[76]

---

[65] Σταμπολίδης 2003, 73.

[66] Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, 1998, 218, αρ. 249.

[67] Σταμπολίδης 2003, 499, λ. 942.

[68] Blinkenberg 1926, 266. Σταμπολίδης 2003, 544, λλ. 1074-1079.

[69] Blinkenberg 1926, 268. Βοκοτοπούλου 1990, 190 αρ. 11, σχεδ. 59.

[70] Rubensohn 1962, 72-73, πίν. 13, αρ. 2-3, 11 b, c. Dunbabin *et al.*, 435-437, αρ. 181–183, πίν. 185c. Blinkenberg 1931, 90-91, αρ. 133, πίν. 9. Deonna 1938, 285-286, πίν. LXXXVI.

[71] Σταμπολίδης 2003, 545, λ. 1080.

[72] Rubensohn 1962, 72-73, πίν. 11a. Deonna 1938, 288, αρ. 731, πίν. LXXXVI. Σταμπολίδης 2003, 544, λ. 1077.

[73] Σταμπολίδης 2003, 522, λ. 119, 524, λ. 1025.

[74] Σταμπολίδης 2003, 73.

[75] Σταμπολίδης 2003, 522, λ. 119, 526, λ. 1030.

[76] Σταμπολίδης 2003, 524, λ. 1026.

Χαρακτηριστικές είναι δύο ψήφοι[77] από ήλεκτρο ερυθρής απόχρωσης με ευρύ τρήμα κυκλικής διατομής στο κέντρο. Η σπανιότητα ανάλογων αντικειμένων έγκειται στο γεγονός ότι το ήλεκτρο αποτελούσε πολύτιμο υλικό, προερχόμενο κυρίως από την Βορειοδυτική Ευρώπη. Ανάλογες ψήφοι από ήλεκτρο έχουν επίσης βρεθεί στο Ηραίο της Σάμου, αλλά και στις Μυκήνες.[78]

Οι σφραγιδόλιθοι **(εικ. 31)** του Δεσποτικού αποτελούν τυπικά δείγματα παραγωγής του αιγιακού χώρου κατά την αρχαϊκή περίοδο. Είναι κατασκευασμένοι από στεατίτη, ίασπη και άλλες μαλακές πέτρες και συχνά φέρουν παραστάσεις ζώων κατά τομή. Ξεχωρίζει ένας σκαραβοειδής σφραγιδόλιθος[79] από μαύρο στεατίτη, με εγχάρακτο λέοντα σε όρθια στάση και διακοσμητικά θέματα, όπως λογχοειδές φύλλο και αστέρι, ο οποίος είναι ακριβώς ίδιος με τον σφραγιδόλιθο με αρ. ευρ. 1539 από το Δήλιον[80] της Πάρου και μερικούς προερχόμενους από τη Φοινίκη, οι οποίοι εκτίθενται στο Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης και στο Ashmolean της Οξφόρδης.[81]

Αποκαλύφθηκαν επίσης πολλά μεταλλικά αντικείμενα από χαλκό, σίδηρο και μολύβδο (περίπου 200). Πρόκειται για αγροτικά εργαλεία,[82] πελέκεις, δρεπάνια, λόγχες, εγχειρίδια, σπαθιά, όπως και πολλά δυσδιάγνωστα αντικείμενα **(εικ. 32)**. Χαρακτηριστικός είναι ένας μεταλλικός αρύβαλλος (**εικ. 33)**, που αποτελεί μεταφορά σε χαλκό των πήλινων λακωνικών αρυβάλλων. Λείπει το χείλος του αγγείου αλλά σώζεται η λαβή και είναι παρόμοιος με αρύβαλλο που προέρχεται από τον Ακράγαντα της Ιταλίας.[83]

Επίσης ήρθαν στην επιφάνεια μεταλλικές πόρπες, μεταξύ των οποίων μια μεγάλη χάλκινη σπειροειδής πόρπη,[84] που ανήκει σε πολύ γνωστό τύπο **(εικ. 34)**, ιδιαίτερα διαδεδομένο στη βόρεια Ελλάδα και την Ιταλία.[85] Η πόρπη αυτή έχει τη μορφή ενός ελάσματος που ελίσσεται και δημιουργεί δύο όμοιες σπείρες από οκτώ δακτυλίους, με τη βελόνη στο πίσω μέρος του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια μικρότερη οκτώσχημη χάλκινη πόρπη,[86] εισηγμένη από τη Βόρεια Ελλάδα, η οποία αποτελείται από δύο ομόκεντρους κύκλους, οριοθετημένους από έκτυπες στιγμές. Σπάνιο είναι επίσης ένα χάλκινο πτηνό **(εικ. 35)**, πιθανότατα εξάρτημα από μια σπειροειδή πόρπη.[87] Βρέθηκαν επίσης αρκετές πόρπες του λεγόμενου φρυγικού τύπου, με τοξωτό στέλεχος κυκλικής διατομής και ευθεία βελόνη **(εικ. 36)**, ένα είδος χορδής τόξου.[88] Ο τύπος αυτός

---

77 Σταμπολίδης 2003, 558, λ. 1005.

78 Σταμπολίδης 2003, 559, λλ. 1009, 1111, 1112.

79 Σταμπολίδης 2003, 580, λλ. 1173, 1174.

80 Ζαφειρόπουλος 1960, 246-247.

81 Blinkenberg 1931, 162, πίν. 18.

82 Ρωμαίος 1929, 181-223, 213-217, εικ. 20-23.

83 Σταμπολίδης 2003, 453, λ. 790.

84 Σταμπολίδης 2003, 565, λ. 1135.

85 Blinkenberg 1926, 256, τύπος XIV, 2d. Sapouna-Sakelaraki 2002, 126, εικ. 7α. Χρυσοστόμου 1998, 320-321, σχ. 2, εικ. 11. Σταμπολίδης 2003, 566, λ. 1139.

86 Blinkenberg 1926, 273-274. Blinkenberg 1931, 90, αρ. 132, πίν. 9. Σταμπολίδης 2003, 566, λ. 1136.

87 Comstock and Vermeule 1971, 12, 232.

88 Σταμπολίδης 2003, 565, λλ. 1133-1134.

της περόνης[89] με σφαιρικό στέλεχος είναι ανατολικο-ιωνικός. Εκτός από τα χάλκινα βρέθηκαν και τέσσερα χρυσά αντικείμενα: δύο σφαιρικές χάντρες,[90] ένας πηνιόσχημος κύλινδρος[91] από περιδέραιο, με λεπτές και πυκνές αυλακώσεις κι ένα ρόδι[92] (κεφαλή περόνης), κατασκευασμένο από ένα σφυρήλατο έλασμα με κοκκίδωση που σώζει τμήμα της βελόνης του **(εικ. 37)**.

Τέλος ένα από τα σπανιότερα ευρήματα είναι το άνω τμήμα δαιδαλικού ειδώλιου γυναικείας θεότητας[93] **(εικ. 38)**. Διατηρείται μόνο το άνω μέρος του κορμού από τη μέση και πάνω με το κεφάλι, ύψους 0,25 μ. Λείπει τμήμα του αριστερού χεριού και ολόκληρο το δεξί χέρι. Φέρει υπόλευκο επίχρισμα, ενώ με καστανόμαυρο χρώμα έχουν αποδοθεί τα χαρακτηριστικά του προσώπου, η κόμη, η διακόσμηση του ενδύματος, καθώς και το πίσω μέρος του εξ ολοκλήρου. Το ειδώλιο φέρει στο κεφάλι πόλο, ο οποίος όμως δεν διατηρείται ακέραιος. Έχει μακριά κόμη, η οποία διαχωρίζει το κεφάλι σε δυο τρίγωνα. Με γραπτή διακόσμηση αποδίδονται οι επτά κυκλικοί βόστρυχοι, που φέρουν φαρδιά ταινία στο ύψος του μετώπου, καθώς και τα αυτιά της μορφής. Ο χιτώνας που φοράει είναι διακοσμημένος με ρόμβους. Το αριστερό χέρι, το οποίο σώζεται ως το μέσον του βραχίονα είναι προτεταμένο, ενώ λείπει το δεξί. Κατά πάσα πιθανότητα η μορφή ήταν κυλινδρική και το κάτω μέρος της είναι παρόμοιο με το σωζόμενο κυλινδρικό κάτω μέρος δύο πήλινων ειδωλίων, που βρέθηκαν στο Κάστρο της Σίφνου[94] **(εικ. 39)** και προέρχονται αντίστοιχα από την Πάρο[95] και την Νάξο.[96]

Από τα δυο αυτά ειδώλια το ένα μεγάλο πήλινο αγαλμάτιο με τροχήλατο σώμα, το οποίο με βάση τη γραπτή διακόσμηση χρονολογείται περί το 680-670 π.Χ. είναι ναξιακό,[97] ενώ το δεύτερο, το οποίο είναι περίπου σύγχρονο, είναι μικρότερο, επίσης τροχήλατο, αλλά με γραπτή διακόσμηση εντελώς διαφορετική, που το κατατάσσει σε παριανό εργαστήριο.[98] Πρόκειται για δυο εξαιρετικές δημιουργίες με εικονογραφική και θρησκευτική σημασία[99] δυο αντίζηλων πόλεων που διαμόρφωσαν δυο διαφορετικές τεχνοτροπίες. Διακρίνονται δυο διαφορετικές μορφολογικές αντιλήψεις,[100] που θέλουν άκαμπτο και ψηλόλιγνο το Ναξιακό, κοντόχοντρο το παριανό. Πιθανόν τέτοια θα ήταν η μορφή του κατώτερου χαμένου τμήματος του ειδωλίου του Δεσποτικού, του οποίου οι διαστάσεις πλησιάζουν αυτές της «κυρίας της Auxerre», γύρω στα 0,70 μ. ύψος. Η

---

[89] Payne *et al.* 1940, 174, πίν. 76, 20-22, 30-32. Deonna 1938, 282, αρ. 726, πίν. LXXXV. Jacobsthal 1956, 38.

[90] Σταμπολίδης 2003, 201, εικ. 8.

[91] Laffineur 1980, 394, αρ. 76-77, εικ. 81-83. Σταμπολίδης και Καρέτσου 1998, 263, αρ. 326.

[92] Σταμπολίδης 2003, 566, λ. 1137.

[93] Κουράγιος 2004, 70. Κουράγιος 2004γ, 9, εικ. 11. Kourayos et Burns 2004 (υπό δημοσίευση). Kourayos (υπό δημοσίευση). Κουράγιος 2004β, 20-26. Detoratou and Kourayos 2004, 236. Cevoli 2002, 34-37. Croissant 2003-2004, 141-166, ειδ. 155-156.

[94] Brock and Mackworth-Young 1949, 1-92.

[95] Παπαδοπούλου 2002, 10.

[96] Παπαδοπούλου 2002, 8-9.

[97] Παπαδοπούλου 2002, 8.

[98] Brock and Mackworth-Young 1949, 1-92, πιν. 6-8.

[99] Κούρου 2000, 351-370.

[100] Croissant 2003-2004, 154.

δαιδαλική κόρη[101] σε σύγκριση με τις γυναικείες προτομές στις «παριανές» υδρίες, που βρέθηκαν στον "βόθρο της καθάρσεως" στη Ρήνεια, ειδικότερα στις υδρίες 557 και 560[102] **(εικ. 40)**, φαίνεται να αποτελεί την μεταφορά τους σε τρισδιάστατη μορφή και να είναι άμεσα επηρεασμένη από αυτές, όπως πολύ σωστά υποστήριξε πρώτος ο F. Croissant. Υπάρχουν οι ίδιοι ελικωτοί βόστρυχοι πάνω στο μέτωπο, η ίδια κυματοειδείς κόμη που πέφτει κατά μήκος του λαιμού, παρόμοια μεγάλα τοξωτά μάτια με ελαφρά πεσμένες γωνίες, με την διαφορά ότι οι λεπτομέρειες των ματιών και της κόμμωσης είναι πιο ακριβείς και ωραιότερα αποδοσμένες στο ειδώλιο του Δεσποτικού.[103]

Το ειδώλιο αυτό ή αγαλμάτιο, όπως θα ήταν καλύτερα να ονομάζεται λόγω του ασυνήθιστα μεγάλου μεγέθους, δείχνει έναν πρωταρχικής σημασίας αναθηματικό προορισμό και θα πρέπει να ταυτιστεί με το λατρευτικό ειδώλιο[104] του αρχικού αρχαϊκού ναού του Δεσποτικού. Ένα άλλο στοιχείο που συνηγορεί στην υπόθεση αυτή είναι ο πόλος που ταιριάζει σε λατρευτικό άγαλμα. Το ειδώλιο αυτό του Δεσποτικού, που πιθανόν προέρχεται από παριανό εργαστήριο,[105]είναι η μεταφορά σε τρεις διαστάσεις μιας δυσδιάστατης ζωγραφικής απεικόνισης πριν την εμφάνιση της αγαλματοποιίας.[106] Οι κεραμείς αγγειογράφοι του Παριανού εργαστηρίου, συνδυάζοντας τον τροχό και το πλάσιμο, δημιούργησαν κάτι το ξεχωριστό στην τέχνη της πλαστικής. Την μέθοδο διακόσμησης των αγγείων την μετέφεραν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο στο αγαλμάτιο του Δεσποτικού. Αυτή η σύγκριση και ερμηνεία ανάμεσα στις μορφές των υδριών της Ρήνειας και της μορφής του Δεσποτικού μας δίνει για πρώτη φορά το αποτέλεσμα αυτής της εξαίρετης δημιουργικής διαδικασίας με έντονο δυναμισμό των Παριανών εργαστηρίων των μέσων του 7ου αι. π.Χ., σύμφωνα με τον F. Croissant. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι τα δύο Σιφνιακά και το ειδώλιο του Δεσποτικού χρονολογούνται, τα πρώτα γύρω το 680 π.Χ. και το τελευταίο λίγο νωρίτερα, γύρω στο 660 π.Χ. και σηματοδοτεί την ύπαρξη, στο δεύτερο τέταρτου του 7ου αι. π.Χ., μίας παριανής τεχνοτροπίας, άμεσα προερχόμενης από την υπογεωμετρική παράδοση της ομάδας Ad.[107] Συμπερασματικά το είδωλο αυτό προέρχεται από παριανό εργαστήριο.[108]

Τα παραπάνω ευρήματα του δωματίου Α1 του κτιρίου Α, που χρονολογούνται στον 7ο και 6ο αι. π.Χ., τοποθετήθηκαν κάτω από τις πλάκες του νέου δαπέδου του δωματίου Α1, πιθανότατα κατά την ανακαίνιση του ιερού σε μια ύστερη φάση της αρχαϊκής περιόδου. Μια δεύτερη, πιθανή, ερμηνεία είναι ότι το δωμάτιο Α1 χρησίμευε ως «θησαυρός», όπου φυλάσσονταν τα αναθήματα και τα λατρευτικά αντικείμενα του ιερού.

Η γεωμετρική κεραμική η οποία βρέθηκε στα παλαιότερα στρώματα του δωματίου Α1 **(εικ. 41)** μας δηλώνει ότι η λατρευτική δραστηριότητα άρχισε στο χώρο αυτό τουλάχιστον κατά τη γεωμετρική περίοδο. Η έναρξη της λατρείας στο συγκεκριμένο χώρο υποδηλώνεται από ένα αρκετά αποσπασματικά σωζόμενο αγγείο με διακόσμηση από ζικ-ζακ και εναλλασσόμενα τρίγωνα παρόμοια με αγγεία που έχουν βρεθεί στη

[101] *Mortals and Immortals*, 236.

[102] Ζαφειροπούλου 1997, 38.

[103] *Mortals and Immortals*, 236.

[104] Kourou 1987, 3-53. Kourou 1998, 314-323. Kourou 2002, 11-38.

[105] Croissant 2003-2004, 155-156.

[106] Croissant 2003-2004, 159.

[107] Brock and Mackworth-Young 1949, 19-21, πίν. 6-8.

[108] Croissant 2003-2004, 155-156.

Δήλο.[109] Μέχρι τώρα σε κανένα στρώμα δεν έχει αναγνωριστεί αποκλειστικά γεωμετρική κεραμική ενώ απουσιάζει εντελώς η πρωτογεωμετρική.

Εκτός από τα προαναφερθέντα κορινθιακά, ροδιακά, χιακά και άλλα αιγιακά αγγεία ανακαλύφθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων πόσεως όπως κοτύλες, κυκλαδικές φιάλες του λεγόμενου σιφνιακού τύπου, κρατήρες, μικροί αμφορίσκοι κ.ά. καθώς και ένα ακέραιο μικρό πινάκιο[110] με οπές ανάρτησης, το οποίο είναι διακοσμημένο με πολύχρωμες ζώνες και ροζέτες σχεδιασμένες από σύνολο 7 λευκών στιγμών **(εικ. 42)**. Ανάλογα ευρήματα έχουν εντοπιστεί στη Δήλο, την Πάρο, τη Θάσο και την Τόκρα.

Τέλος, εκτός από τα ακέραια αγγεία που βρέθηκαν στο δωμάτιο Α1 του κτιρίου Α περισυνελέγησαν επίσης και πολλά σε αποσπασματική κατάσταση, τμήματα των οποίων όμως συγκολλώνται. Από την μελέτη της κεραμικής έως τώρα δεν έχουν εντοπιστεί όστρακα από το συγκεκριμένο χώρο που να συνανήκουν με όστρακα άλλων δωματίων ή του προδόμου και της στοάς. Όστρακα από διάφορα αγγεία που βρέθηκαν σε διαφορετικά στρώματα του δωματίου Α1 επιβεβαιώνουν για άλλη μία φορά ότι όλο αυτό το υλικό τοποθετήθηκε σε μια ταυτόχρονη χρονική περίοδο, πιθανότατα στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από την ανακάλυψη, στον ίδιο χώρο, πρωτοκορινθιακών απιόσχημων αρύβαλλων που χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 7ου αι. καθώς και σφαιρικών αρυβάλλων πρωτοκορινθιακής έως ύστερης κορινθιακής εποχής οι οποίοι είχαν με πολύ προσοχή, όπως ήδη έχει αναφερθεί, τοποθετηθεί κάτω από το σχιστολιθικό δάπεδο του δωματίου Α1 του κτιρίου Α.

Η ανάγκη επέκτασης της ανασκαφής στο χώρο της σύγχρονης μάντρας (στάνης), η οποία σχεδόν υπερκάλυπτε το χώρο της ανασκαφής κατέστησε απαραίτητη την απομάκρυνση μέρους της λιθόκτιστης περίφραξης **(εικ. 43)**. Κατά τις εργασίες απομάκρυνσης και μεταφοράς της στα ανατολικά, μακριά από τον ανασκαπτώμενο χώρο, αποκαλύφθηκαν πολλά νέα αρχιτεκτονικά μέλη και δόμοι προερχόμενοι από διάφορα κτίρια αλλά και από τον ίδιο το δωρικό ναό. Τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν ήταν αρκετά διαβρωμένα και κατεστραμμένα λόγω της χρήσης τους στη μάντρα. Σε αυτά ανήκουν: τρίγλυφα διαφόρων μεγεθών, τμήματα γείσων δυο τουλάχιστον κτιρίων εκτός του ναού, σπόνδυλοι κιόνων που προέρχονται από το ναό και από τη στοά αλλά και από άλλα κτίρια. Επίσης αποκαλύφθηκαν και αρκετά γλυπτά, αναθήματα στο ιερό όπως θραύσμα υπερφυσικού μεγέθους από γυναικείο άγαλμα αρχαϊκής εποχής, βάσεις κούρων, τμήματα ανδρικών αγαλμάτων και πολλά τμήματα άλλων γλυπτών.

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή γύρω από το κτιριακό συγκρότημα Α και συγκεκριμένα στη βόρεια πλευρά του δωματίου Α1 δίπλα στη βόρεια στενή πλευρά του προδόμου **(εικ. 3)** έφερε στο φως τα θεμέλια τριών ακόμη μικρότερων τετράγωνων δωματίων, διαστάσεων 4x4 μ., σε παράταξη,[111] τα οποία με βάση τα κινητά ευρήματα χρονολογούνται στο τέλος της αρχαϊκής εποχής και προσαρτήθηκαν σε κάποια ύστερη οικοδομική φάση στη βόρεια πλευρά του κτίριου Α, πιθανόν σε μία προσπάθεια επέκτασης του ιερού.

Για τον καθορισμό των ακριβών ορίων του κτιρίου Α η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε στην νοτιοανατολική πλευρά του κτιρίου, όπου αποκαλύφθηκε, σε ανώτερο επίπεδο, πληθώρα μεταγενέστερων κτιρίων. Τα ύστερα αυτά οικοδομήματα

---

[109] Dugas 1928, πίν. xvi-xvii. Dugas 1935, πίν. xlviii. Boardman and Hayes 1966, αρ. 1446, πίν. 91.

[110] Bikakis 1985, 60, πίν. 6.

[111] Κουράγιος 2002 (υπό δημοσίευση).

αποτελούνταν από πολύ μικρούς χώρους και για το κτίσιμο τους είχαν χρησιμοποιηθεί μαζί με άλλο φερτό υλικό και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη του δωρικού ναού και των άλλων αρχαίων οικοδομημάτων του ιερού. Η κατασκευή τους είναι πολύ πρόχειρη και σε πολλά σημεία στηρίζεται στους αρχαϊκούς τοίχους. Η συνεχής αυτή χρήση του χώρου είχε σαν αποτέλεσμα την καταστροφή και την αποσπασματική διατήρηση των αρχαϊκών κτισμάτων που υπάρχουν στην ανατολική πλευρά και συγκεκριμένα μπροστά από την στοά των δωματίων Α5, Α4 και Α3 του κτιρίου Α.

Η σταδιακή αποκάλυψη αυτών των ύστερων κτιρίων επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου στη Μεσαιωνική εποχή,[112] πράγμα που ήταν γνωστό από γκραβούρες του 15ου και 17ου αι., στις οποίες αναγράφεται το μεσαιωνικό όνομα του Δεσποτικού Sigilo **(εικ. 44)**. Το 1756, καθώς οι κάτοικοι της γειτονικής Αντιπάρου δεν έχουν να πληρώσουν τους φόρους στους τότε ξένους Ενετούς ηγεμόνες, αλλά και Τούρκους, αναγκάζονται να πουλήσουν της νησίδες Φηρά (Διπλό) και Δεσποτικό στον Παριανό Δεσπότη Πέτρο Μαυρογένη και το Μυκονιάτη πλούσιο της εποχής Τζωρτζή Μπάο στην τιμή των 100 ριαλίων.[113] Ίσως το σύγχρονο όνομα του νησιού (Δεσποτικό) να οφείλεται στους άρχοντες αυτούς που την εποχή εκείνη ονομάζονταν Δέσποτες. Το Δεσποτικό και τα άλλα νησιά ακόμη και σήμερα ανήκουν στους απόγονους των αγοραστών, εξ' αδιαιρέτου με το Ελληνικό Δημόσιο.

Το Δεσποτικό, όπως και τα άλλα νησιά, υπέφερε από τις επιδρομές των πειρατών. Το χρησιμοποιούσε ως ορμητήριο του ένας διαβόητος Γάλλος πειρατής ο Ντανιέλ. Η παράδοση λέει ότι το 1675 έφθασε στο Δεσποτικό τουρκικός στόλος για να επιτεθεί στον πειρατή αυτόν. Βλέποντας ο Γάλλος ότι κινδυνεύει να αιχμαλωτιστεί από τους Τούρκους έβαλε φωτιά στο πλοίο του, ενώ αυτός και το πλήρωμα πρόσφεραν πολλά χρήματα στους κατοίκους του Δεσποτικού για να τους κρύψουν. Οι κάτοικοι όμως αντί να τους κρύψουν τους παρέδωσαν στους Τούρκους. Όταν έμαθαν τα γεγονότα οι Γάλλοι πειρατές Ούγος ντε Κρεβελλιέ και Ονωρά Οράνζ, έφθασαν με τα πλοία τους στο νησί, κατέσφαξαν τους κατοίκους και το κατέστρεψαν,[114] γεγονός που επιβεβαίωσε η ανασκαφή των μικρών αυτών μεσαιωνικών χώρων πάνω από τα αρχαϊκά κτίσματα.

Κάτω από τα ύστερα αυτά κτίσματα η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τη συνέχεια του αρχαϊκού κτιρίου Α. Ήρθε στο φως το υπόλοιπο τμήμα του νότιου αρχαϊκού τοίχου του συγκροτήματος, ο οποίος εκτείνεται σε μήκος 60 μ., με σωζόμενο ύψος 1,70 μ., διατηρημένος σε άριστη κατάσταση. Είναι κατασκευασμένος από μικρές και μεγάλες σχιστόπλακες, με ευθυντηρία από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες και ισχυρή θεμελίωση που «πατάει» στο φυσικό βράχο. Η προέκταση του νότιου τοίχου του αρχαϊκού κτιρίου Α σχηματίζει ένα είδος περιβόλου για την προστασία του εσωτερικού χώρου που δημιουργείται.

---

[112] Όπως επιβεβαιώνεται από τους παλιούς Πορτολάνους και τις χαλκογραφίες των περιηγητών. Βλ. Dalli Sonetti 1485, 26-27. Bordone, 1534, 44. Boschini 1658, 36-37. Mallet 1683, τόμ. 3, 40-41. Piacenza 1688, 44-45. Γενικά για χάρτες, βλ. Ραγκούση-Κοντογιώργου 2000.

[113] Κουράγιος 2004α, 66.

[114] Κουράγιος 2004α, 69-70.

Η αποκάλυψη δύο αρχαϊκών μαρμάρινων κεφαλών κούρων,[115] στην εξωτερική βόρεια πλευρά του νότιου τοίχου του κτιρίου Α, ήρθε να προστεθεί στον αριθμό των υπολοίπων ευρημάτων από το κτίριο Α. Το πρώτο κεφάλι[116] **(εικ. 45)**, σμιλευμένο σε παριανό μάρμαρο[117] (λυχνίτη), βρέθηκε σε ένα λιθοσωρό και είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στην νότια πλευρά του κτιρίου Α. Η κατάσταση διατήρησης της εμπρόσθιας όψης δεν είναι καλή σε αντίθεση με την οπίσθια, η οποία αποκαλύπτει το ταλέντο του γλύπτη. Τα μακριά μαλλιά πέφτουν με κυματοειδείς βοστρύχους σ' όλο το πίσω μέρος της κεφαλής. Την κόμη συγκρατεί στενή ταινία που δένεται πίσω με το γνωστό «ηράκλειον άμμα». Οι βόστρυχοι πέφτουν στο πλάι του λαιμού και από τα δύο μέρη, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο όπως στις κόρες γενικότερα, αλλά και πιο συγκεκριμένα όπως στην κόρη από το μουσείο της Δήλου (αρ. κατ. 4945).[118] Επίσης, τεχνοτροπικά, θα μπορούσε να συγκριθεί με το κεφάλι κούρου από την Αθήνα (αρ. κατ. 4509),[119] το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Το «ηράκλειον άμμα» είναι χαρακτηριστικό και συναντάται συχνά στους κούρους, ενώ το βρίσκουμε σπάνια σε αγάλματα κορών,[120] ο τρόπος όμως με τον οποίο έχουν αποδοθεί οι κυματοειδείς βόστρυχοι, οι οποίοι πέφτουν στους ώμους, είναι πολύ πιο κοντά σε ανάλογα κεφάλια κορών. Άλλα γυναικεία αγάλματα με κυματοειδείς βοστρύχους, παρόμοιους με αυτούς του κεφαλιού από το Δεσποτικό, είναι αυτά στο Μουσείο Ακροπόλεως (αρ. κατ. 659 και 661).[121] Οπωσδήποτε, λόγω της κακής διατήρησης του προσώπου του είναι δύσκολη η ταύτισή του. Μια πιθανή ερμηνεία, λόγω και της απόδοσης της κόμης σε γυναικεία πρότυπα, θα ήταν ότι το κεφάλι αυτό ανήκει σε Σφίγγα.[122] Η άποψη αυτή ενισχύεται από το ότι το «ηράκλειον άμμα» στο πίσω μέρος του κεφαλιού δεν είναι ακριβώς στο κέντρο αλλά προς τα δεξιά, στοιχείο που ίσως υποδηλώνει ένα ελαφρύ γύρισμα της κεφαλής προς τα αριστερά, παρόμοιο με αυτό των σφιγγών από την Αττική.[123] Το κεφάλι χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. (520-530 π.Χ).

Το δεύτερο κεφάλι[124] κούρου **(εικ. 46)** βρέθηκε και αυτό στη νότια πλευρά του νότιου τοίχου του κτιρίου Α σε μικρή απόσταση από ένα σπόνδυλο κίονα που προέρχεται από το ναό. Η κατάσταση διατήρησής του είναι εξαιρετική. Σώζεται ως την αρχή του λαιμού, ενώ λείπει ένα μεγάλο τμήμα των μαλλιών πίσω από το δεξί αυτί. Τα μάτια είναι μεγάλα και αμυγδαλωτά με κανθό που δηλώνεται έντονα, τα φρύδια λεπτά και τοξωτά, ενώ στο στόμα σχηματίζει το χαρακτηριστικό αρχαϊκό μειδίαμα. Τα αυτιά αποδίδονται

---

[115] Για την συγγραφή αυτού του άρθρου και για την μελέτη των δύο κεφαλών υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική η δημοσίευση ενός ημίεργου κεφαλιού κούρου που εκτίθεται στο μουσείο Ν.Π. Γουλανδρή (Πετρόχειλος 1985).

[116] Κουράγιος 2004γ, 10. Kourayos et Burns 2004 (υπό δημοσίευση). Kourayos 2004 (υπό δημοσίευση).

[117] Σκιλάρντης και Κατσονοπούλου 2000.

[118] Karakassi 2001, πίν. 215, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

[119] Richter 1970, 155, αρ. 86c, εικ. 609-611.

[120] Karakassi 2001, πίν. 105 (Kopenhagen Nationalmuseum 12199), όπου απεικονίζεται μια αρχαϊκή κόρη με «ηράκλειον άμμα» στα μαλλιά της.

[121] Karakassi 2001, πίν. 166, 170.

[122] Sheedy 1988, 363-373. Sheedy 1992, 107-117. Walter-Karydi 2000, 315-324, εικ. 58, πιν. 97. Schuller 1991, 22.

[123] Boardman 1991, εικ. 225 και εικ. 226. Johansen 1994, αρ. 1203, 40.

[124] Κουράγιος 2004γ, 12.

με έντονη πλαστικότητα και η οπή της ακουστικής οδού έχει ανοιχθεί με τρυπάνι επάνω ακριβώς από τον λοβό. Μεγάλοι και παχείς βόστρυχοι στεφανώνουν το μέτωπό του. Οι σπειροειδείς πλόκαμοι έχουν μοιραστεί συμμετρικά από το κέντρο του μετώπου σε δύο ομάδες, από πέντε σε κάθε πλευρά, παρόμοιοι με αυτούς του κούρου αρ. 1558 από τη Μήλο.[125] Η φαρδιά ταινία που φέρει στα μαλλιά δένεται σε «ηράκλειον άμμα» στο πίσω μέρος της κεφαλής, όπου φέρει και άλλη ταινία, η οποία συγκρατεί την κόμη, ίδια με τη διπλή ταινία του κούρου αρ. 63 από την Επίδαυρο.[126] Το κεφάλι αυτό του κούρου του Δεσποτικού φέρει ίχνη πορφυρού χρώματος γύρω από τούς βοστρύχους του μετώπου και το δεξί αυτί. Στην κορυφή των μαλλιών υπάρχει τόρμος για τη στερέωση του μηνίσκου, διακρίνονται τα ίχνη χάλκινου στελέχους. Το κεφάλι αυτό του κούρου του Δεσποτικού δεν παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα γνωστά παριανά έργα, όπως ο κούρος από το Ασκληπιείο της Πάρου, που βρίσκεται στο Λούβρο,[127] ή την σφίγγα WIX (αρ. 2823) στη γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης[128] –το μόνο τους κοινό γενικά είναι η διάταξη των βοστρύχων στο πίσω μέρος της κεφαλής. Θα μπορούσε όμως να συγκριθεί, ως προς την απόδοση της κόμης με διπλή ταινία, με το ναξιακό κεφάλι κούρου (αρ. 2821) στην Κοπεγχάγη,[129] το οποίο με τη σειρά του παρουσιάζει ομοιότητες με τη ναξιακή[130] σφίγγα στους Δελφούς, στην οποία αναγνωρίζονται άμεσες επιρροές από τον πρώιμο αττικό τύπο. Οπότε και το κεφάλι του Δεσποτικού βρίσκει το κοντινότερο παράλληλό του στα ναξιακά και όχι στα παριανά εργαστήρια. Ο Boardman χρονολογεί την σφίγγα των Ναξίων στο 560 π.Χ., ενώ το κεφάλι της Κοπεγχάγης είναι παλαιότερο, γύρω στο 580 π.Χ. Επομένως το κεφάλι του Δεσποτικού θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στην ίδια περίπου περίοδο. Είναι γνωστό ότι τα νησιωτικά εργαστήρια της εποχής –η Νάξος σ' αυτή την περίπτωση– μοιράζονταν με την Ιωνία τις απόψεις, για την ενδυμασία λόγου χάρη, αλλά έμεναν προσκολλημένοι σ' έναν ιδιαίτερο ντόπιο τύπο κεφαλιού που πλησιάζει πολύ τον αττικό.[131] Επίσης, ως προς την τεχνοτροπία, το κεφάλι του Δεσποτικού παρουσιάζει αμυδρές ομοιότητες με δύο κεφάλια κούρων, το ένα από την Θήρα (αρ. 8)[132] και το άλλο από την Μήλο (αρ. 1558),[133] που συμπίπτουν και χρονολογικά, γύρω στο 570-560 π.Χ., ο πρώτος και γύρω στο 550 π.Χ., ο δεύτερος. Τέλος, ως προς την κόμμωση με τους δακτυλιόσχημους βοστρύχους στο μέτωπο, θα μπορούσε να παραλληλισθεί με τους σχετικά νεώτερους, αττικής προέλευσης, κούρους, όπως αυτόν από την Κέα (αρ. 3686)[134] και το Πτώο (αρ. 12).[135]

Σημαντικό κινητό εύρημα που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του 2003 αποτέλεσε το κάτω τμήμα θώρακα έως την αρχή των μηρών, γυμνού ανδρικού

---

[125] Richter 1970, 96, αρ. 86, εικ. 273-274.

[126] Richter 1970, αρ. 91, εικ. 293-294.

[127] Richter 1970, αρ. 116, εικ. 356-358.

[128] Johansen 1994, 46, Richter 1970, αρ. 109, εικ. 328-329.

[129] Johansen1994, αρ. 2821, 35.

[130] Boardman 1991, 87, εικ. 100.

[131] Boardman 1991, 87.

[132] Boardman 1991, 87, εικ. 101.

[133] Boardman 1991, 87, εικ. 102.

[134] Boardman 1991, 107, εικ. 144.

[135] Boardman 1991, 114, εικ. 179.

αγάλματος το οποίο βρέθηκε εντοιχισμένο στα ύστερα κτίσματα **(εικ. 47)**. Το αντίστοιχο άνω είχε βρεθεί κατά την διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου του 2002, χρησιμοποιημένο και αυτό ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερες κατασκευές. Ο κορμός αυτός συγκαταλέγεται στους γνωστούς παριανούς κορμούς της αυστηρορυθμικής περιόδου, όπως ο κορμός Arundel[136] και ο κορμός του Λούβρου (αρ. 862),[137] καθώς επίσης και τον κορμό από άγαλμα δισκοβόλου του μουσείου της Δήλου (αρ. κατ. 85).[138] Είναι γνωστή η επιρροή της Πάρου στον τότε ελληνικό χώρο, στο πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ., όπου αναπτύχθηκε ένα από τα πιο δραστήρια καλλιτεχνικά κέντρα. Σχεδόν όλα τα γλυπτά ποιότητας του αυστηρού ρυθμού που βρέθηκαν στα κυκλαδικά νησιά, τώρα πλέον και στο Δεσποτικό, αλλά και αλλού, έχουν αποδοθεί σε παριανά εργαστήρια. Την καλλιτεχνική ακμή του νησιού της Πάρου την εποχή αυτή του αυστηρού ρυθμού ήρθε να επιβεβαιώσει το εύρημα του Δεσποτικού, αν και αρκετά κατεστραμμένο.[139] Χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. Επιπλέον εντοπίστηκε άλλος ένας ώμος αγάλματος κούρου αρχαϊκής περιόδου καθώς και μία κνήμη κούρου.

Εκτός από την αρχαϊκή φάση χρήσης του χώρου, φαίνεται από την κεραμική που αποκαλύφθηκε γύρω και έξω από το χώρο του κτιρίου Α ότι το ιερό συνέχισε να λειτουργεί και κατά τη διάρκεια των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, αλλά με μικρότερη ισχύ. Από τη μέχρι τώρα μελετηθείσα κεραμική[140] και την αποκάλυψη φιαλών του 3ου και 2ου αι. π.Χ. αποδεικνύεται ότι το ιερό ήταν σε χρήση σίγουρα μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Ευρήματα της ρωμαϊκής εποχής και συγκεκριμένα του 1ου και 2ου αι. μ.Χ. εντοπίστηκαν σε όλο το χώρο του κτιρίου, χωρίς ωστόσο να αποτελούν ενδείξεις για τη λατρευτική χρήση του χώρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ακέραιος λύχνος[141] με ερυθρό γάνωμα και διακόσμηση ροζετών, που στο εσωτερικό φέρει σφράγισμα, το οποίο προέρχεται πιθανότατα από την Κνίδο **(εικ. 48)** και χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ. Ευρήματα όπως αμφορείς και χρηστικά αγγεία υποδηλώνουν κυρίως οικιακή και όχι λατρευτική χρήση του χώρου σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου, της οποίας η υστερότερη φάση μαρτυρείται καλύτερα από τα χρηστικά, τα αποθηκευτικά αγγεία και τους λύχνους από τη βόρεια Αφρική[142] με ερυθρό επίχρισμα[143] της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

Η θέση κατοικήθηκε ως τον 6ο αι. μ.Χ. ενώ κατόπιν εγκαταλείφθηκε για αιώνες. Η απουσία μεσοβυζαντινών «γκράφιτο» και γραπτής κεραμικής, τριγωνικών μεσοβυζαντινών χρηστικών σκευών ή χειλών, που σε άλλες θέσεις είναι ιδιαίτερα συχνά, καθώς και αμαυρόχρωμης διακοσμημένης κεραμικής, υποδεικνύει πως δεν πρέπει να κατοικήθηκε ο χώρος κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο. Κάποια χείλη χρηστικών αγγείων πιθανόν να ανήκουν σε σκεύη της Φραγκικής περιόδου και χρονολογούνται μετά το 1204, ενώ κάποια άλλα πιθανόν μετά το 1453. Λιγοστά σκεύη της Οθωμανικής περιόδου, όπως πήλινες πίπες **(εικ. 49)**, και ακόμα και αντικείμενα νεωτέρων περιόδων,

---

[136] Haynes 1975, 20, πιν. 10a-b.

[137] Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 203, πιν. 41β.

[138] Ζαφειροπούλου 1998, 99.

[139] Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 203.

[140] Η κεραμική μελετάται από τους συνεργάτες της ανασκαφής Ελένη Χασακή και Robert Sutton.

[141] Perlzweig 1961, αρ. 129, πιν. 5. 5, 52-30, πιν. 5.

[142] Perlzweig 1961, 39.

[143] Hayes 1972, 329-338.

δείχνουν πως ο χώρος είχε επαναχρησιμοποιηθεί ως μάντρα κατά περιόδους έως το 2002, οπότε και απομακρύνθηκε η υπάρχουσα μάντρα που λειτουργούσε ως τότε δίπλα και πάνω στον χώρο της ανασκαφής, καταστρέφοντας και αλλοιώνοντας όλο το χώρο. Η μάντρα συνεχίζει να λειτουργεί μακριά πλέον από τον αρχαιολογικό χώρο και ο βοσκός, που περιστασιακά μένει εκεί, αποτελεί ένα είδος φύλακα για όλο το χώρο.

Με τα μέχρι στιγμής στοιχεία το κτίριο Α μπορεί να ταυτιστεί με τους βοηθητικούς χώρους ενός μεγάλου ιερού. Η κάτοψή του παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το ιερό του Ηρακλέους στη Θάσο, αποικία της Πάρου **(εικ. 50)**. Το ιερό του Ηρακλέους έχει και αυτό πέντε συνεχόμενους «οίκους» που χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.,[144] οι είσοδοι των οποίων βρίσκονται στη δυτική πλευρά του συγκροτήματος, όπου υπάρχει στοά. Το συγκρότημα της Θάσου από τους μελετητές έχει ερμηνευτεί ως εστιατόριο[145] του ιερού, με μια σειρά δωματίων που χρησιμοποιούνταν ως τραπεζαρίες. Οπότε και το κτίριο του Δεσποτικού θα μπορούσε να έχει παρόμοια χρήση. Η λατρευόμενη θεότητα ήταν ο Απόλλων, όπως πιστοποιείται από τα πολλά ενεπίγραφα όστρακα με την επιγραφή «ΑΠΟΛ» ή «ΑΠ» **(εικ. 51)**.

Η συνεχής επέκταση της ανασκαφής αποκάλυψε ότι στη θέση Μάντρα βρίσκεται ένα εκτεταμένο ιερό με πολλά κτίσματα και βοηθητικούς χώρους για το ίδιο το ιερό, όπως αναμφίβολα υποδεικνύουν άλλα έξι κτίρια μεγάλων διαστάσεων, διασκορπισμένα στο χώρο, που ανατολικά οριοθετείται από το κτίριο Α και καλύπτουν μια μεγάλη έκταση στη χερσόνησο. Τα κτίρια αυτά ονομάστηκαν με βάση το ελληνικό αλφάβητο.

Το κτίριο Β στην ΒΑ πλευρά της χερσονήσου είναι ένα πολύ μεγάλο ορθογώνιο κτίριο μήκους 30 μ. περίπου του οποίου διακρίνεται η θεμελίωση στο ύψος της επιφάνειας του εδάφους. Κατέχει κυρίαρχη θέση στον χώρο. Το κτίριο δεν έχει ανασκαφεί ακόμα, ωστόσο ο επαρκής καθαρισμός της χαμηλής και πυκνής βλάστησης που πραγματοποιήθηκε κατέστησε ευδιάκριτο το περίγραμμά του πάνω στο φυσικό έδαφος. Στο εσωτερικό του διακρίνονται και άλλοι κάθετοι τοίχοι. Δυστυχώς λόγω της θέσης του είναι πολύ εκτεθειμένο έχει χαθεί σχεδόν όλη η ανωδομή.

Στα δυτικά η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τα θεμέλια ενός άλλου αρχαϊκού κτιρίου, του κτιρίου Γ **(εικ. 52),** το οποίο δεν διασώζει τίποτα από την ανωδομή του. Το κτίριο αυτό είναι σε περίοπτη θέση της χερσονήσου και είναι ιδιαίτερα εκτεθειμένο στους βόρειους ανέμους, ενώ και η βαθιά άροση τόσων ετών έχει συμβάλει αισθητά στην καταστροφή του. Πρόκειται για ένα τετράγωνο οικοδόμημα διαστάσεων 10,39x11,35 μ., χωρισμένο σε δυο ισομεγέθη παράλληλα δωμάτια που φέρουν τέσσερα ανοίγματα-εισόδους, αντίστοιχα από ένα στη βόρεια και νότια πλευρά του κάθε δωματίου. Η κεραμική που περισυλλέχτηκε εντός των δωματίων ήταν ελάχιστη, χωρίς διαγνωστικά δείγματα. Ανάμεσα στο μικρό αριθμό κατεργασμένων μαρμάρινων θραυσμάτων που ήρθαν στην επιφάνεια ξεχωρίζει μια μαρμάρινη, αδρά δουλεμένη λεκανίδα αρχαϊκών χρόνων, πιθανότατα προερχόμενη από περιρραντήριο, σωζόμενης διαμέτρου 0,22 μ. Πιθανότατα είναι ένας διπλός οίκος αφιερωμένος στις δίδυμες θεότητες Απόλλωνα και Άρτεμη, όπως υποδηλώνεται από το ενεπίγραφο τμήμα βάσης αττικού σκύφου πού φέρει αναθηματική επιγραφή με το όνομα της Άρτεμης **(εικ. 53)**. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν λύχνοι υστεροαρχαϊκής περιόδου που βοηθούν στη χρονολόγηση του κτιρίου. Στο κτίριο αυτό με τα μέχρι στιγμής δεδομένα δεν φαίνεται να έγιναν προσθήκες ή μετατροπές σε

[144] Launey 1944, 85. Daux 1962, 946. Daux 1963, 846.

[145] Bergquist 1967, 49-50. Bergquist 1973.

μεταγενέστερες περιόδους. Το διπλό αυτό κτίριο είναι προσανατολισμένο προς την γενέτειρα των δυο αυτών θεοτήτων, τη Δήλο.

Στα βορειοδυτικά και σε απόσταση περίπου 40 μ. εντοπίστηκε και άλλο κτίριο πιθανότατα κλασικών ή ελληνιστικών χρόνων, το κτίριο Ζ **(εικ. 54)**. Αν και δεν επεκτάθηκε η ανασκαφή σε πολύ μεγάλο βάθος, αποδείχτηκε ότι το κτίριο Ζ αποτελείται από τέσσερα μεσαίου μεγέθους δωμάτια, με κεντρική είσοδο στη νότια πλευρά και πλακόστρωτο αίθριο, αποτελούμενο από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη περιοχή –και μάλιστα νοτίως του κτιρίου Ζ– περισυνελλέγησαν αρκετά όστρακα εξαιρετικής ποιότητας αττικού ερυθρόμορφου κρατήρα του 5ου αι. με γραπτή διακόσμηση.

Νοτιοδυτικά του κτιρίου Ζ και στο χώρο έξω από τη σύγχρονη μάντρα, όπου διερευνήθηκαν τέσσερα όμορα τετράγωνα, αποκαλύφθηκε άλλο ένα κτίριο, το Κτίριο Ε, το οποίο αποτελείται από δύο τουλάχιστον δωμάτια. Έχει κατεύθυνση Α-Δ και τα δωμάτιά του χωρίζονται στο μέσον με μεσοτοιχία πλάτους 0,50 μ. και ορατού μήκους 10 μ., ενώ διατηρούν δάπεδα από κονίαμα. Τα δάπεδα καλύπτονταν από στρώμα επιχρισμάτων ερυθρού χρώματος, προερχόμενο από τους τοίχους που είχαν καταρρεύσει. Σε απόσταση 35 μ. δυτικά αποκαλύφθηκε το 2003 το κτίριο Δ. Και τα δυο αυτά κτίρια διερευνήθηκαν διεξοδικότερα κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο του 2004.

Σπουδαιότατο εύρημα αποτελεί κτιστός τετράγωνος βωμός ο οποίος αποτελείται από τέσσερις κατεργασμένους μαρμάρινους λίθους ίδιων διαστάσεων (0,45x0,50 μ.), που βρέθηκε τοποθετημένος στην αρχική του θέση και ήταν θεμελιωμένος ακριβώς στο ίδιο επίπεδο με το προστώο του κτιρίου Α **(εικ. 55)**. Ο βωμός είχε καλυφθεί προσεκτικά από λίθους σε οριζόντια θέση οι οποίοι κάλυπταν με τη σειρά τους τις τελευταίες προσφορές, πιθανότατα θαλάσσια όστρεα και τμήματα σκύφων, καθώς και ορισμένα οστά ενώ δεν παρατηρήθηκαν ίχνη καύσης. Πρόκειται για ιδιαίτερο τύπο βωμού, λόγω του σχήματος, του μεγέθους και της κατασκευής του, χωρίς εσχάρα. Στην άνω όψη της δυτικής μαρμάρινης πλάκας του βωμού διακρίνεται η επιγραφή «ΕΣΤΙΑΣ ΙΣΘΜΙΑΣ» που, από τον τύπο των γραμμάτων, χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους, γεγονός που αποτελεί σημαντικότατη μαρτυρία για μία από τις λατρευόμενες θεότητες του ιερού κατά την εποχή αυτή (κλασική-ελληνιστική). Η Εστία θεωρείται προστάτιδα των ναυτικών και έτσι εξηγείται και η λατρεία της στο Δεσποτικό.

Είναι η πρώτη φορά που η θεά Εστία αναφέρεται με το επίθετο Ισθμία ενώ πολλά είναι τα επίθετα της Εστίας με τα οποία είναι γνωστή σε όλη την Ελλάδα. Από επιγραφικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι στην Πάρο υπήρχε λατρεία της Εστίας με το επίθετο «*Βουλαίη*». Στο φράγκικο κάστρο της Παροικιάς της Πάρου βρίσκονται εντοιχισμένα τα μέλη του ιωνικού ναού της Εστίας του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Επίσης για πρώτη φορά παραδίνεται και το τοπωνύμιο του ακρωτηρίου όπου βρίσκεται το ιερό του Δεσποτικού.

Το ακρωτήριο αυτό κατά πάσα πιθανότητα ονομαζόταν «Ισθμός» από την ύπαρξη ισθμού που συνέδεε την Αντίπαρο με το Δεσποτικό, ο οποίος διαβρώθηκε και μετατράπηκε σε αβαθή πόρο. Ο ισθμός αυτός κάποτε θα έπρεπε να ένωνε το νησάκι Τσιμηντήρι με τη θέση Μάντρα του Δεσποτικού, τουλάχιστον μέχρι τους κλασικούς χρόνους που χρονολογείται ο βωμός. Το Τσιμηντήρι θα πρέπει να ήταν τότε χερσόνησος του Δεσποτικού και το ιερό της Μάντρας θα πρέπει να βρισκόταν στο μυχό της στενής λωρίδας γης που ένωνε την χερσόνησο με το κυρίως νησί. Μετά τα κλασικά χρόνια ο

ισθμός θα πρέπει να καταβυθίστηκε και, όπως αποδεικνύουν φωτογραφίες από δορυφόρο, διακρίνεται καθαρά στα αβαθή νερά, ανάμεσα στο Τσιμηντήρι και στη Μάντρα, η στενή ράχη γης που στο πέταλό της δημιουργούσε ένα απάνεμο λιμάνι. Η ύπαρξη του ισθμού κατά την αρχαιότητα θα άλλαζε την γεωμορφολογία της περιοχής και το Δεσποτικό με τη χερσόνησο του, σήμερα μικρή νησίδα Τσιμηντήρι, θα δημιουργούσε ένα πολύ καλά προστατευμένο και απάνεμο λιμάνι. Δε γνωρίζουμε εάν η σημερινή νησίδα Τσιμηντήρι ήταν και αυτή ενωμένη με την Αντίπαρο κατά την αρχαιότητα. Εάν όχι τότε η στενή λωρίδα θάλασσας που χωρίζει την χερσόνησο από την Αντίπαρο θα δημιουργούσε έναν δίαυλο, δηλαδή έναν πορθμό, που θα πρέπει να ήταν πολυσύχναστος στην αρχαιότητα, καθώς ένωνε το πέλαγος ανατολικά της Σίφνου με το πέλαγος νότια της Πάρου. Ο πορθμός, ο ισθμός και ένα ασφαλές και απάνεμο λιμάνι που μπορούσε να φιλοξενεί έναν μεγάλο αριθμό πλοίων (άλλωστε αυτό συμβαίνει μέχρι και σήμερα) δικαιώνουν την ύπαρξη ενός πολύ σημαντικού ιερού και τοποθετούν το Δεσποτικό σε μια στρατηγική θέση, που ελέγχει το κεντρικό και νότιο Αιγαίο κατά την αρχαϊκή εποχή, σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από διενέξεις ανάμεσα στις ισχυρές δυνάμεις, όπως ήταν τότε η Σίφνος, η Πάρος και η Νάξος.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2004 οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην απομάκρυνση των ύστερων κατασκευών. Συγκεκριμένα απομακρύνθηκαν οι τέσσερις ύστεροι και πρόχειρα κατασκευασμένοι τοίχοι που έτεμναν κάθετα το προστώο των τριών διαδοχικών δωματίων Α5, Α4 και Α3 αντίστοιχα. Η απομάκρυνση αυτή των ύστερων κατασκευών είχε σαν σκοπό την πλήρη αποκάλυψη του αρχικού αρχαϊκού δαπέδου, κατασκευασμένου από τετραγωνισμένες σχιστολιθικές πλάκες, το οποίο σωζόταν ακέραιο κάτω από τους τοίχους αυτούς.

Απομακρύνθηκαν και τοίχοι που ήταν πολύ πρόχειρα κατασκευασμένοι κατά την ύστερη αρχαιότητα και οι οποίοι εδράζονταν επάνω στο εντυπωσιακά μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι του Δωματίου και στο δάπεδο του δωματίου Α5 **(εικ. 56)**. Αποκαλύφθηκε ανέπαφο το δάπεδο του δωματίου αυτού, κατασκευασμένο κατά τον γνωστό τρόπο από πέτρες οι οποίες έχουν σαν συνδετικό υλικό μεταξύ τους χοντρό κονίαμα. Πιθανότατα το δάπεδο αυτό να είναι το αρχικό αρχαϊκό δάπεδο με κάποιες επιδιορθώσεις σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του κτιρίου.

Τέλος απομακρύνθηκε πάνω από τον στυλοβάτη ύστερος τοίχος που όριζε ένα μικρό δωμάτιο μέσα στο χώρο του προστώου. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την αποκάλυψη της συνέχειας των σχιστολιθικών πλακών του στυλοβάτη κάτω από αυτόν. Στις πλάκες αυτές του στυλοβάτη αποκαλύφθηκαν ακόμα δυο κυκλικά αποτυπώματα έδρασης κιόνων της στοάς. Επομένως τα σωζόμενα αποτυπώματα κιόνων ανέρχονται στα πέντε, ενώ οι κίονες που θα υπήρχαν στο στυλοβάτη όπως ήδη προαναφέρθηκε, θα πρέπει να ήταν οκτώ, λαμβάνοντας υπόψη πάντα το μετακιόνιο διάστημα, το οποίο είναι 1,45 μ. Νοτίως του δωματίου Α5 και κάθετα στον στυλοβάτη, στο ίδιο βάθος με τη θεμελίωση του, αποκαλύφθηκε αρχαϊκή θεμελίωση, πιθανότατα κάποιας άλλης κατασκευής. Στο σημείο όμως αυτό η ανασκαφή δεν επεκτάθηκε σε πλάτος και βάθος λόγω της ύπαρξης πολλαπλών νεώτερων κατασκευών.

Στην προσπάθεια αυτή επαναφοράς του κτιρίου στην αρχική αρχαϊκή του φάση, ήταν αναγκαίο να απομακρυνθούν και δυο πολύ πρόχειρα κατασκευασμένοι ύστεροι τοίχοι που εδράζονταν επάνω στον μεγάλο νότιο τοίχο του αρχαϊκού κτιρίου Α, χωρίς όμως να τον έχουν καταστρέψει **(εικ. 57)**. Οι τοίχοι αυτοί κτισμένοι πολύ πρόχειρα από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους απέδωσαν ποικίλα αρχιτεκτονικά μέλη

προερχόμενα από τα προγενέστερα αρχαϊκά κτίρια. Η συγκέντρωση των αρχαϊκών αρχιτεκτονικών μελών στη συγκεκριμένη περιοχή δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Τόσο ο μεγάλος αριθμός αυτών όσο και η ποιότητα και το μέγεθός τους υποδεικνύουν την ύπαρξη της πηγής «άντλησής» τους —στη συγκεκριμένη περίπτωση ίσως και του ναού— σε κοντινή απόσταση. Εκτός των αρχιτεκτονικών μελών που προέρχονται από τον ίδιο το ναό αλλά και από άλλα κτίρια του χώρου στην ίδια περιοχή ανακαλύφθηκαν επίσης: δεξί χέρι αγάλματος σωζόμενο στο ύψος του καρπού μέχρι τις άκρες των δακτύλων, ημίεργο στην εσωτερική πλευρά, αριστερός αστράγαλος μικρού κούρου, από τον οποίο σώζεται και τμήμα της πλίθου, τμήμα δεξιού αστραγάλου μικρού μεγέθους κούρου, δεξί κάτω άκρο κούρου από το γόνατο μέχρι την κνήμη, καθώς επίσης και δεξί κάτω άκρο κούρου σε φυσικό μέγεθος και τέλος κνήμη αριστερού κάτω άκρου κούρου σε φυσικό μέγεθος. Πολλά από αυτά τα τμήματα μικρών κούρων βρίσκουν παράλληλα με τους αντίστοιχα μικρού μεγέθους κούρους που αποκαλύφθηκαν στο ιερό της Δήμητρας στο Σαγκρί της Νάξου.

Κατά την διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στην πρόσοψη του προδόμου του κτιρίου Α (ανατολική πλευρά), αποκαλύφθηκε ανθεμωτή επίστεψη αναθηματικής στήλης ή ανθέμιο (0,50x0,40x0,7 μ.) **(εικ. 58)**, το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί και με κεντρικό ακρωτήριο και να ανήκει σε κάποιο από τα κτίρια ή ακόμη και στον ίδιο το ναό του Δεσποτικού. Συγκεκριμένα η βάση του ανθεμίου αποτελείται από ένα είδος ιωνικού κυματίου που φέρει περί τα 10 κοίλα φύλλα με ανάγλυφα έκτυπα περιγράμματα, ενώ οι σπείρες του ανθεμίου φέρουν από μια οπή.

Εκτός από το ανθέμιο αυτό, στην ανατολική πλευρά του προδόμου και στο ίδιο βάθος περίπου αποκαλύφθηκε, σε πολύ καλή κατάσταση, τμήμα αριστερού κάτω άκρου υπερφυσικού μεγέθους αγάλματος (0,26x0,17 μ.), πιθανότατα γυναικείου **(εικ. 59)**. Το τμήμα του ποδιού αυτού σώζεται στο ύψος των σφυρών μέχρι και τις άκρες των δακτύλων και είναι εξαιρετικής ποιότητας και κατασκευής. Το συγκεκριμένο σώζεται σε εξαιρετική κατάσταση, εκτός από μικρές αποκρούσεις στο πρώτο και το τελευταίο δάκτυλο. Στο κάτω μέρος υπάρχει το κάττυμα με δυο οπές, από μια σε κάθε πλευρά, αντίστοιχα οι οποίες θα πρέπει να χρησίμευαν για την ένθεση των χάλκινων ιμάντων του καττύματος. Ένα άλλο εύρημα που πιθανότατα συνανήκει είναι το υπερμέγεθες δάκτυλο αγάλματος που βρέθηκε στην ίδια περιοχή.

Επίσης, οι εργασίες αποκάλυψης των θεμελίων του δυτικού μεγάλου τοίχου του κτιρίου Α έφεραν στην επιφάνεια άλλο ένα σημαντικό εύρημα. Πρόκειται για ένα μικρό μαρμάρινο κεφάλι κόρης[146] **(εικ. 60)**, πολύ διαβρωμένο, από το οποίο σώζεται τμήμα του λαιμού και η μακριά κόμη μήκους 0,14 μ. Φέρει έξι οπές για την ένθεση στεφάνου, καθώς και κεντρική οπή για μηνίσκο, στην οποία σώζονται και ίχνη της χάλκινης ένθεσης. Δυστυχώς η κατάσταση διατήρησης του είναι πολύ κακή, οπότε δεν είναι δυνατόν να συγκριθεί με βεβαιότητα με κάποιο γνωστό σωζόμενο κεφάλι κόρης. Ωστόσο θα μπορούσε να συγκριθεί με ένα αντίστοιχα μικρό κεφάλι κόρης. που βρίσκεται εκτεθειμένο στο μουσείο Πάρου (αρ. ευρ. Α 164).[147]

Η συνέχιση της ανασκαφής κατά μήκος του νότιου τοίχου του κτιρίου Α αποκάλυψε ένα πρόπυλο με κατώφλι μεγάλων διαστάσεων (περίπου 2,50x0,90 μ.) στο μέσον περίπου του περιβόλου (νότιος τοίχος). Η πυλίδα αυτή **(εικ. 61)** είναι αρκετά

[146] Karakassi 2003, 96-98. Για τις ενθέσεις στεφάνου, βλ. πίν. 169 και πίν. 86.

[147] Κουράγιος 2004α, 98.

μεγάλη και εντυπωσιακή και κατά πάσα πιθανότητα προσέφερε πρόσβαση στο τέμενος από τη νότια πλευρά.

Οι εργασίες επεκτάθηκαν επίσης στη βόρεια πλευρά του κτιρίου Α και συγκεκριμένα κατά μήκος των τριών δωματίων που είχαν αποκαλυφθεί ως συνέχεια του προδόμου του κτιρίου Α. Η ανασκαφή αποκάλυψε ότι το βορειότερο από αυτά δωμάτιο δεν ήταν τετράγωνο όπως αρχικά θεωρείτο εφόσον δεν είχε ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό, αλλά ήταν ορθογώνιο μήκους 8 μ. και σχημάτιζε ένα είδος Γ. Η συνέχιση της ανασκαφής στο σημείο αυτό[148] αποκάλυψε ότι το αρχαϊκό αυτό δωμάτιο συνδεόταν με το κτίριο Δ, που είχε έρθει στην επιφάνεια κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών της προηγούμενης περιόδου, μέσω ενός μακρόστενου προδόμου που υπάρχει στη νότια πλευρά του κτιρίου Δ. Οι διαστάσεις του προδόμου αυτού του κτιρίου Δ είναι 10x4 μ.

Το κτίριο Δ **(εικ. 62)** αποτελείται από τον πρόδομο και έναν πολύ μεγάλο χώρο (δωμάτιο) διαστάσεων 10x10 μ. Στο συγκεκριμένο δωμάτιο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση το δάπεδο, το οποίο φέρει ως υπόστρωμα μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους οι οποίοι καλύπτονται από χοντρό κονίαμα (κουρασάνι). Στην ΝΑ γωνία του δωματίου σώζεται ένα είδος μωσαϊκού «opus tessellatum» κατασκευασμένο από λευκούς πεπλατυσμένους, μικρού μεγέθους θαλάσσιους λίθους, τοποθετημένους επάνω από το κονίαμα σαν τρίτο στρώμα, ίσως μια επιδιόρθωση του αρχικού δαπέδου σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο. Η μελέτη των μέχρι τώρα ευρημάτων από τον συγκεκριμένο χώρο δεν επιτρέπει την αντιστοίχηση με βεβαιότητα κάθε στρώματος ξεχωριστά ή ολόκληρης της κατασκευής σε κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, αλλά κατά πάσα πιθανότητα το δάπεδο αυτό χρονολογείται στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια, αφού η κεραμική που περισυνελλέχθη ανήκει στην ίδια χρονική περίοδο. Στην ΒΑ γωνία του δωματίου αυτού, κάτω και από το υπόστρωμα του δαπέδου, υπάρχει μεγάλη ποσότητα λατύπης που προέρχεται από την επεξεργασία των μαρμάρινων δόμων της ανωδομής του κτιρίου. Μεγάλη συσσώρευση των δόμων αυτών που αποτελούσαν την μαρμάρινη ανωδομή του κτιρίου αποκαλύφθηκε σε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, στη βορειοανατολική πλευρά του κτιρίου Δ και στο ύψος περίπου της θεμελίωσης. Η κατάρρευση αυτή της ανωδομής του κτιρίου θα πρέπει να οφείλεται σε φυσικά αίτια, όπως φαίνεται από τον τρόπο κατάρρευσης των μαρμάρινων μελών της ανωδομής του κτιρίου.

Η ανασκαφική έρευνα στο ύψος της θεμελίωσης του κτιρίου Δ, το οποίο αποτελείται, όπως προαναφέρθηκε, από τον πρόδομο και έναν κυρίως χώρο, απέδειξαν πως η τελευταία είναι πολύ ισχυρή. Συγκεκριμένα είναι κτισμένη από σχιστολιθικές πλάκες ποικίλων μεγεθών, σώζεται σε βάθος 1,5 μ. και είναι ο ίδιος τρόπος δόμησης με αυτόν του κτιρίου Α. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν δυο μαρμάρινοι σπόνδυλοι κιόνων αρκετά διαβρωμένοι που θα πρέπει να προέρχονται από τον πρόδομο του κτιρίου Δ. Η παρουσία μικρού τμήματος ανωδομής *in situ* στον πρόδομο του κτιρίου Δ (δε σώζεται τίποτα από την ανωδομή του μεγάλου δωματίου), σε συνδυασμό με τους ανευρεθέντες στην περιοχή κατεργασμένους μαρμάρινους δόμους, παρέχει τις γενικές κατευθύνσεις για τον τρόπο κατασκευής του κτιρίου Δ στο σύνολο του, που είναι παρόμοιος με την κατασκευή του κτιρίου Α. Η ανωδομή του κτιρίου αποτελείτο από

[148] Εκεί υπήρχε το παλαιό τυροκομείο της στάνης, του οποίου η απομάκρυνση πραγματοποιήθηκε το 2002 και έχει προκαλέσει μεγάλη καταστροφή στα αρχαία κτίσματα που υπήρχαν στο χώρο.

ισομεγέθεις μαρμάρινους δόμους, εξαιρετικά δουλεμένους, οι οποίοι στην εμπρόσθια όψη φέρουν περιτένεια και ίχνη κατεργασίας από λεπτό βελόνι. Η εσωτερική όψη των τοίχων του κτιρίου αυτού ήταν κατασκευασμένη με μικρότερους λίθους τοπικού πετρώματος. Ο τρόπος κατασκευής του κτιρίου Δ παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον αντίστοιχο τρόπο κατασκευής του κτιρίου Α. Παρόμοιο τρόπο δόμησης έχουν και οι προσόψεις των δωματίων Α2 και Α1 του κτιρίου Α, οι οποίες είναι κατασκευασμένες με μαρμάρινους δόμους κατά το ισοδομικό σύστημα, ενώ για την κατασκευή της εσωτερικής όψης τους έχουν χρησιμοποιηθεί λίθοι τοπικού πετρώματος.

Κατά την ανασκαφή σε βάθος αποκαλύφθηκε στα θεμέλια του κτιρίου μια πληθώρα γραπτών οστράκων αρχαϊκής εποχής, που προέρχονται κυρίως από κοτύλες, σκύφους και φιάλες. Μεγάλος ήταν και ο αριθμός των ενεπίγραφων και εγχάρακτων οστράκων που ήρθαν στο φως καθώς και των ακέραιων λύχνων. Τα παραπάνω ευρήματα και ειδικότερα τα όστρακα που φέρουν εγχάρακτη επιγραφή «ΑΠ» ή «ΑΠΟΛ» παραπέμπουν για άλλη μία φορά στη λατρεία της συγκεκριμένης θεότητας, δηλαδή στον θεό του φωτός τον Απόλλωνα.

Από τα σπουδαιότερα κεραμικά ευρήματα της τελευταίας ανασκαφικής περιόδου αποτελούν τα 5 γραπτά όστρακα του λεγόμενου μηλιακού τύπου, που τώρα πλέον αποδίδονται σε παριανό εργαστήριο.[149] Τα όστρακα αυτά όλα συνανήκοντα, τέσσερα εκ των οποίων και συγκολλώμενα, προέρχονται από δίνο με παράσταση πολεμιστών. Στο ύψος της κεφαλής των πολεμιστών αυτών διακρίνονται οι γραπτές επιγραφές «ΜΕΝΕΛ[ΑΟΣ]» και πιθανότητα το όνομα «ΣΦΕΛ[ΛΑΣ]» **(εικ. 63)**. Συγκεκριμένα σώζονται 3 κεφαλές πολεμιστών με περικεφαλαία, της οποίας το περίγραμμα είναι καστανού χρώματος και οι λεπτομέρειες τονίζονται με ερυθρή βαφή, ενώ στο όστρακο, το οποίο δεν συγκολλάται, αναγνωρίζεται σώμα πολεμιστή και τα μπροστινά πόδια ίππου. Κατά πάσα πιθανότητα παριστάνεται η προετοιμασία του Τρωϊκού πολέμου με παράταξη των πολεμιστών. Είναι η πρώτη φορά που ανακαλύπτεται αυτός ο τόσο σπάνιος τύπος αγγείου (δίνος), καθώς συνήθως το επικρατέστερο αγγείο στη συγκεκριμένη αυτή κατηγορία αγγείων του 7ου αι. π.Χ. (μηλιακά-παριανά) είναι ο αμφορέας. Πρόσφατα πολλά τμήματα από τους αμφορείς αυτούς, καθώς και δυο ακέραιοι, αποκαλύφθηκαν στο νεκροταφείο της Πάρου.[150] Επίσης στο ίδιο ακριβώς σημείο της θεμελίωσης του κτιρίου Δ ήρθαν στην επιφάνεια ποικίλα μικροαντικείμενα όπως εγχειρίδια, καρφιά, πόρπες, ελάσματα, δρεπάνια, ξίφη και πολλά δυσδιάγνωστα μεταλλικά αντικείμενα, των οποίων η συντήρηση δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα.[151]

Η ανασκαφή των θεμελίων σε βάθος αποκάλυψε ισχυρή υποθεμελίωση, αποτελούμενη από επάλληλες ορθογωνισμένες σχιστολιθικές πλάκες, σχετικά μικρού πάχους, οι οποίες προεξέχουν από τους αντίστοιχους λίθους της θεμελίωσης περίπου 20 εκ. Στα σχετικά μεγάλου μεγέθους διαστήματα που δημιουργούνταν ανάμεσά τους, ανακαλύφθηκε μεγάλη συγκέντρωση καμένων οστών καθώς και ποικίλα κεραμικά ευρημάτα, όπως ακέραιοι απιόσχημοι αρύβαλλοι γνωστών κορινθιακών εργαστηρίων.

---

[149] Κουράγιος 2004α, 81.

[150] Κουράγιος, 2004α, 82.

[151] Η συντήρηση των μεταλλικών αντικειμένων γίνεται από τον συντηρητή της ΚΑ' ΕΠΚΑ Γιάννη Σταϊκόπουλο στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλων που έχει δημιουργηθεί στο μουσείο της Άνδρου, ενώ τα κεραμικά ευρήματα συντηρούνται από τον συντηρητή μέλος της ανασκαφικής ομάδας Βασίλη Γαλανάκο, στο μουσείο της Πάρου.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ο αρύβαλλος με παράσταση λέοντα και ρόδακες καθώς και εκείνος με υδρόβια πουλιά και τετράφυλλη διακόσμηση.[152] Επίσης εντοπίστηκαν τμήματα ειδωλίου σαμιακού τύπου,[153] ορισμένα ελεφαντοστέινα καθώς και δυο διπλοί πέλεκεις (περίαπτα) —μικρού μεγέθους— από ημιπολύτιμους λίθους. Τα παραπάνω αυτά ποικίλα ευρήματα από τη θεμελίωση του κτιρίου Δ συνιστούν μια απόθεση θεμελίων, επιβεβαιώνοντας μία συνήθη πρακτική της αρχαιότητας που ανάγεται στα προϊστορικά χρόνια, συνδέεται με την ανέγερση ενός νέου κτιρίου και αποσκοπεί στην καλή θεμελίωσή του.

Η συνέχιση της ανασκαφής ανατολικότερα αποκάλυψε ότι ο εσωτερικός τοίχος του προδόμου που χωρίζει τον πρόδομο από το κυρίως δωμάτιο του κτιρίου Δ συνεχίζει με κατεύθυνση Δ-Α. Ο τρόπος δόμησής του παραπέμπει σε σύγχρονη κατασκευή με το κτίριο Δ και δημιουργεί ένα είδος περιβόλου του τεμένους παράλληλο προς τον μεγάλο νότιο τοίχο του κτιρίου Α. Ο τοίχος αυτός εκτείνεται σε μήκος 30 μ., όπου και γωνιάζει δημιουργώντας ένα είδος Π. Πολύ κοντά στο κτίριο Δ και στην ίδια ευθεία με την νότια πυλίδα (νότιος τοίχος κτιρίου Α) αποκαλύφθηκε η βόρεια πυλίδα του τεμένους **(εικ. 64)**, μικρότερων διαστάσεων από την αντίστοιχη νότια (περίπου1,60x0,55 μ.), η οποία σώζει ακέραιο το κατώφλι από μεγάλη σχιστόπλακα και εμφανείς τις εντορμές για διπλή θύρα, οι οποίες στο εσωτερικό τους σώζουν τα μολύβδινα ελάσματα. Κατά μήκος του αρχαϊκού αυτού περιβόλου, προς τη νότια πλευρά του, ανοίγεται ένα είδος στοάς με μικρούς, μακρόστενους χώρους που διατηρούν στη θέση τους τα σχιστολιθικά κατώφλια. Συγκεκριμένα κατά μήκος του βόρειου αυτού τείχους έχουν αποκαλυφθεί 6 στενόμακροι χώροι με ανοίγματα μόνον στη νότια πλευρά, που θα αποτελούσε και το εσωτερικό του τεμένους, σε αντίθεση με τη βόρεια, η οποία δεν έφερε καθόλου ανοίγματα λόγω του προστατευτικού της χαρακτήρα. Πιθανότατα οι χώροι αυτοί να χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί ή ως χώροι άμεσα συνδεδεμένοι με τις λατρευτικές δραστηριότητες στο ιερό. Με τα κτίσματα αυτά και το τείχος δημιουργείται ένα είδος εσωτερικής αυλής, δημόσιου χαρακτήρα, με ανταπόκριση των δυο θυραίων ανοιγμάτων ένθεν και ένθεν (βόρεια και νότια). Σύμφωνα και με την άποψη του καθηγητή Νίκου Σταμπολίδη, πρόκειται για ένα είδος αγοράς με αναμφίβολα λατρευτικό χαρακτήρα, αφού μέχρι στιγμής στην γύρω περιοχή δεν έχουν αποκαλυφθεί οικίες.

Στην ανατολική εξωτερική πλευρά του τεμένους αποκαλύφθηκε ένα μικρό, δίχωρο τραπεζιόσχημο οικοδόμημα, με είσοδο στη νότια πλευρά και ένα είδος πλακόστρωτου, αποσπασματικά σωζόμενου, προδόμου **(εικ. 65)**. Το οικοδόμημα αυτό σώζει το κατώφλι του κατασκευασμένο από μεγάλη σχιστόπλακα και φέρει στο εσωτερικό του σηκό και μικρών διαστάσεων οπισθόδομο. Η ανασκαφή στο εσωτερικό των δυο αυτών χώρων αποκάλυψε μια πληθώρα γραπτών οστράκων αρχαϊκής περιόδου, καθώς και αρκετά μολύβδινα και σιδερένια αντικείμενα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο δυτικός τοίχος του τραπεζιόσχημου αυτού οικοδομήματος δεν εφάπτεται με τον ανατολικο τοίχο του περιβόλου και αυτό υποδηλώνει πως είτε προϋπήρχε ή κατασκευάστηκε μεταγενέστερα ακολουθώντας αυτόν. Το ναόσχημο αυτό οικοδόμημα μπορεί χαρακτηριστεί ως θησαυρός ή ακόμη και ως ένας μικρός ναός, χωρίς αυτό βέβαια να μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα.

---

[152] Σταμπολίδης 2003, 344, λλ. 439, 345, 442.

[153] Σταμπολίδης 2003, 388, λλ. 590-591.

Η ανατολική πλευρά του μικρού αυτού οικοδομήματος αποτελεί μεσοτοιχία με το κτίριο Ε (15x6 μ.), το οποίο είχε ήδη αποκαλυφθεί από το 2003. Το κτίριο Ε **(εικ. 66)** αποτελείται από δύο μεγάλους μακρόστενους χώρους παράλληλους μεταξύ τους (διαστάσεων περίπου 5x5 μ.), που σώζονται στο ύψος της θεμελίωσης, ενώ δεν σώζεται σε κανένα σημείο η ανωδομή τους. Στο δωμάτιο 1 (δυτικό) του κτιρίου Ε διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση το δάπεδο, κατασκευασμένο και αυτό κατά τον ίδιο τρόπο με το αντίστοιχο του κτιρίου Δ και Α. Δυστυχώς λόγω της συνεχούς άροσης του χώρου από τον μοναδικό κάτοικο του νησιού, το βοσκό, έχει καταστραφεί σε ορισμένα σημεία, τόσο το δάπεδο του κτιρίου, όσο και τμήματα της θεμελίωσης των τοίχων. Μεγαλύτερης έκτασης καταστροφή παρατηρείται στη νότια πλευρά του ανατολικού δωματίου 2, στο σημείο ένωσης με το δωμάτιο 1, καθώς μόνο ένα μικρό μέρος του δαπέδου στον χώρο αυτό έχει διασωθεί.

Η ανασκαφή του 2004 έφερε στο φως πολλά νέα στοιχεία για την κάτοψη του ιερού **(εικ. 67)** και για την σχέση των κτιρίων που είχαν αποκαλυφθεί από το 2003 σε συνάρτηση με την χωροταξική τους διάταξη. Τα κτίρια Α, Δ και Ε και ο νότιος μεγάλος τοίχος του κτιρίου Α συνδέονται διαδοχικά μεταξύ τους σχηματίζοντας ένα είδος περιβόλου όπως προαναφέρθηκε. Συγκεκριμένα τα κτίρια Α και Δ αποτελούν μια ενότητα και συνδέονται με τα τρία αρχαϊκά δωμάτια σε σχήμα Γ που εντοπίζονται στη βόρεια πλευρά του κτιρίου Α και στη δυτική πλευρά του κτιρίου Δ αντίστοιχα. Τα δωμάτια αυτά βρίσκονται στην ίδια ευθεία και συνδέονται με το προστώο του κτιρίου Δ. Με τη σειρά τους τα κτίρια Δ κα Ε συνδέονται μεταξύ τους με ένα ισχυρό τοίχο μήκους 27 μ., που στην εσωτερική νότια πλευρά του σχηματίζει ένα είδος στοάς με ανισομεγέθεις χώρους. Οι χώροι αυτοί, αν και δεν έχουν το ίδιο μήκος, έχουν το ίδιο πλάτος με το προστώο του κτιρίου Δ αλλά και με τα τρία αρχαϊκά δωμάτια που βρίσκονται στη βόρεια πλευρά του προδόμου του κτιρίου Α όπως προαναφέρθηκε.

Ο περίβολος αυτός γωνιάζει περίπου στο σημείο ένωσης με το κτίριο Ε και το μικρό ναόσχημο οικοδόμημα που υπάρχει στη δυτική πλευρά του κτιρίου και έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 13 μ. με κατεύθυνση Β-Ν, σχηματίζοντας ένα μεγάλο Π. Ο περίβολος με τις δυο πυλίδες, τη βόρεια και τη νότια, χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή και θα πρέπει να κτίστηκε για να προστατέψει το χώρο που δημιουργείται μεταξύ των παραπάνω κτιρίων, ένα είδος εσωτερικής αυλής. Ο προστατευμένος αυτός μεγάλος εσωτερικός χώρος έχει διαστάσεις 40x40 μ. και είναι η θέση που, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις λόγω της ύπαρξης του περιβόλου, των προσόψεων των κτιρίων, των δυο πυλίδων (βόρειας και νότιας) θα ήταν η καταλληλότερη για την ανέγερση του ναού του Δεσποτικού.

Η ανασκαφική έρευνα όμως περίπου στο κέντρο του περιβόλου αντί για τα θεμέλια του ναού, όπως αναμενόταν, έφερε στο φως μια ημικυκλική κατασκευή μεγάλων διαστάσεων **(εικ. 68)**. Η κατασκευή αυτή αποκαλύφθηκε ακριβώς μπροστά (ανατολικά) του προδόμου των δωματίων Α1 και Α2 του κτιρίου Α σε απόσταση περίπου 15 μ. και περίπου στο ύψος των δυο πυλίδων, βόρειας και νότιας. Η κατασκευή αυτή έχει διάμετρο 8 μ., είναι θεμελιωμένη στο φυσικό έδαφος και είναι κτισμένη από 3 επάλληλες σειρές από καλοδουλεμένους μαρμάρινους δόμους ημικυκλικής διατομής. Στη νότια πλευρά οι δόμοι αυτοί είναι μικρού μεγέθους ενώ στη βόρεια είναι πολύ μεγαλύτεροι. Το ημικύκλιο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του χώρου, ενώ στα δυτικά κλείνει με ένα μικρό τοιχίο μήκους περίπου 1,80 μ. Το εσωτερικό της ημικυκλικής αυτής κατασκευής, κατά πάσα πιθανότητα εξέδρας ή βάσης αναθημάτων, δεν σώζεται σε καλή κατάσταση και

πιθανότατα είχε επαναχρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερη εποχή, όπως δηλώνει μια σειρά μεγάλων πώρινων δόμων, οι οποίοι βρίσκονται εντοιχισμένοι στη νότια πλευρά του ημικύκλιου. Το εσωτερικό της ιδιόμορφης αυτής κατασκευής είναι γεμισμένο με ανισομεγέθεις λίθους μικρού και μεγάλου μεγέθους και χώμα. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο εσωτερικό περισυλλέχτηκαν γραπτά όστρακα γεωμετρικής περιόδου, όπως επίσης και αρχαϊκά όστρακα, καθώς και ελεφαντοστέινο περίαπτο. Η ημικυκλική αυτή κατασκευή[154] θα μπορούσε να συγκριθεί, αν και είναι πολύ διαφορετικός ο τρόπος κατασκευής και το μέγεθος της, με δυο εξέδρες που υπάρχουν στο ιερό των Δελφών.[155]

Τα πολλά νέα αρχιτεκτονικά μέλη που ήλθαν στο φως, ανήκουν στο ναό, που πρώτος επεσήμανε ο Schuller[156] και επιχείρησε τη σχεδιαστική του αποκατάσταση, ενώ 11 απ' αυτά, που ταυτίζονται με σιγουριά, προστίθενται και συμπληρώνουν την αρχική υποθετική αναπαράστασή του **(εικ. 69)**. Έως τώρα δεν στάθηκε δυνατό να προσδιοριστεί η θέση του ναού, ο οποίος με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα θα πρέπει να βρίσκεται έξω από τον μεγάλο περίβολο που σχηματίζεται από τα κτίρια Α, Δ, Ε και συγκεκριμένα στη νότια πλευρά του, αφού στη βόρεια και ανατολική πλευρά υπάρχουν ήδη άλλα κτίρια που δεν αφήνουν αρκετό χώρο για την οικοδόμηση ενός τόσο μεγάλου κτιρίου.

Ο ναός του Δεσποτικού, όπως φαίνεται από την μέχρι τώρα μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών του, είναι περίπου σύγχρονος με το ναό του Δηλίου της Πάρου **(εικ. 70)**. Οι δύο ναοί χρονολογούνται περίπου στην ίδια χρονική περίοδο, με πολύ μικρή διαφορά, με το θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς **(εικ. 71)**,[157] με τον οποίο ο ναός του Δηλίου έχει την ίδια κάτοψη, τον ίδιο ρυθμό και είναι ελάχιστα μικρότερος. Το Δήλιον της Πάρου[158] βρίσκεται σε λόφο, κοντά στην πόλη με θέα προς τη Δήλο, από όπου προφανώς δινόταν η φωτεινή ειδοποίηση για να αρχίσει η μεγάλη θρησκευτική γιορτή των Ελλήνων νησιωτών. Η λατρεία του Απόλλωνα, θεού του φωτός και της μουσικής, ήταν μία από τις κυριότερες λατρείες στις Κυκλάδες. Στη Δήλο, ιερό νησί του Απόλλωνα, συμμετείχαν πρεσβείες από όλες τις πόλεις. Εκείνοι που έμεναν στα νησιά τους έπαιρναν μέρος σε γιορτές σε δευτερεύοντα ιερά του Δηλίου Απόλλωνα. Κατά την παράδοση υπήρχαν συνολικά 22 τέτοια μικρότερα και πιο λιτά ιερά.[159] Ένα από αυτά ήταν όπως φαίνεται και το ιερό του Δεσποτικού.

Βέβαια, πολλά από τα κινητά ευρήματα υποδεικνύουν αφενός τη λατρεία γυναικείας θεότητας στο ιερό του Δεσποτικού. Από την άλλη πλευρά όμως η παρουσία εγχειριδίων, λογχών και πλήθους αγροτικών εργαλείων μας παραπέμπει και σε ανδρική θεότητα. Το καταλληλότερο συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι στο ιερό στη θέση Μάντρα του Δεσποτικού, οι δυο συλλατρευόμενες θεότητες ήταν η Άρτεμη και ο Απόλλωνας, όπως άλλωστε και στο Δήλιο της Πάρου, που ήταν μεν αφιερωμένο στον Δήλιο Απόλλωνα, αλλά το λατρευτικό άγαλμα στο εσωτερικό του ναού ανήκε στην Άρτεμη.[160] Η θεωρία αυτή για τις συλλατρευόμενες θεότητες στο ιερό του Δεσποτικού

[154] Γενικά για εξέδρες, βλ. Thongen 1987, 40-50.

[155] Gruben 2000, 85.

[156] Schuller1985, 353-357, εικ. 28.

[157] De La Coste-Masselière 1957, πίν. 95-110.

[158] Schuller 1991, 22.

[159] Gruben 2000, 376.

[160] Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 3-62.

επιβεβαιώνεται από την ανακάλυψη ενεπίγραφων οστράκων που χρονολογούνται στον 6ο και 5ο αι. π.Χ., κοτύλων και σκύφων, στα οποία αναγράφεται, με εγχάραξη που προηγείται της όπτησης, το όνομα του Απόλλωνα ή τα αρχικά «ΑΠ» ή το όνομα της Άρτεμης, όπως αναφέρεται σε ένα μοναδικό όστρακο από το κτίριο Γ. Άλλωστε η υποψία ότι μια από τις θεότητες, στην οποία το ιερό ήταν αφιερωμένο, ήταν ο Απόλλωνας υπήρχε ήδη από τις πρώτες ανασκαφικές περιόδους, εξαιτίας της τυχαίας ανακάλυψης μιας ενεπίγραφης βάσης αττικού σκύφου με την χάραξη «ΑΠΟΛ», η οποία περισυλλέχτηκε ως επιφανειακό εύρημα, σχετικά κοντά στο κτίριο Α.

Όσον αφορά τον ιδρυτή ενός τόσο μεγάλου και σημαντικού ιερού, όλες οι έως τώρα ενδείξεις στρέφονται στο πλέον κοντινό και ισχυρό εκείνη την εποχή νησί, την Πάρο. Εκτός από την εισηγμένη κεραμική από την ανατολική Μεσόγειο, βρέθηκε και παριανή, που αντιπροσωπεύεται στο Δεσποτικό με τα ως τώρα λεγόμενα «μηλιακά» αγγεία, τα οποία πλέον αναγνωρίζονται ως παριανά, καθώς επίσης και πλήθος γλυπτών, όπως κεφάλια κούρων και κόρης, κορμοί κούρων κλπ. Άλλωστε, είναι γνωστή η καλλιτεχνική δραστηριότητα των παριανών εργαστηρίων, όπως αυτή συνάγεται από ενυπόγραφα έργα, αλλά και άλλα μνημεία που βρέθηκαν εκτός της Πάρου –στη συγκεκριμένη περίπτωση και στο Δεσποτικό.

Από τη μελέτη των ευρημάτων συνάγεται ότι η σχέση της Πάρου με τις ανατολικο-ιωνικές περιοχές ήταν σταθερή και μεγάλης χρονικής διάρκειας, με εμφανείς επιρροές στην καλλιτεχνική δημιουργία, γεγονός που επανειλημμένα είχε τονίσει και ο Κοντολέων.[161] Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τα έως τώρα αποκαλυφθέντα εισηγμένα ευρήματα του Δεσποτικού από τις περιοχές αυτές. Την ίδια άποψη για τις στενές σχέσεις της Πάρου και κατά συνέπεια, τώρα πλέον, και του Δεσποτικού με τις ανατολικο-ιωνικές περιοχές υποστηρίζει και η Αικ. Κώστογλου-Δεσποίνη,[162] η οποία αναφέρεται στη συνεχιζόμενη παρουσία των ανατολικο-ιωνικών τάσεων στην παριανή τέχνη έως και το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.

Η πρωτοκορινθιακή και κορινθιακή κεραμική και τα ποικίλα εισηγμένα αντικείμενα, ανατολικο-ιωνικής, ροδιακής, κυπριακής και αιγυπτιακής προέλευσης, αποδεικνύουν τις σχέσεις του Δεσποτικού με τα πολύ σημαντικά κέντρα της αρχαϊκής εποχής, την Κόρινθο, τα νησιά του Αιγαίου και γενικά την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Φαίνεται ότι στο μικρό νησί του Δεσποτικού, το οποίο βρίσκεται μεταξύ δύο πολύ σημαντικών από οικονομική και καλλιτεχνική άποψη κέντρων, της Πάρου και της Σίφνου, βρισκόταν ένα ιερό με πανελλήνια ακτινοβολία, που συγκέντρωνε πιστούς απ' όλο τον ελλαδικό χώρο. Άλλος ένας λόγος που συνηγορεί στη δημιουργία του και στην προσέλευση πιστών είναι και η ιδιαίτερη θέση του στο κέντρο των Κυκλάδων με ένα πολύ καλά προστατευμένο αλλά και απάνεμο λιμάνι ακόμα και σήμερα, που βρίσκεται στο δίαυλο μεταξύ Πάρου και Δεσποτικού. Η επιγραφή αφιερωμένη στην Εστία Ισθμία, όπως ήδη αναφέρθηκε, επιβεβαιώνει την άποψη αυτή.

Ελπίζουμε ότι η μελλοντική ανασκαφική έρευνα θα αποκαλύψει τα θεμέλια του ναού και θα δώσει επαρκή στοιχεία που θα επιτρέψουν την πλήρη σχεδιαστική αποκατάστασή του, αν και με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα υποθέτουμε ότι η καταστροφή που έχει υποστεί θα είναι πολύ μεγάλη, αφού σχεδόν όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη του έχουν ξαναχρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερη εποχή. Προσωρινά τα ποικίλα

[161] Κοντολέων 1974, 15, αρ. 3, όπου παραπέμπει και σε προηγούμενες σχετικές μελέτες του.

[162] Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 199.

ευρήματα του Δεσποτικού εκτίθενται σε μια μικρή αίθουσα του Μουσείου Πάρου, εξαιτίας του περιορισμένου χώρου του Μουσείου, το οποίο ασφυκτιά από τα νέα ευρήματα, τόσο του Δεσποτικού όσο και του ίδιου του νησιού της Πάρου. Η έκθεση πραγματοποιήθηκε χάρη στην ευγενή δωρεά της προέδρου του ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή, κας Ντόλης Γουλανδρή.

Συντομογραφίες-Βιβλιογραφία

Βοκοτοπούλου, Ι. 1990. *Οι Ταφικοί Τύμβοι της Αινείας,* Αθήνα.

Ζαφειρόπουλος Ν. 1960. «Πάρος», *ΑΔ* 16, Χρονικά, 245-247.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1985. *Προβλήματα της Μηλιακής Αγγειογραφίας*, Αθήνα.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1997. *Πάρος,* Αθήνα.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1998. *Δήλος. Μαρτυρίες από τα Μουσειακά Εκθέματα*, Αθήνα.

Κοντολέων, Ν.Μ. 1974. «Η στήλη της Ικαρίας», *ΑΕ*, 13-25.

Κουράγιος, Γ. 1999. «Πάρος», *ΑΔ*, Χρονικά (υπό δημοσίευση).

Κουράγιος, Γ. 2000. «Πάρος», *ΑΔ*, Χρονικά (υπό δημοσίευση)

Κουράγιος, Γ. 2001-2003. «Πάρος», *ΑΔ*, Χρονικά (υπό δημοσίευση).

Κουράγιος, Γ. 2001. «Ανάδειξη Αρχ/κών Χώρων της Πάρου και των μικρών νησίδων Δεσποτικό, Τσιμιντήρι, Στρογγυλό», στο *Η συμβολή του Υπουργείο Αιγαίου στην έρευνα και ανάδειξη του πολιτισμού του Αρχιπελάγους,* Αθήνα (ΥΠΑΙ), 104-109.

Κουράγιος, Γ. 2002. *ΑΔ*, Χρονικά (υπό δημοσίευση).

Κουράγιος, Γ. 2004α. *Πάρος-Αντίπαρος. Ιστορία, Μνημεία, Μουσεία. Αρχαιολογικός Οδηγός,* Αθήνα.

Κουράγιος, Γ. 2004β. «Δεσποτικό Πάρου. Νέες Αρχαιολογικές έρευνες», *Corpus* 57, 20-26.

Κουράγιος, Γ. 2004γ. «Δεσποτικό. Η ανακάλυψη ενός Νέου ιερού», στο Σταμπολίδης, Ν.Χρ. και Γιαννικουρή, Α. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Το Αιγαίο στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002),* Αθήνα, 437-452.

Κουράγιος, Γ., Δετοράτου, Σ. 2000. «Πάρος, η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών», *Περίαπτο*, 47-49.

Κουράγιος, Γ., Δετοράτου, Σ., Burns, B. 2003, «Δεσποτικό, Η ανακάλυψη ενός Ιερού με πανελλήνια ακτινοβολία στο μικρό νησί των Κυκλάδων», *Corpus* 47, 32-49.

Κούρου, Ν. 2000. «Τα ειδώλια της Σίφνου», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφνιακού Συμποσίου 1998*, 351-370.

Κώστογλου-Δεσποίνη, Αικ. 1979. *Προβλήματα της Παριανής Πλαστικής του 5ου αι. π.Χ.*, Θεσσαλονίκη.

Mortals and Immortanls: Ancient Greece: Mortals and Immortals. Έκθεση Εθνικού Μουσείου Κίνας και Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού, Κίνα 2004.

Μασουρίδη, Σ. 2002. «Αρχαιολογικές ανακαλύψεις στο Δεσποτικό», *Corpus* 36, 6-8.

Παπαδοπούλου, Ζ. 2002. *Σιφνίων Άστυ. Φιλολογικές, Αρχαιολογικές και Τοπογραφικές μαρτυρίες για την αρχαία πόλη της Σίφνου*, Αθήνα (ΥΠΠΟ).

Πετρόχειλος, Ι.Ε. 1985. «Αρχαϊκό κεφάλι από το Δεσποτικό», *Δωδώνη* 14, 115-123.

Ραγκούση-Κοντογιώργου, Κ. 2000. *Πάρος-Αντίπαρος, με τα Μάτια των Χαρτογράφων και Περιηγητών 15ος-19ος αι.*, Πάρος.

Ρωμαίος, Κ.Α. 1929. «Η Κάθαρσις της Δήλου και το Εύρημα του Σταυρόπουλου», *ΑΔ*, 181-224.

Σκιλάρντης, Δ. και Κατσονοπούλου, Ν. (επιμ.) 2000. *Παρία Λίθος: λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου*, Αθήνα.

Σταμπολίδης, Ν. και Καρέτσου, Α. (επιμ.) 1998. *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Ηράκλειο.

Σταμπολίδης, Ν.Χρ. (επιμ.) 2003. *Πλόες… Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16ος-6ος αιώνας π.Χ.*, Αθήνα (Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης).

Τσούντας, Χ. 1898. «Κυκλαδικά», *ΑΕ*, 136-211.

Χρυσοστόμου, Α. 1998. «Ταφικά έθιμα από τον αρχαϊκό οικισμό στη Νέα Ζωή του νομού Πέλλας», στο Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ. και Τσάκαλου-Τζαναβάρη Κ. (επιμ.), *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη.

Amyx, D.A. 1988. *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*, Berkley/Los Angeles/ London.

Astruk, M. 1957. «Exotism and localism. Étude sur coquilles d'oeufs d'autruche decorées d'Ibiza», *ArchPrehistLev*, 47-112.

Bergquist, B. 1967. *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function*, Lund.

Bergquist, B. 1973. *Herakles on Thasos, The archaelogical, Literary and Epigraphic Evidence for his Sanctuary, Status and Cult Reconsidered*, Lund.

Bikakis, M.H. 1985. *Archaic and Classical Imported Pottery in the Museums of Paros and Naxos*, (Diss.) Cincinnati.

Blinkenberg, C. 1926. *Fibules Grecques et Orientales*, Kopenhagen.

Blinkenberg, C. 1931. *Lindos. Fouilles et Recherches 1902-1914* I. *Les petits objects*, Berlin.

Boardman, J. 1991. *Greek Sculpture. The Archaic Period,* London.

Boardman, J. 1998. *Early Greek Vase Painting*, London.

Boardman, J. and Hayes, J. 1966. *Excavations at Tocra 1963-1965: The Archaic Deposits I*, London.

Bordone, B. 1534. *Isolario nel qual se ragiona de tutte l'isole del mondo*, Venezia.

Boschini M. 1658. *L'Arcipelago con tutte le isole, scogli, seche e fondi bassi*, Venezia.

Brock, J.K. and Mackworth Young C. 1949. «Excavations in Siphnos», *BSA* 44, 1-92.

Bursian C. 1868-1872. *Geographie von Griechenland II,* Leiprig.

Cevoli, T.T. 2002. «Cercando il Tempio di Apollo», *Archeo* 6 (208), giugno, 34-37.

Comstock, M. and Vermeule, C. 1971. *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts in Boston*, Boston.

Croissant, F. 2003-2004. «Παρατηρήσεις για τη γένεση και την ανάπτυξη των τοπικών τεχνοτροπιών στη νησιώτικη πλαστική της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου», *Αρχαιογνωσία* 12, 141-166.

Dalli Sonetti, B. 1485. *Isolario, o sia Cosmografia del mar Egeo*, Venezia.

Daux G. 1963, «Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grèce en 1962. (Thasos, Delos)» , *BCH* 87, 844-878.

Daux, G. 1962. «Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grèce en 1961 (Thasos)», *BCH* 86, 933-959.

Dawkins, R.M. 1929. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, *JHS Suppl*. 5, London.

De La Coste-Masselière, Y.P. 1957. *Delphes*, Paris.

Deonna W. 1938. *Le Mobilier Delien*, *Exploration Archéologique de Délos* XVIII, Paris.

Detoratou, S. and Kourayos, G. 2004. «A daedalic female figurine» in *Ancient Greece. Mortals and Immortals. Exhibition of the National Museum of China, Hellenic Republic-Ministry of Culture*, Κινα, 236-237.

Ducat, J. 1996. *Les Vases Plastiques Rhodien Archaïques en Terre Cuite*, Paris.

Dugas, C. 1928. *Les Vases d' l'Heraion*, *Exploration Archéologique de Délos* X, Paris.

Dugas, C. 1935. *Les Vases Oreintalisants du Style non Mélien*, *Exploration Archéologique de Délos* XVII, Paris.

Dunbabin, T.J. *et al.* 1962. *Perachora II. Pottery, Ivories, Scarabs and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford.

Gruben, G. 2000. *Ιερά και Ναοί της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα (Καρδαμίτσα).

Hayes, J.W. 1972. *Late Roman Pottery. A Catalogue of Fine Wares*, London.

Haynes, D.E.L. 1975. *The Arundel Marbles*, Oxford.

Higgins, R.A. 1954. *Catalogue of Terracotas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London.

Higgins, R.A. 1967. *Greek Terracotas*, London.

Jacobsthal, P. 1956. *Greek Pins*, Oxford.

Johansen, F. 1994. *Greece in the Archaic Period,* Copnhagen (Ny Carlsberg Glyptotek).

Karakassi, K. 2003. *Archaic Korai*, Los Angeles.

Karakassi, K. 2001. *Archaische Koren,* München

Kourayos Y. et Burns B. 2001. «Chroniques des fouilles en Grèce en 2000», *BCH* 125, 988.

Kourayos, Y. et Detoratou S. 1998. «Au cœur des Cyclades le marbre de Paros», *Archeologia* 347, 22-27.

Kourayos, Y. (υπό έκδοση). "Fouilles du sanctuarie de Despotico, 2001-2003", *Colloque de l' Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, 30-31 Janvier 2004. Corpus Vasorum Antiquorum. Les Client de la ceramique grecque*.

Kourayos, Y. and Burns, B. 2004. «Exploration of the archaic sanctuary at Mandra on Despotiko». *BCH* 128.1 (υπό έκδοση).

Kourou, N. 2002. «Aegean and Cypriot Wheel-made Terracotta figures of the Early Iron Age Continuity and Disjunction», στο *Die nahöstlichen kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr., Kontinuität und Wandel von Structuren und Mechanismen kultureller Interaktion, Kolloquium des Sonderforschungsbereiches 295 «Kulturelle und sprachliche Kontakte» der Johannes Gutenberg- Universitat Mainz, 11. -12. Dezember 1998*, Mainz, 11-38.

Kourou, N. 1987. «À propos de quelques ateliers de céramique fine, non tournée dy type «argien monochrome», *BCH* 111, 3-53.

Kourou, N. 1998. «Hand made pottery and trade: the case of the Argive monochrome ware», στο: *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery, Copenhagen August 31-September 4 1987*, Copenhagen (National Museet, Ny Carlsberg Glyptotek, Thorvaldsens Museum), 314-323.

Laffineur, R. 1980. «Collection Paul Canellopoulos (XV). Bijoux en or Grecs et Romains». *BCH* 104, 345-457.

Laumonier, A. 1956. *Les figurines de terre cuite, , Exploration Archéologique de Délos* XXIII, Paris.

Launey, M. 1944. *Le sanctuaire et le culte d' Héraklès à Thasos*, *Études Thasiennes* I, Paris

Leekley, D. and Noyes, R. 1975. *Archaeological Excavations in the Greek Islands*, Park Ridge.

Mallet, Alain Manesson 1683. *Description de l'Univers* III, Paris.

Maximova, M.L. 1927. *Les Vases Plastiques dans l'Antiquité*, Paris.

Payne, H.G.G. *et al.* 1940. *Perachora I. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Architecture, Bronzes, Terracotas*, Oxford.

Payne, H.G.G. 1931. *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*, Oxford.

Perlzweig, J. 1961. *The Athenian Agora VII. Lamps of the Roman Period*, Princeton.

Philippson, A. 1959. *Die griechischen Landschaften IV: Das aegaeische Meer und seine Inseln,* Frankfurt.

Piacenza, Francesco 1688. *L' Egeo Redivivo o sia Chorographia dell' Archipelago*, Modena.

Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*, London.

Richter, G.M.A. 1930. *Animals in Greek Sculpture*, Oxford.

Richter, G.M.A. 1970. *Kouroi*, London.

Rubensohn, O. 1962. *Das Delion von Paros*, Wiesbaden.

Sapouna-Sakelaraki, E. 2002. «Skyros in the Early Iron Age: New Evidence», στο Stamatopoulou, M., Geroulanou, M. (επιμ.), 2002. *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece,* Oxford, 117-148.

Schuller, M. 1991. *Der Tempel der Artemis im Delion auf Paros: Der Artemis-Tempel im Umfeld der dorischen Architektur auf den Kykladen*, Berlin/New York.

Schuller, M. 1985. «Dorische Architektur der Kykladen», *JDL* 100, 319-398.

Sheedy, K. 1988. «An Archaic Sphinx from Siphnos», *BSA* 83, 363-373.

Sheedy, K. 1992. «Archaic sculpture found on Siphnos», *AM* 107, 107-117.

Thongen, V. Freifrau S., 1987. *Die freistehende griechische Exedra*, *JHS* 107, 40-50.

Walter-Karydi, E. 2000. «*Αναζητώντας την ψυσιογνωμία της αρχαικής Σιφνιακής τέχνης,*στο *Πρακτικά Α' Σιφνιακού Συμποσίου 1998*, Αθήνα, 315-324.

Webb, V. 1978. *Archaic Greek Faience: Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650-500 B.C.*, Warminster.

Γιάννος Κουράγιος,
Αρχαιολόγος,
ΚΑ' ΕΠΚΑ, Αθήνα

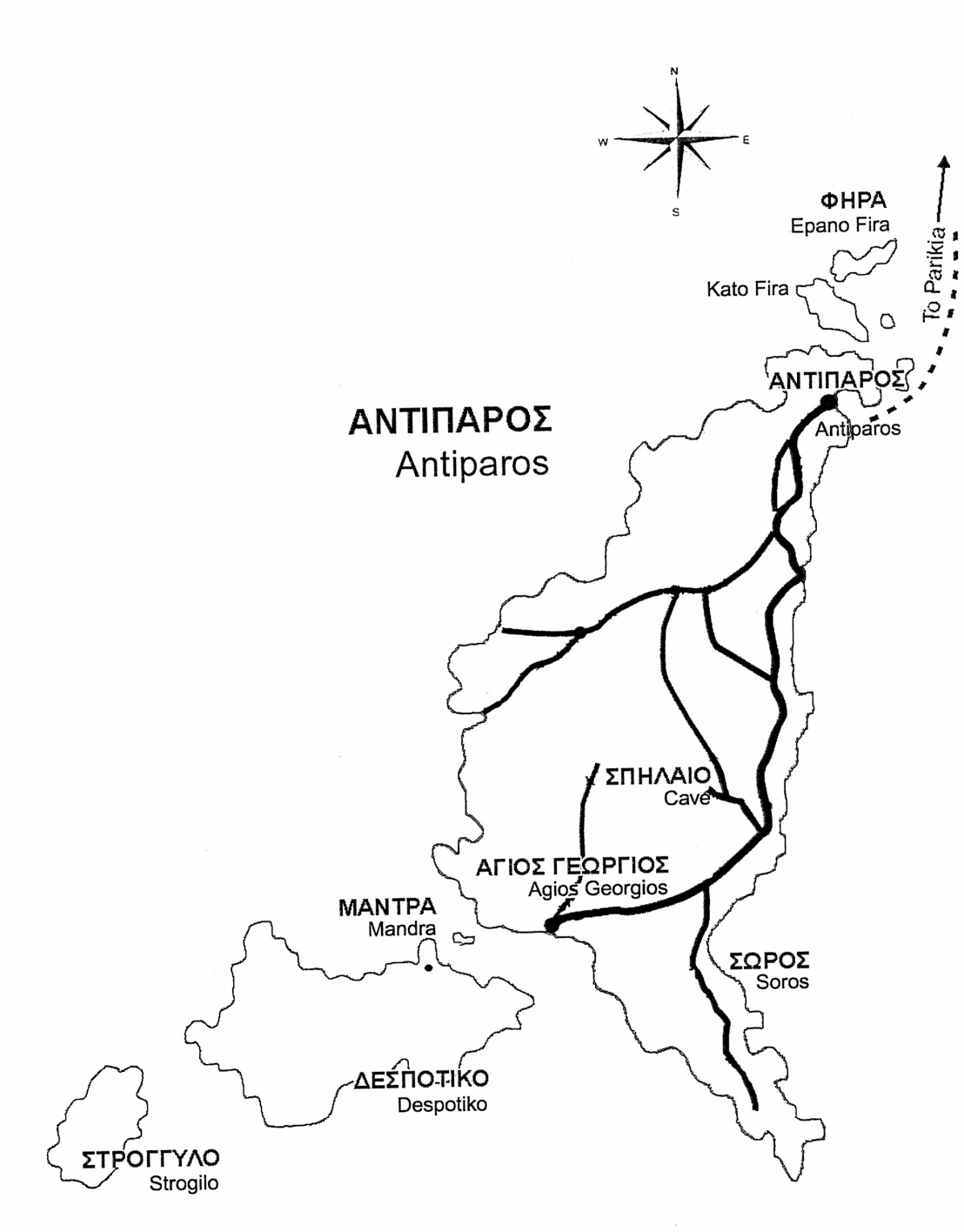

Εικ. 1. Χάρτης του Δεσποτικού και της Αντιπάρου

Εικ. 2. Κτίριο Α. Αρχικά στάδια ανασκαφής

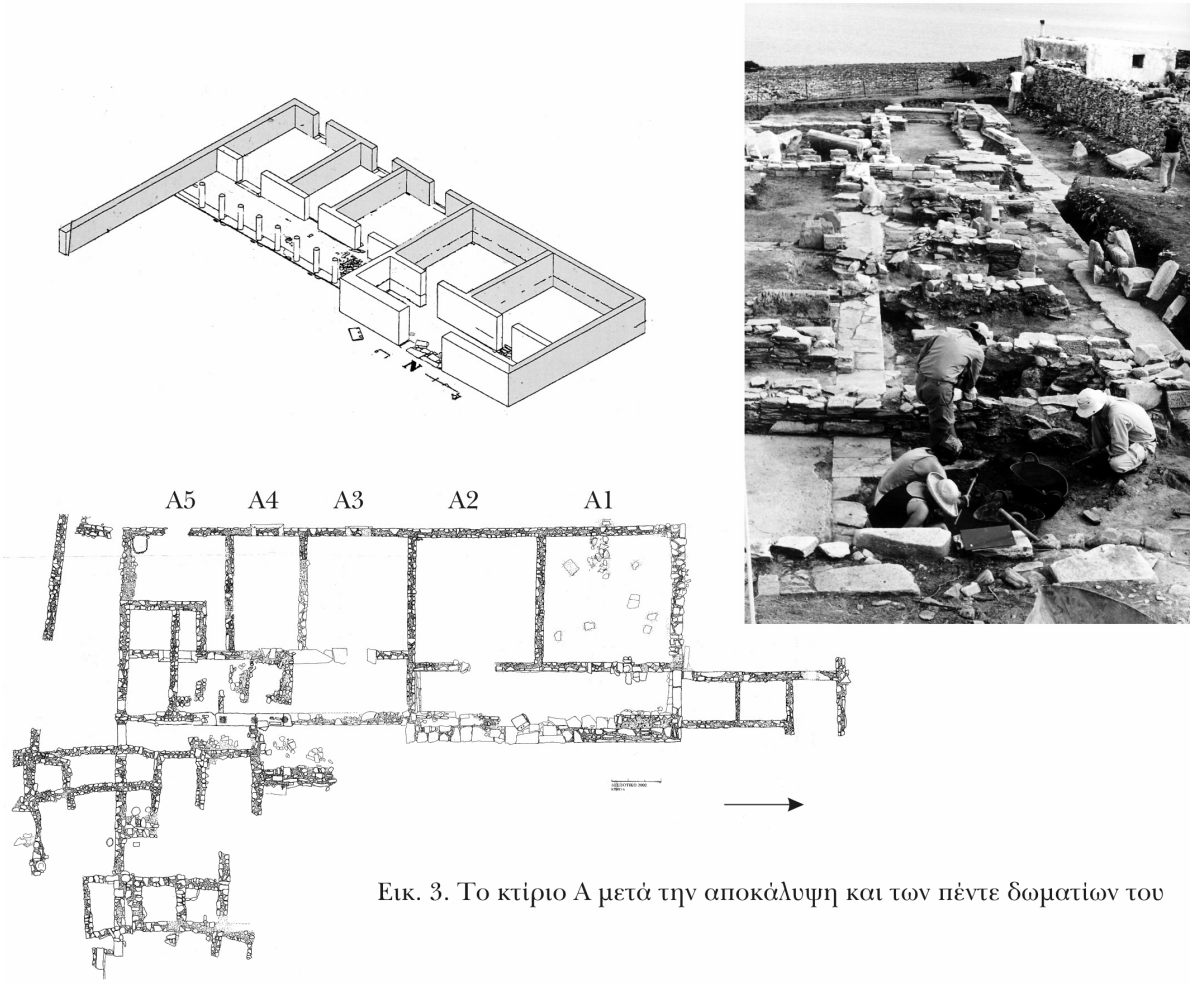

Εικ. 3. Το κτίριο Α μετά την αποκάλυψη και των πέντε δωματίων του

Εικ. 4. Ύστερες κατασκευές στην νότια πλευρά του κτιρίου Α

Εικ. 5. Ο στυλοβάτης του προστώου του κτιρίου Α

Εικ. 6. Το δάπεδο του προστώου

Εικ. 7. Το κατώφλι του δωματίου Α5

Εικ. 8. Το δάπεδο του δωματίου Α5

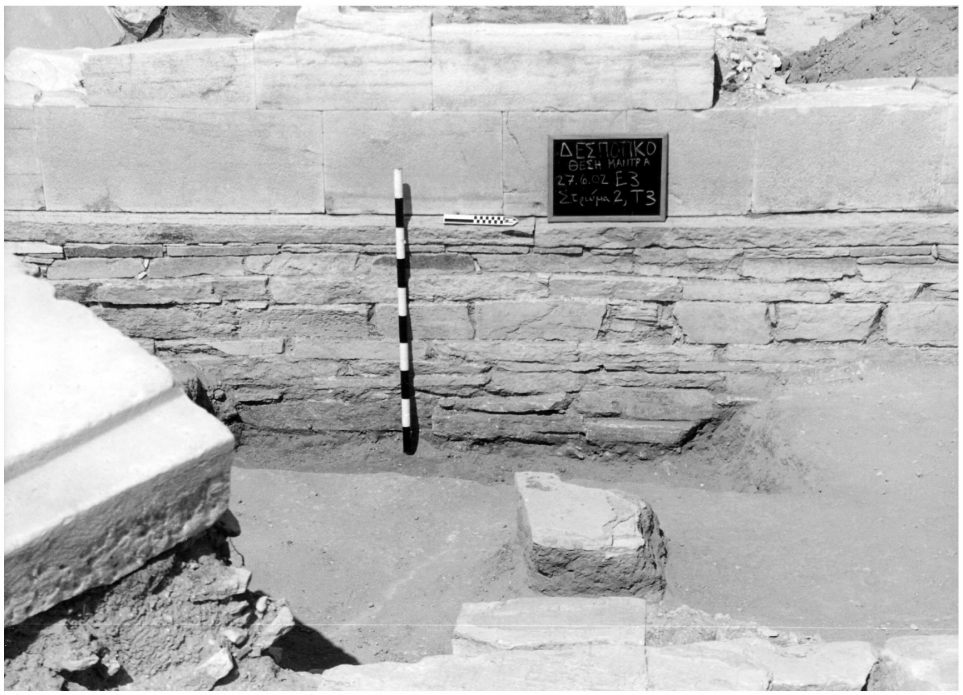

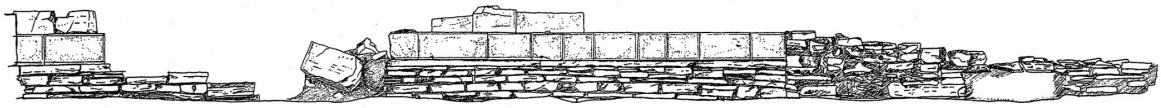

Εικ. 9. Εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου
του δωματίου Α2. Διακρίνεται ο ισοδομικός τρόπος δόμησης

Εικ. 10. Τμήμα μαρμάρινου περιρραντηρίου που φέρει την επιγραφή "ΜΑΡΔΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ"

Εικ. 11. Σχεδιαστική αναπαράσταση του κτιρίου Α

Εικ. 12. Αποκάλυψη διαφόρων ευρημάτων στο δωμάτιο Α1

Εικ. 13. Κορινθιακός αρύβαλλος με παράσταση αντωπών ταύρων

Εικ. 14. Κορινθιακός σφαιρικός αρύβαλλος με παράσταση πολεμιστών

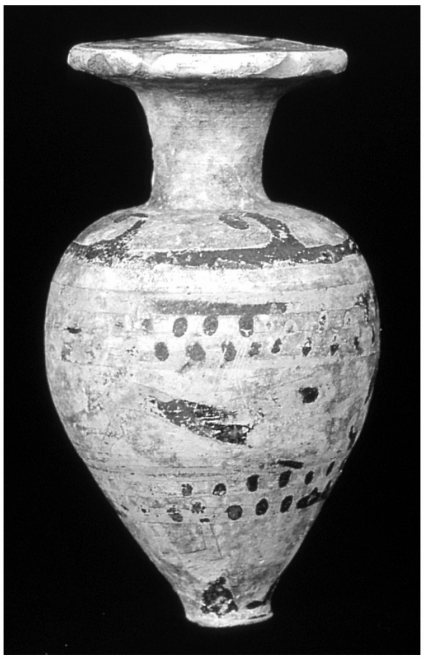

Εικ. 15. Κορινθιακός αρύβαλλος με παράσταση σκύλων σε διασκελισμό

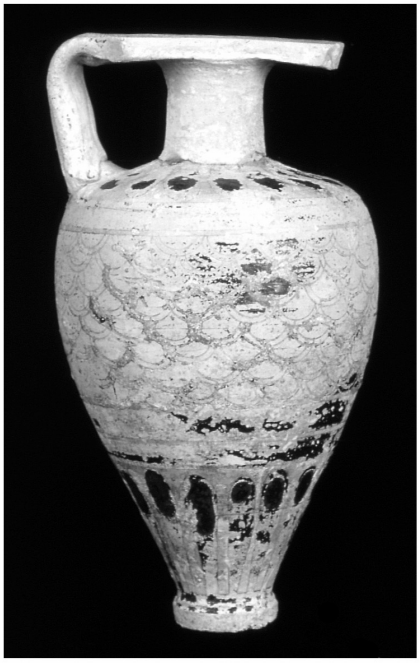

Εικ. 16. Κορινθιακός αρύβαλλος με διακόσμηση εγχάρακτων φολίδων

Εικ. 17. Κορινθιακός αρύβαλλος με ταινιωτή διακόσμηση

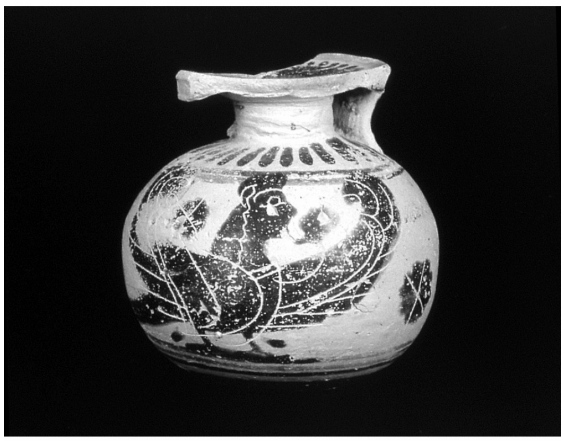

Εικ. 18. Κορινθιακός αρύβαλλος με παράσταση αναπεπταμένης πτέρυγας πτηνού

Εικ. 19. Κορινθιακός τετράφυλλος αρύβαλλος

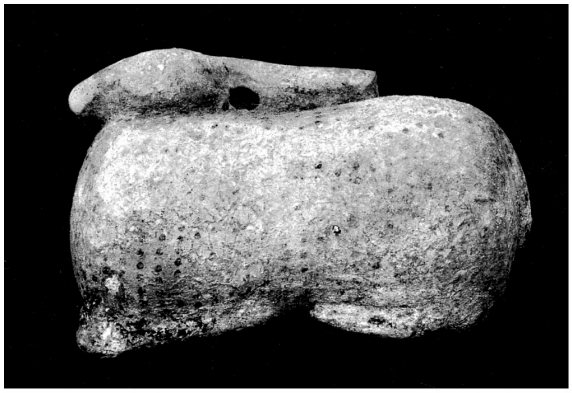

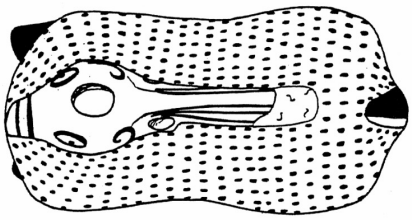

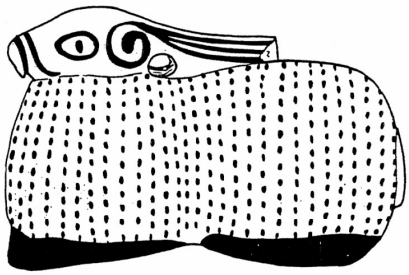

Εικ. 20. Αρύβαλλος σε σχήμα λαγού

Εικ. 21. Αρύβαλλος σε σχήμα πετεινού

Εικ. 22. Πήλινο ληκύθιο σε σχήμα λεοντοκεφαλής

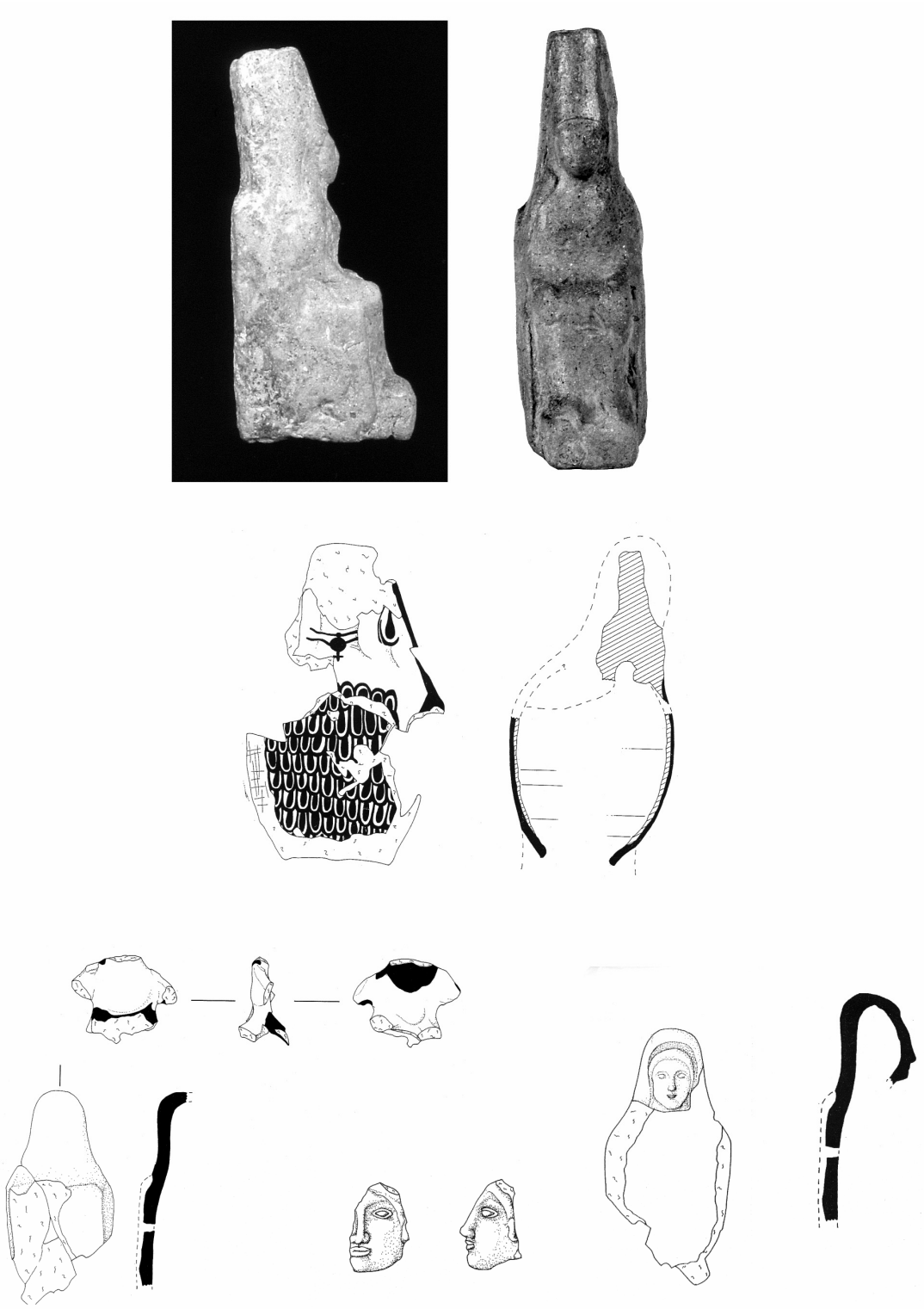

Εικ. 23. Πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών φερουσών πόλο

Εικ. 24. Πήλινο ειδώλιο λέοντα σε στάση ανάπαυσης

Εικ. 25. Ειδώλιο γερακιού από φαγεντιανή

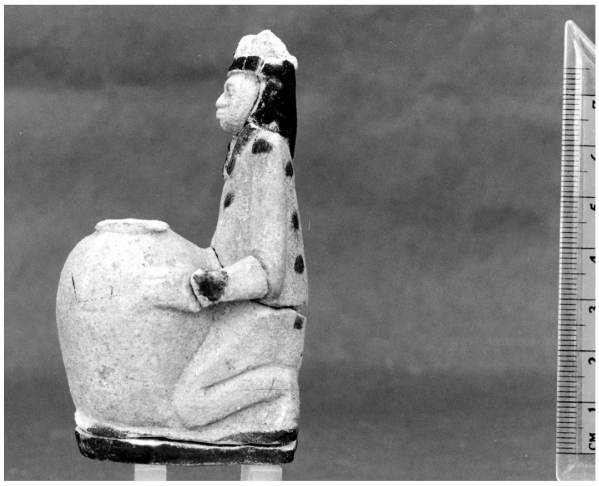

Εικ. 26. Διπλό ανθρωπόμορφο αγγείο από φαγεντιανή

Εικ. 27. Σφραγιστικός σκαραβαίος με παράσταση λέοντα

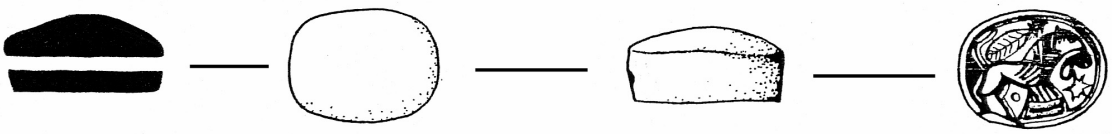

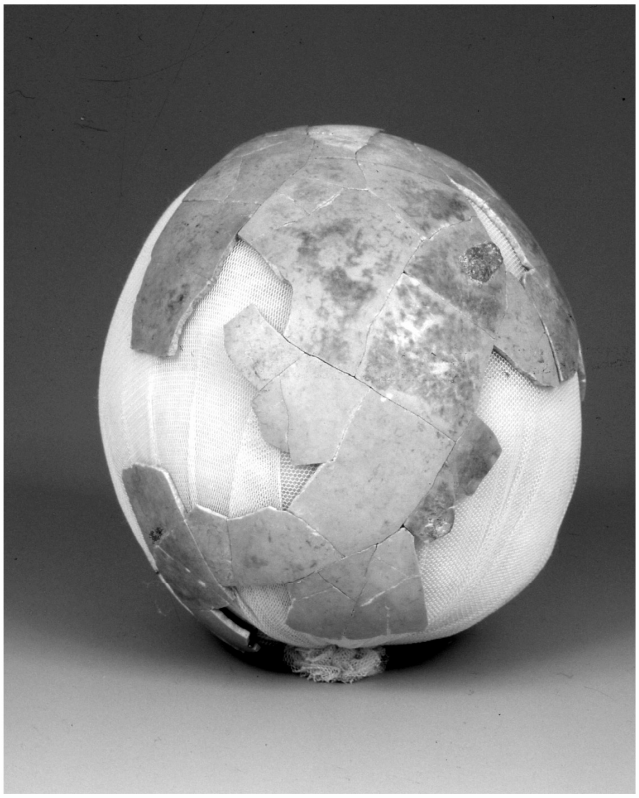

Εικ. 28. Αυγό στρουθοκαμήλου

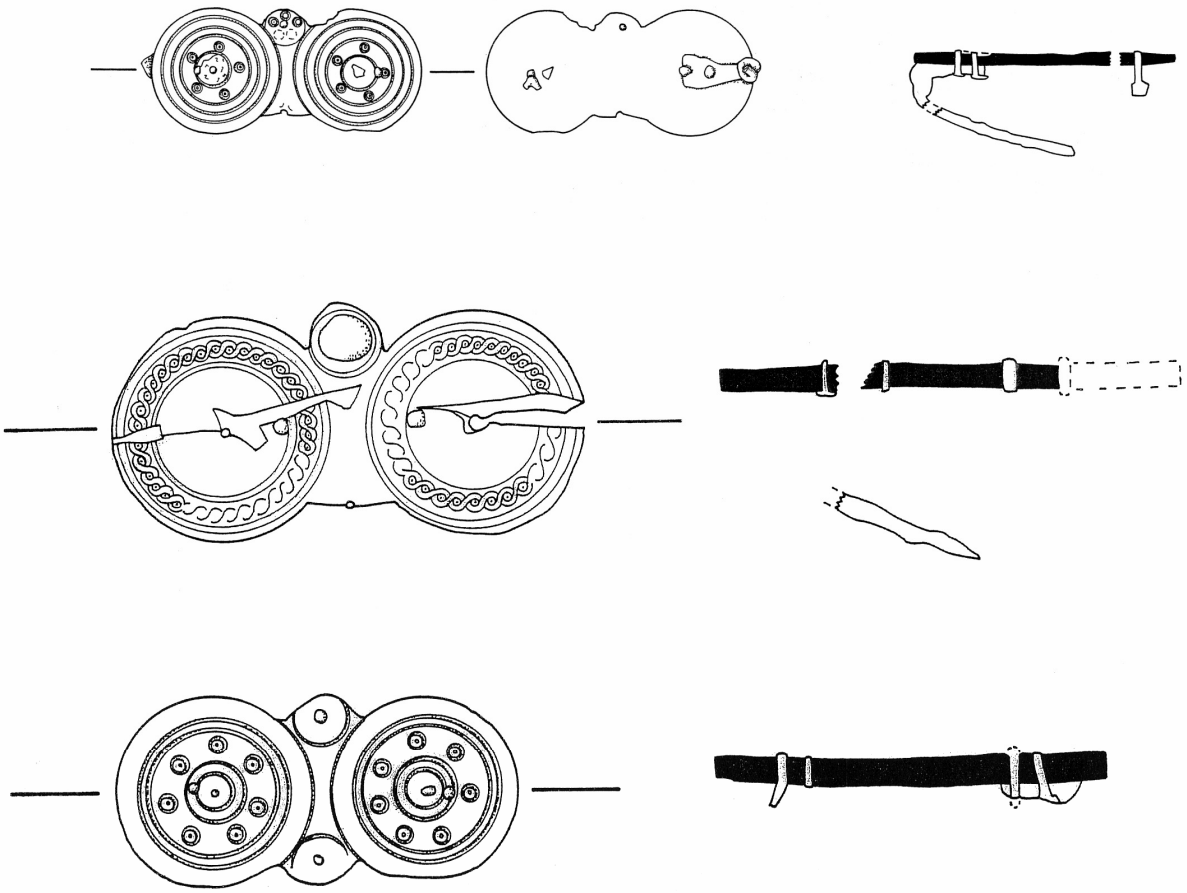

Εικ. 29. Ελεφαντοστέινες πόρπες

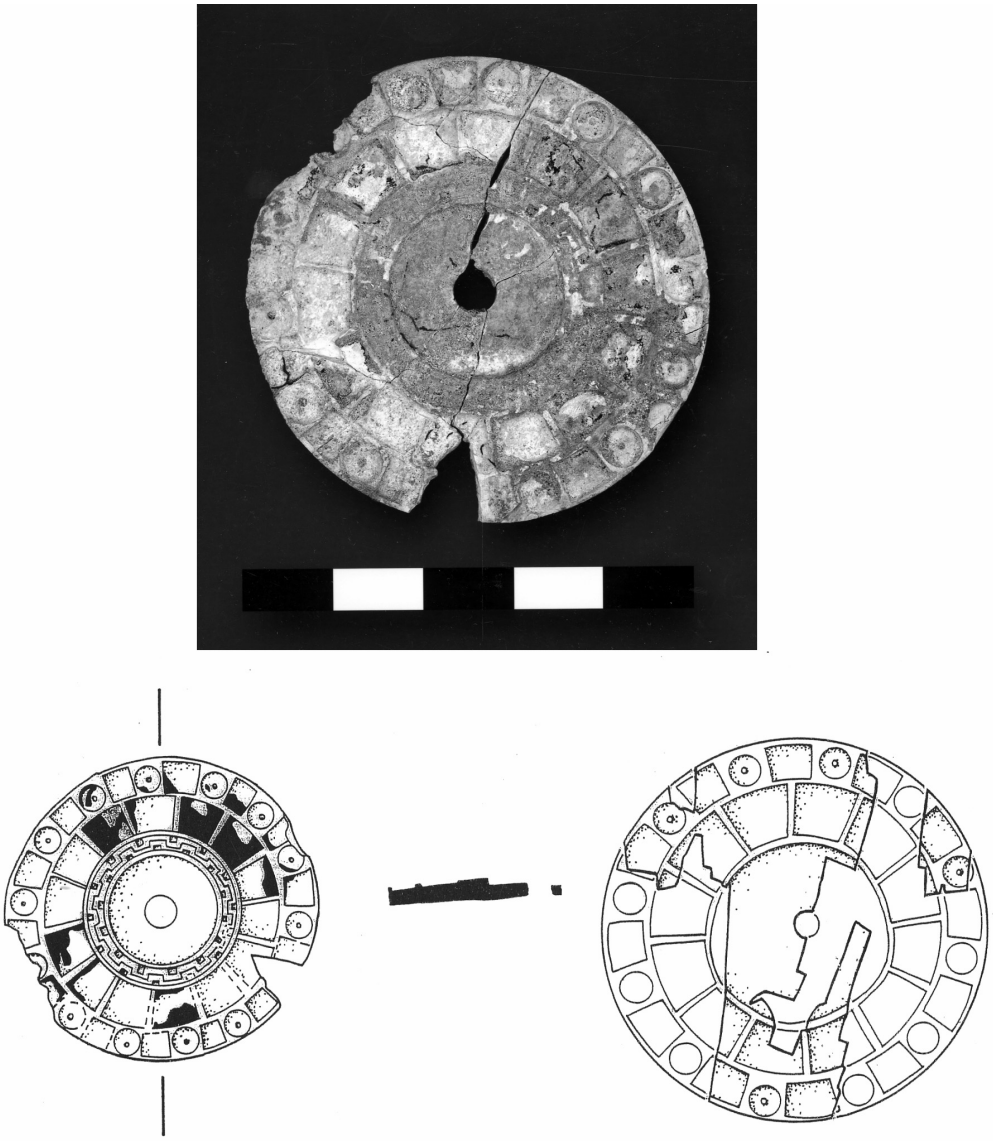

Εικ. 30. Ελεφαντοστέινος δίσκος

Εικ. 31. Σφραγιδόλιθος

Εικ. 32. Διάφορα μεταλλικά αντικείμενα

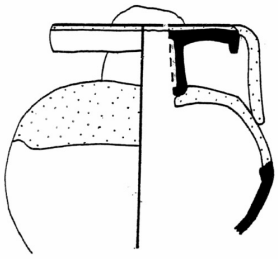

Εικ. 33. Σχέδιο μεταλλικού αρυβαλλου

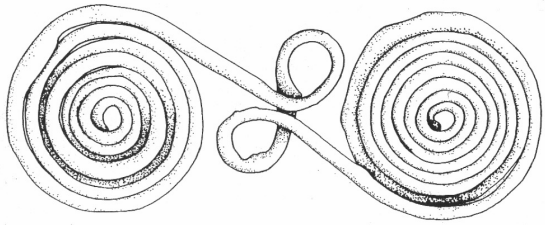

Εικ. 34. Μεταλλική σπειροειδής πόρπη

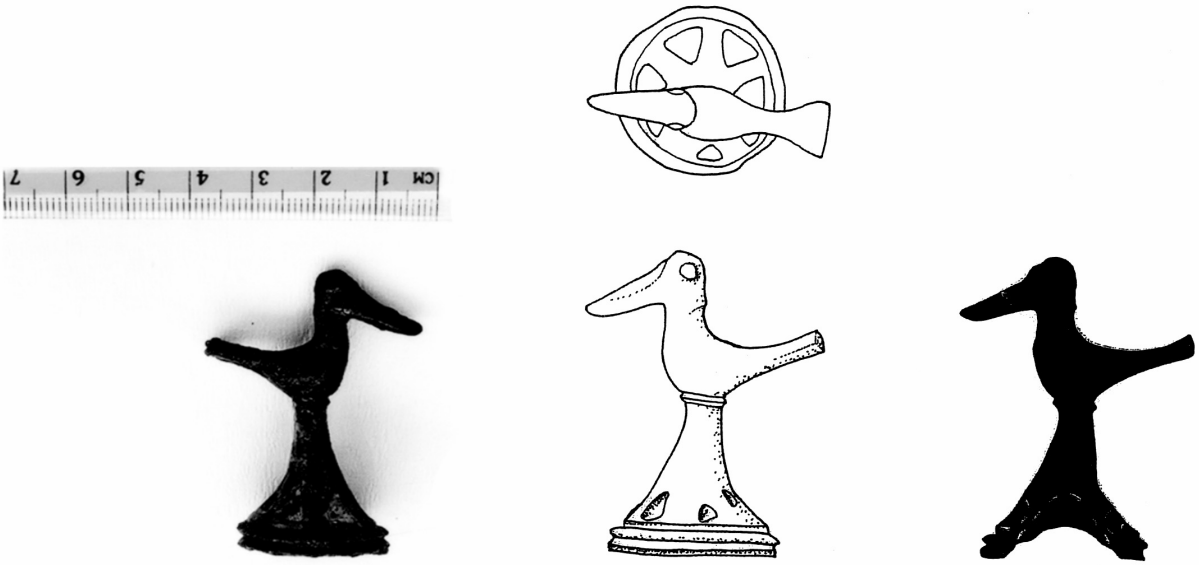

Εικ. 35. Χάλκινο πτηνό πιθανόν εξάρτημα πόρπης

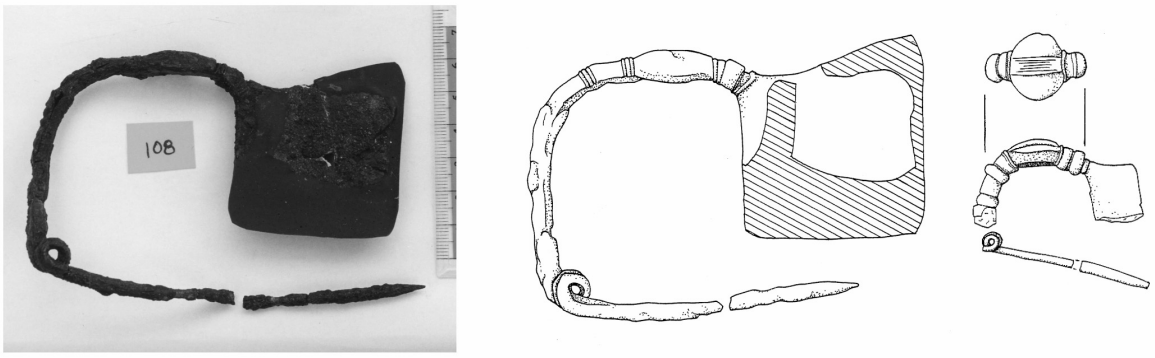

Εικ. 36. Πόρπη φρυγικού τύπου

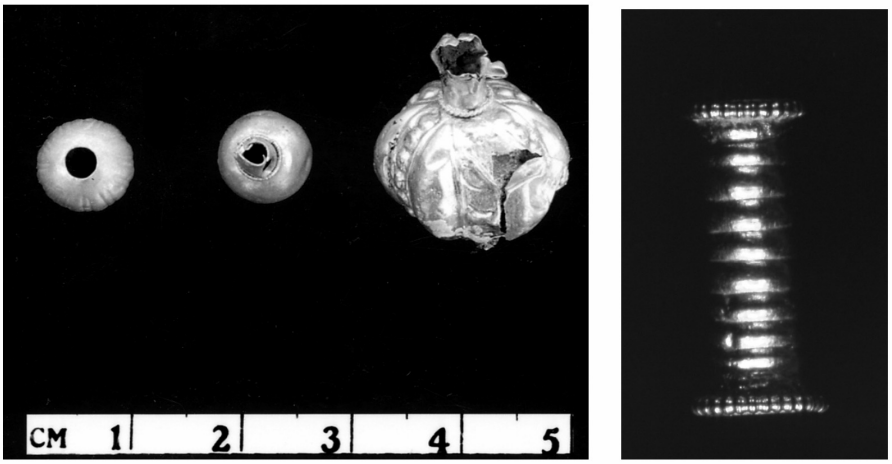

Εικ. 37. Αντικείμενα από χρυσό

Εικ. 38. Πήλινο δαιδαλικό ειδώλιο

Εικ. 39. Πήλινα δαιδαλικά ειδώλια από την Σίφνο

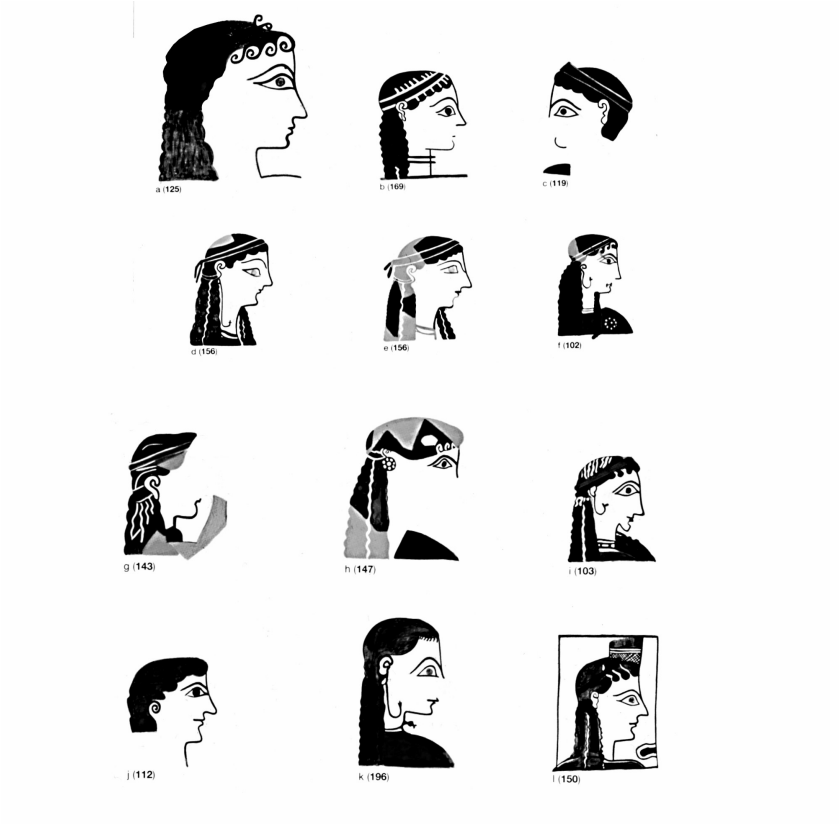

Εικ. 40. Προτομές γυναικών από τις υδρίες της Ρήνειας

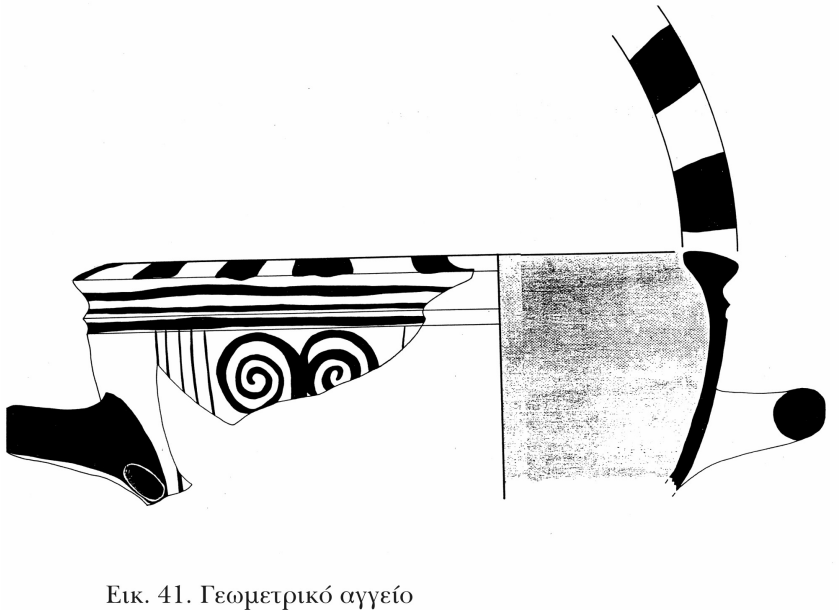

Εικ. 41. Γεωμετρικό αγγείο

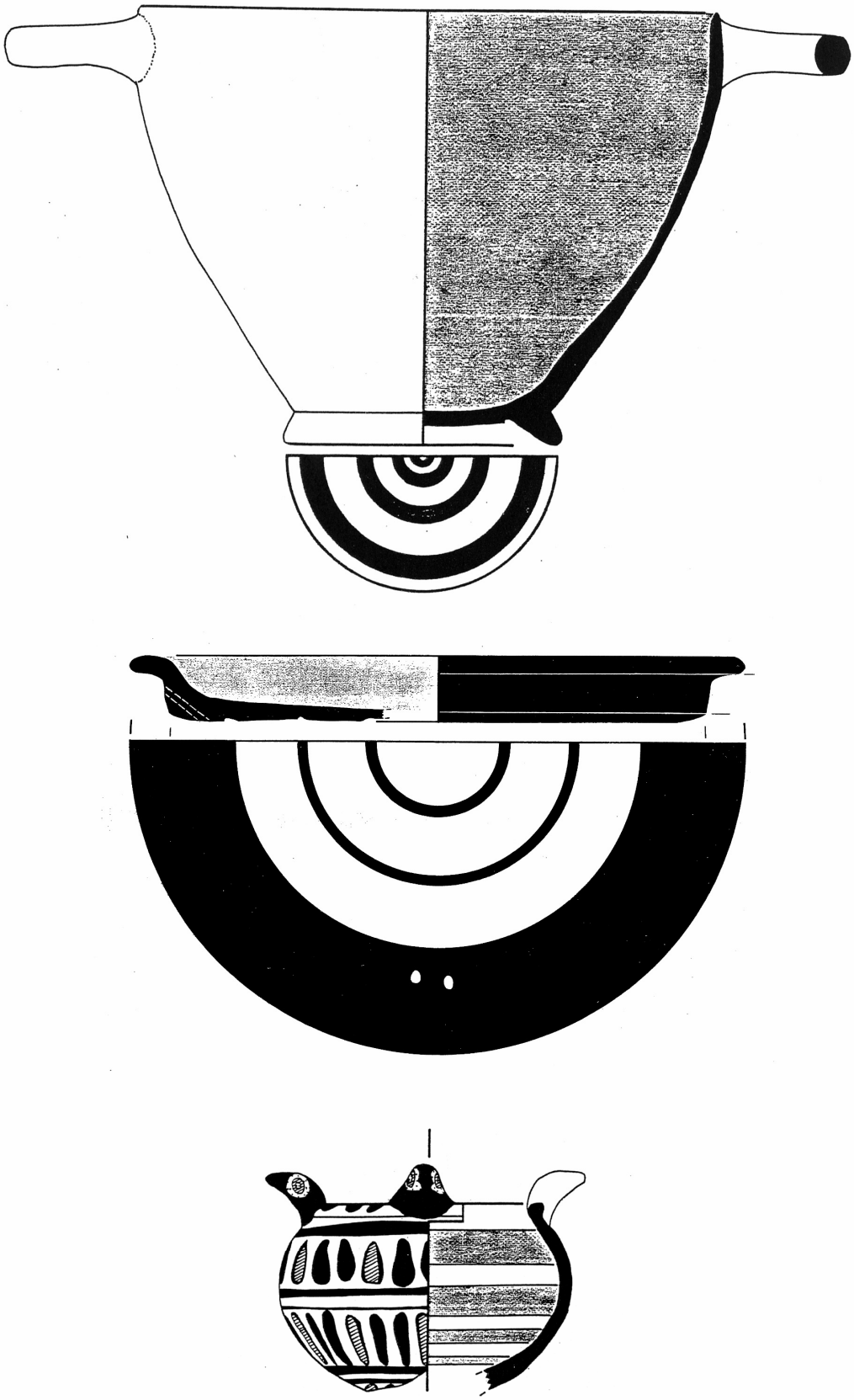

Εικ. 42. Αρχαϊκά αγγεία

Εικ. 43. Η απομάκρυνση της μάντρας

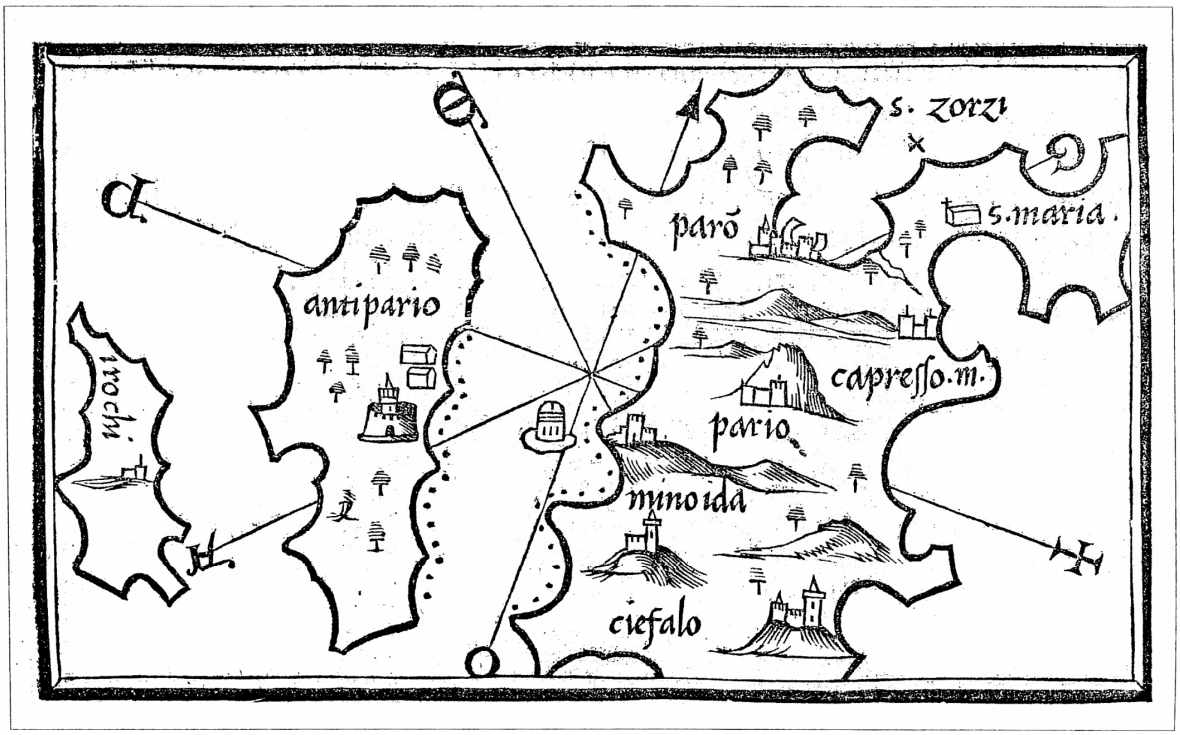

Εικ. 44. Γκραβούρες του 15ου και 17ου αι. που απεικονίζουν το Δεσποτικό

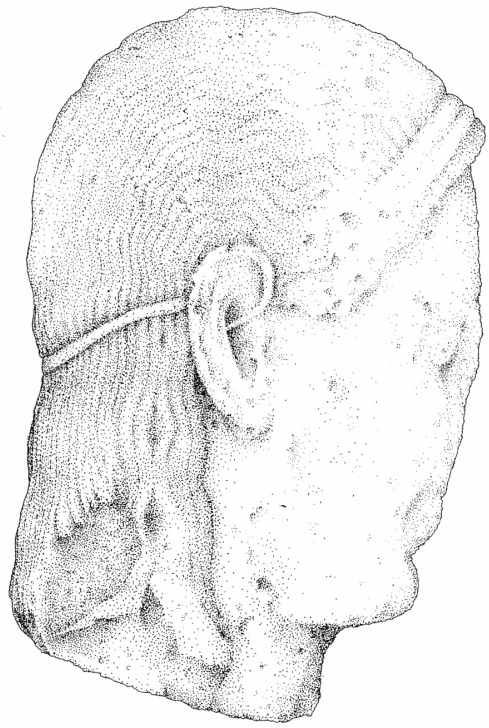

Εικ. 45. Κεφαλή κούρου

Εικ. 46. Κεφαλή κούρου

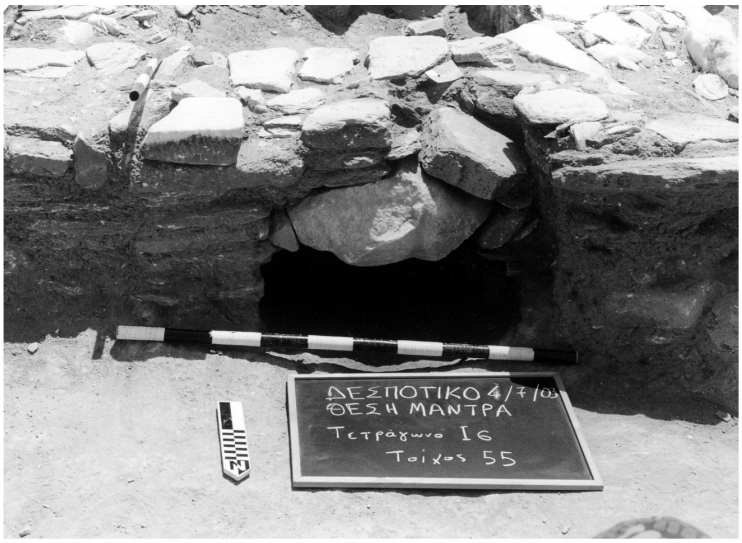

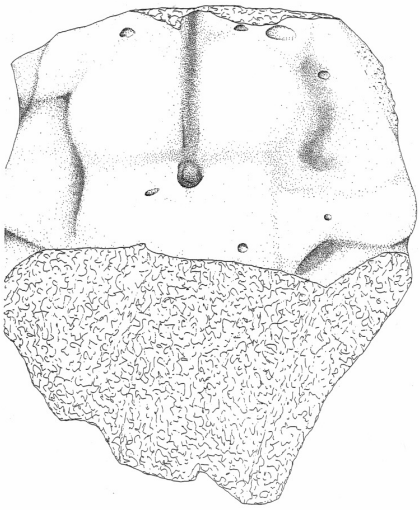

Εικ. 47. Τμήμα από τον κορμό κούρου

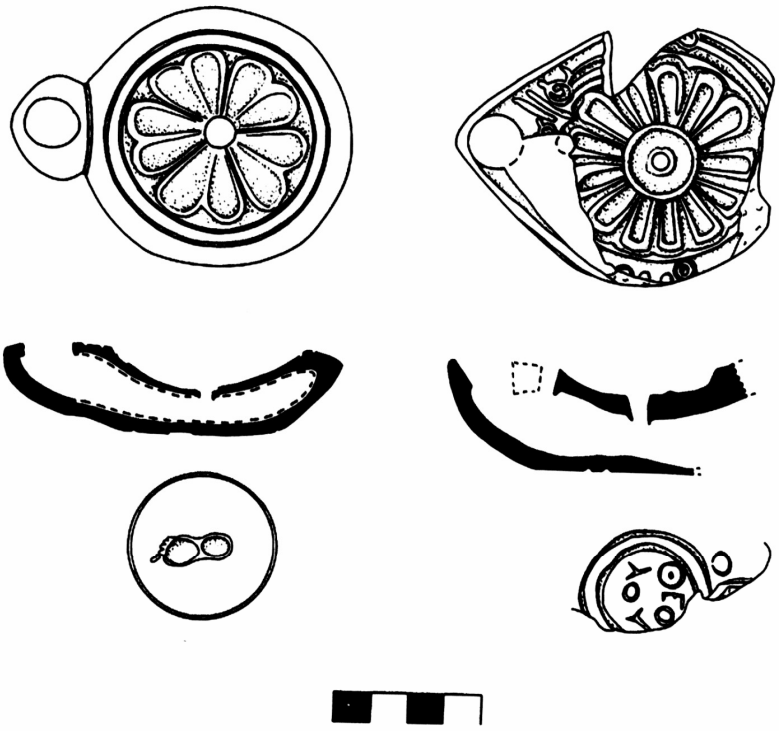

Εικ. 48. Ρωμαϊκά λυχνάρια

Εικ. 49. Πίπα οθωμανικής περιόδου

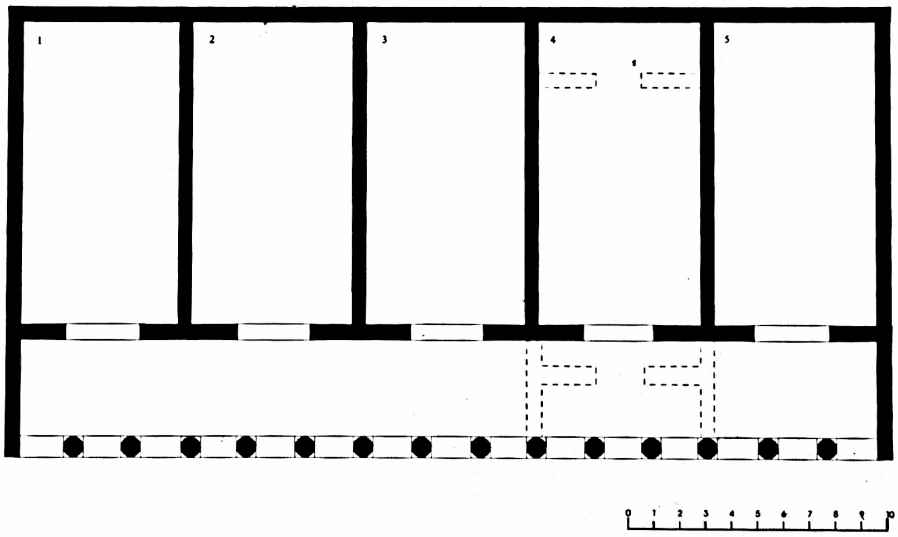

Εικ. 50. Κάτοψη του ιερού του Ηρακλέους στην Θάσο

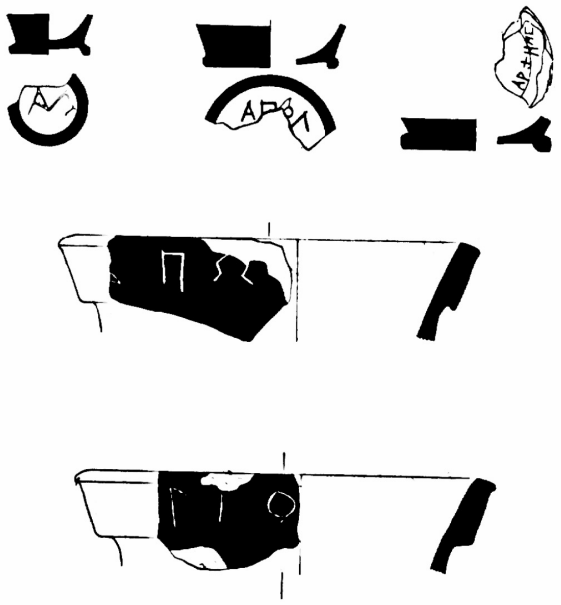

Εικ. 51. Ενεπίγραφα όστρακα με τις εγχαράξεις ΑΠΟΛ ή ΑΠ

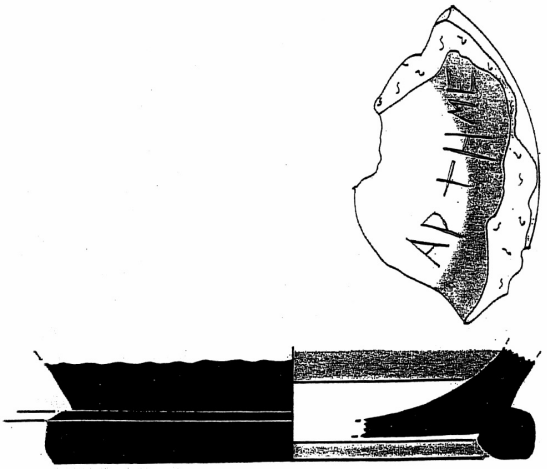

Εικ. 53. Ενεπίγραφο όστρακο που φέρει την εγχάραξη ΑΡΤΗΜΕ

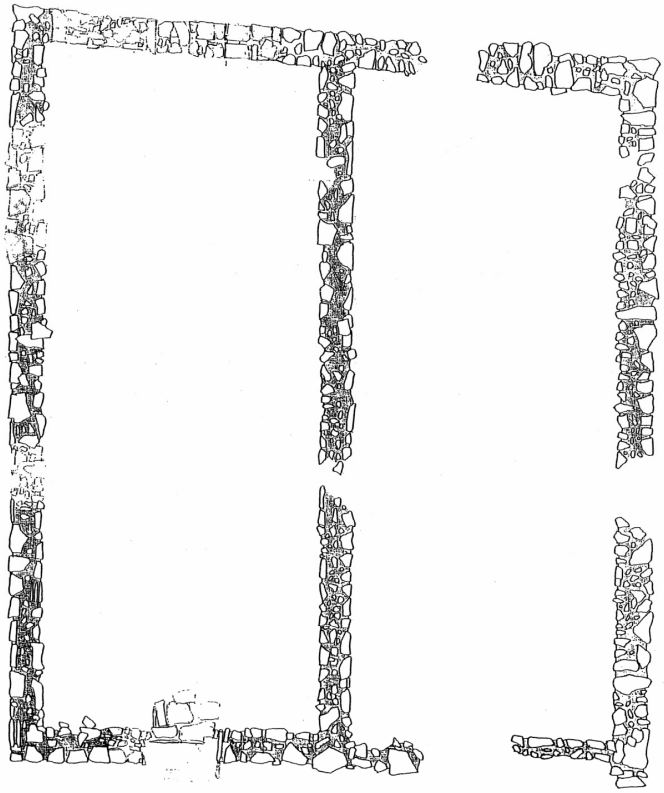

Εικ. 52. Το κτίριο Γ (κάτοψη)

Εικ. 54. Το κτίριο Ζ

Εικ. 55. Ο βωμός της Εστίας Ίσθμιας

Εικ. 56. Το δωμάτιο Α5 μετά την απομάκρυνση των ύστερων κατασκευών

Εικ. 57. Ο νότιος τοίχος

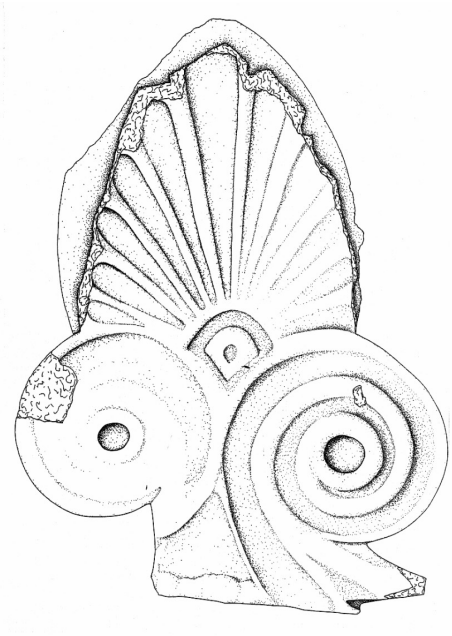

Εικ. 58. Ανθεμωτή επίστεψη

Εικ. 59. Τμήμα από το κάτω άκρο μαρμάρινου αγάλματος

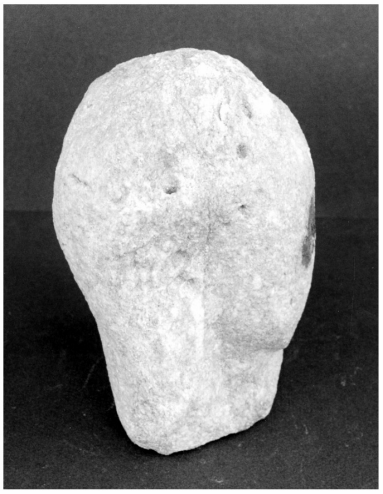

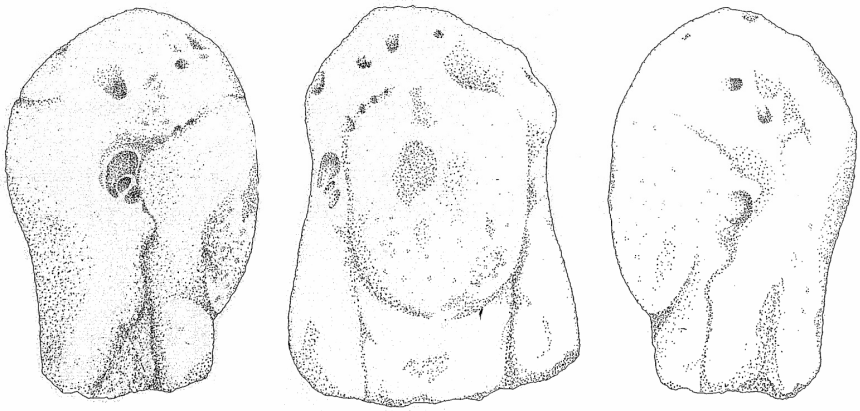

Εικ. 60. Κεφαλή κόρης

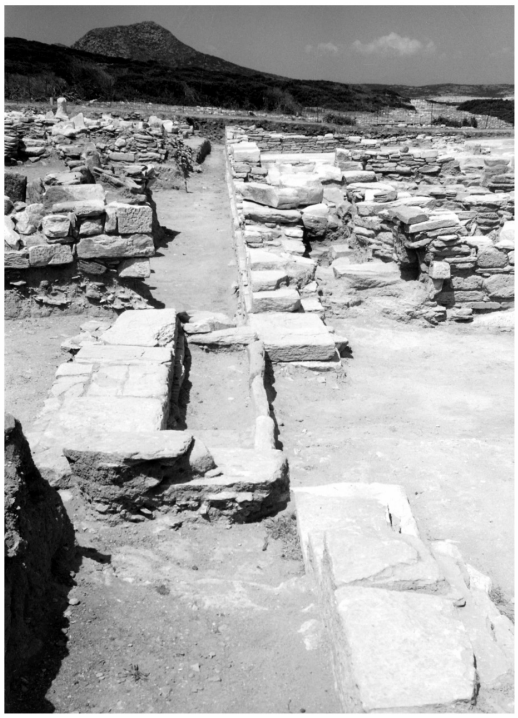

Εικ. 61. Η νότια πυλίδα

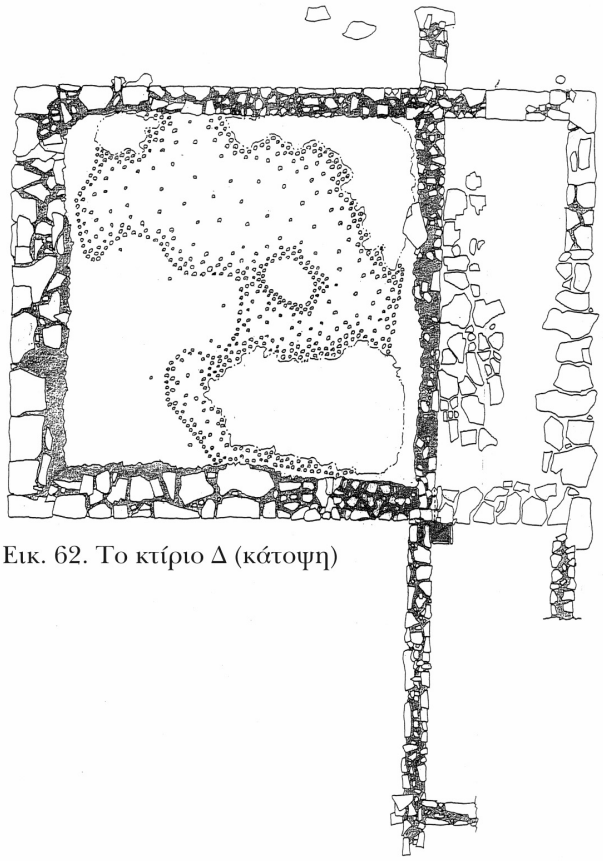

Εικ. 62. Το κτίριο Δ (κάτοψη)

Εικ. 63. Όστρακα που φέρουν τις επιγραφές ΜΕΝΕΛ και ΣΦΕΛ

Εικ. 64. Η βόρεια πυλίδα

Εικ. 65. Το ναόσχημο οικοδόμημα

Εικ. 66. Το κτίριο Ε (κάτοψη)

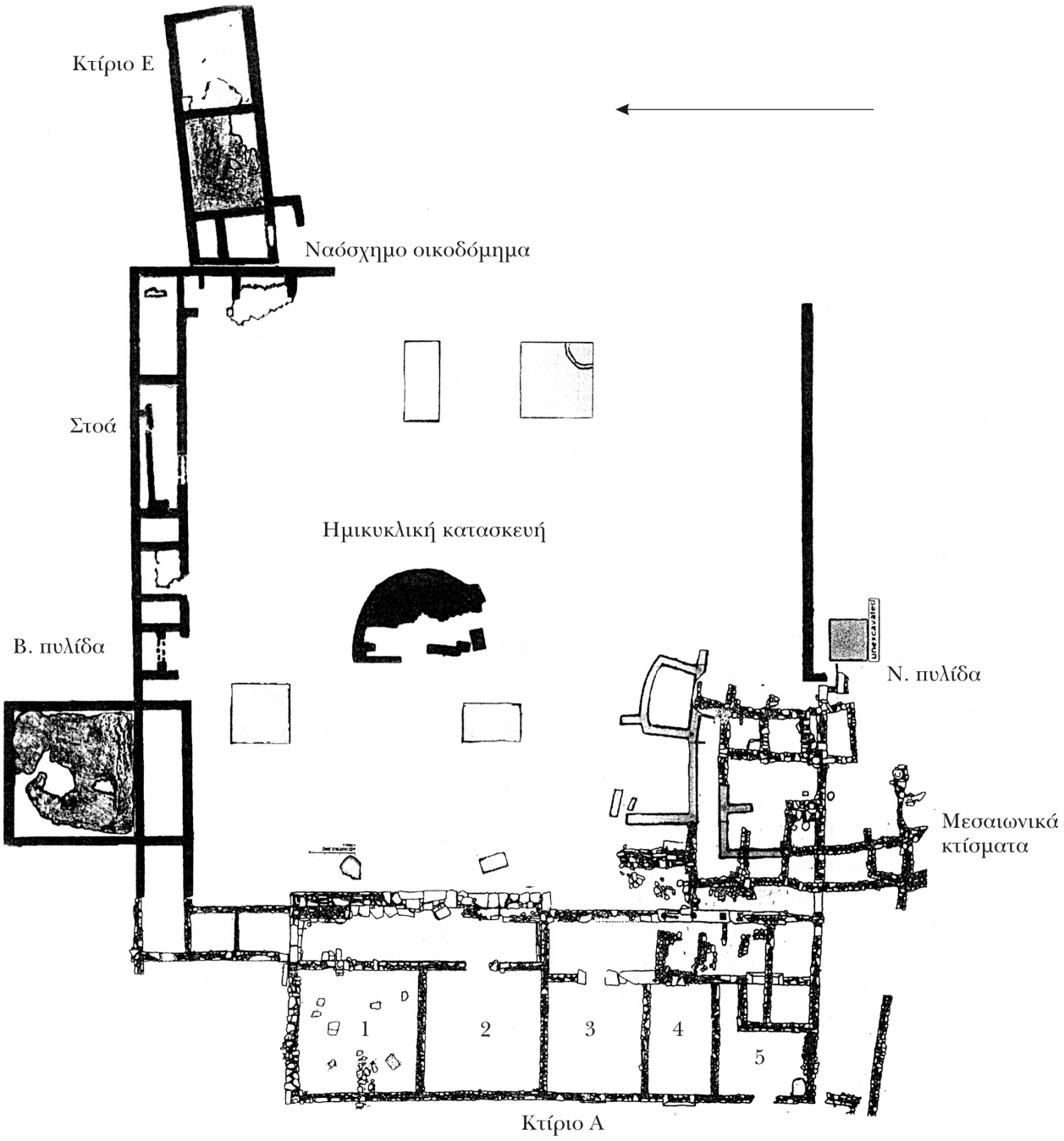

Εικ. 67. Σχέδιο του χώρου του ιερού μετά την λήξη της ανασκαφικής περιόδου 2004

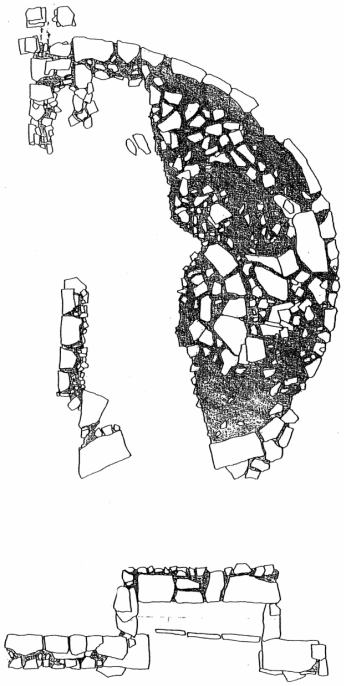

Εικ. 68. Η ημικυκλική εξέδρα

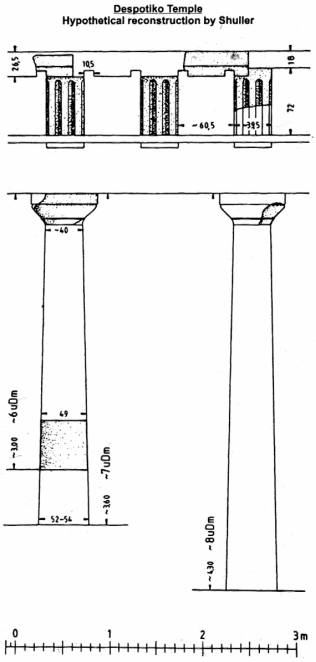

Εικ. 69. Αναπαράσταση του υποτιθέμενου ναού από τον Schuller

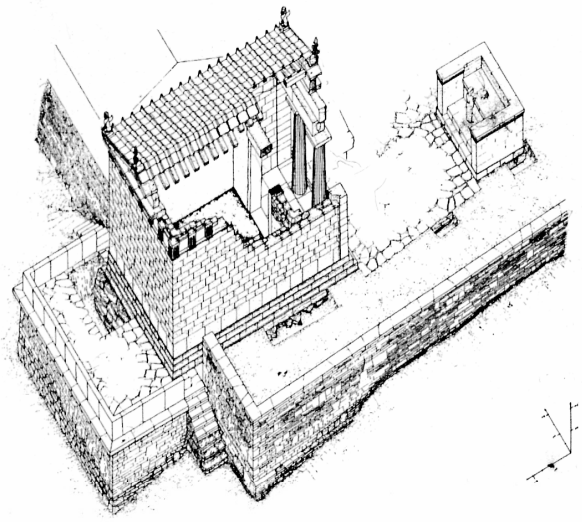

Εικ. 70. Αναπαράσταση του Δηλίου της Πάρου

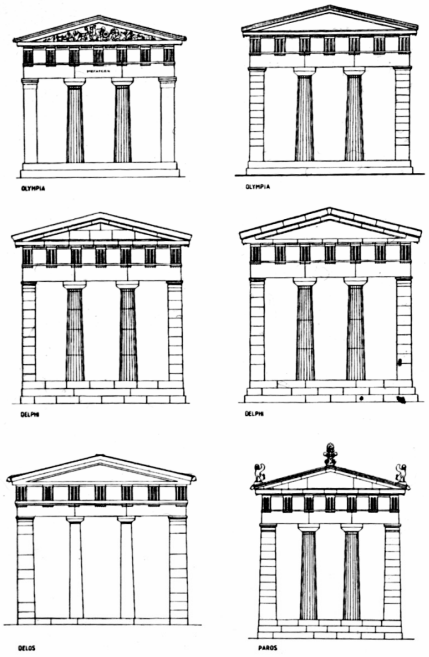

Εικ. 71. Πιθανές αναπαραστάσεις όψεως του θησαυρού των Αθηναίων στους Δελφούς

ΝΕΚΡΙΚΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ: ΤΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΚΑΛΥΨΗΣ ΤΟΥ ΣΤΟΜΑΤΟΣ*

Η χρήση ελασμάτων, σχεδόν αποκλειστικά από χρυσό, που χρησιμοποιούνται για την κάλυψη ολόκληρου ή τμημάτων του προσώπου του νεκρού[1] εμφανίζεται ήδη από τη Νεολιθική εποχή και απαντά έως και τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες άλλοτε με διακοπές και άλλοτε με εξάρσεις. Το έθιμο εντοπίζεται κυρίως στη Νότια Βαλκανική και σε ορισμένες θέσεις της Ανατολής. Η μεγάλη χρονική διάρκεια αλλά και η γεωγραφική εξάπλωσή του φαίνεται να σχετίζονται με ισχυρές μεταθανάτιες αντιλήψεις και πιθανότατα με λατρείες συγκεκριμένων θεοτήτων.

Μία από τις κατηγορίες τέτοιων ελασμάτων είναι αυτά που τοποθετούνται πάνω στα χείλη του νεκρού η μελέτη των οποίων είναι σχετικά περιορισμένη μέχρι σήμερα. Η δημοσίευση των αντικειμένων της συλλογής Σταθάτου από τον Pierre Amandry και το άρθρο της Αικατερίνης Δεσποίνη στον τιμητικό τόμο για τη Μαίρη Σιγανίδου είναι οι μοναδικές μελέτες που παρέχουν πληροφορίες και συγκεντρωτικά σχόλια για το θέμα, ενώ σποραδικές αναφορές απαντούν κυρίως στις ανασκαφικές δημοσιεύσεις για τις αρχαιολογικές θέσεις στις οποίες έχουν εντοπιστεί τέτοια ελάσματα.

Με το παρόν κείμενο επιχειρείται μία προσέγγιση του εθίμου της «κάλυψης» του στόματος του νεκρού κυρίως στο χώρο της Βαλκανικής μέσα από την κατηγοριοποίηση και τυπολογική κατάταξη του υλικού και η αναζήτηση της προέλευσης, του μοντέλου

---

* Θερμές ευχαριστίες στους καθηγητές του Πανεπιστημίου Κρήτης Ν.Χρ. Σταμπολίδη και Π. Θέμελη για τις σημαντικές παρατηρήσεις τους, στον επίκουρο καθηγητή Γ.Ζ. Τζιφόπουλο που αφιέρωσε πολύτιμο χρόνο τόσο για την ανάγνωση του κειμένου όσο και για τις συζητήσεις μας, αλλά και στον συνάδελφο και φίλο Γιάννη Λαγαμτζή για την ενθάρρυνση και την υπομονή του. Σημαντικές ήταν και οι παρατηρήσεις της επίκουρης καθηγήτριας γλωσσολογίας Γ. Κατσιμαλή, που με βοήθησαν να αποφύγω συντακτικά και γραμματικά ολισθήματα. Αφορμή για το παρόν κείμενο στάθηκε η μεταπτυχιακή μου εργασία με τίτλο *Χρυσά και αργυρά επιστόμια* που τυπώθηκε το 2003 στη σειρά «Ρίθυμνα» του Πανεπιστημίου Κρήτης υπό την επιμέλεια του καθηγητή Ν. Φαράκλα.

[1] Τα ελάσματα είτε είναι ολοπρόσωπα, όπως οι γνωστές «μάσκες» των μυκηναϊκών ταφών, τα προσωπεία από το νεκροταφείο του Trebenischte της Γιουγκοσλαβίας αλλά και από το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου της Μακεδονίας και τη Δ. νεκρόπολη Αρχοντικού Πέλλας (βλ. σχετικά Filow 1927, 13, *Σίνδος* 1985 και Δεσποίνη 1998, 75-76, Χρυσοστόμου-Χρυσοστόμου 2002, 469-470), είτε μικρότερου μεγέθους «ταινίες» που καλύπτουν τμηματικά το πρόσωπο του νεκρού, βλ. Garland 1985, 79, εικ. 16 και Δεσποίνη 1998, 68 με αναφορά στην παιδική ταφή ΙΙΙ του ταφικού περιβόλου Α των Μυκηνών, όπου ολόκληρο το σώμα του παιδιού ήταν καλυμμένο από φύλλα χρυσού. Η χρήση χωριστών φύλλων χρυσού για την κάλυψη τμημάτων του προσώπου απαντά ήδη από την ΠΜ ΙΙ περίοδο στην Κρήτη όπως δηλώνει χρυσή ταινία με στικτούς οφθαλμούς από τάφο του Μόχλου. Ο Hood (1993, 229, εικ. 185Α:3) θεωρεί ότι η ταινία αυτή χρησιμοποιήθηκε ως διάδημα ενώ ο Higgins (1977, 44 εικ. 38) δεν αποκλείει την πιθανότητα να κάλυπτε τα μάτια του νεκρού. Ελάσματα για την κάλυψη των ματιών έχουν εντοπιστεί και στο αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου (βλ. Δεσποίνη 1998, 67-68), σε αρχαϊκή ταφή κοριτσιού της Δ. νεκρόπολης του Αρχοντικού Πέλλας (βλ. Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 469, εικ. 8), σε σαρκοφάγους της Γοργιππίας (βλ. *Gold und Kunsthandwerk* 1989, 181 αρ. 255 (εικ. 85), στη νεκρόπολη της Χερσονήσου στον Εύξεινο Πόντο βλ. Minns 1971, 507 (εικ. 339) και τη Δούρα Ευρωπό βλ. *Dura Europos II*, 29, 34-35 (πίν. XXXIV, XXXVII).

εξάπλωσης αλλά και των αντιλήψεων που κατέστησαν τη χρήση των ελασμάτων αναγκαία για κάποιες ομάδες ανθρώπων.

Για το έθιμο δεν υπάρχει καμία αναφορά στις αρχαίες πηγές και γι' αυτό στα κείμενα δεν απαντά λέξη ή έκφραση που να περιγράφει τα ελάσματα. Έτσι, η ορολογία που έχει επικρατήσει στην ελληνική βιβλιογραφία είναι *επιστόμια*, σε αντίθεση με τις εκφράσεις *ταινίες* ή *ελάσματα στόματος* που χρησιμοποιούνται στην ξενόγλωσση. Το ρήμα ἐπιστομίζω έχει την έννοια του «φιμώνω» ή μεταφορικά «χαλιναγωγώ» και το ουσιαστικό ἐπιστομὶς σημαίνει «φορβειά».[2] Η χρήση του όρου *επιστόμιο* λοιπόν όχι μόνο δεν αποκαλύπτει το σκοπό και τη λειτουργία των ελασμάτων αλλά είναι μάλλον αποπροσανατολιστική και για το λόγο αυτό στο παρόν κείμενο προτιμήθηκε η έκφραση *ελάσματα στόματος*.

Τα πρωιμότερα παραδείγματα τέτοιων ελασμάτων προέρχονται από τάφους της Βάρνας στη Βουλγαρία. Οι «συμβολικές ταφές», στις οποίες αυτά εντοπίστηκαν, χρονολογούνται στα τέλη της 5ης χιλιετίας π.Χ. και έχουν σχετιστεί με τη λατρεία τη Μεγάλης Μητέρας Θεάς.[3] Μεγάλη απόσταση –τόσο χρονική όσο και γεωγραφική– χωρίζει τα ελάσματα της Βάρνας από το επόμενο εύρημα που εντοπίζεται σε πλούσια ανδρική ταφή του βασιλικού νεκροταφείου της Ουρ και χρονολογείται ανάμεσα στο 2150 και 2025 π.Χ.[4]

Στην ύστερη Εποχή του Χαλκού το έθιμο απαντά στην Κύπρο με 55 περίπου ελάσματα από ταφές της Έγκωμης, πέντε από τάφο του Κιτίου και ένα από τάφο του Μαρωνίου.[5] Στην ΥΜ ΙΙΙ (1400-1070 π.Χ.) περίοδο χρονολογείται το έλασμα από το Μαύρο Σπήλιο της Κνωσού και στους μυκηναϊκούς χρόνους δύο ελάσματα από ιδιωτικές συλλογές, τη συλλογή Σταθάτου και τη συλλογή Κανελλόπουλου.[6]

Τα παραδείγματα των γεωμετρικών χρόνων είναι περιορισμένα. Τέσσερα ελάσματα από την Κάμειρο και ένα από την Ιαλυσό της Ρόδου, ένα από τάφο της Αττικής, και ένα ακόμη από τα Κάτω Δευτερά της Κύπρου[7] είναι τα μοναδικά αντικείμενα που χρονολογούνται από τον 9ο έως και τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. εκτός

---

[2] LSJ s.v., ἐπιστοματίζω.

[3] Βλ. Παράρτημα αρ. 1-2. Ανάλογα ελάσματα εντοπίστηκαν στο σπήλαιο Ζα της Νάξου και την Αναβησσό Γιαννιτσών Πέλλας και τοποθετούνται στην Τελική Νεολιθική, αλλά η χρήση τους δεν είναι βέβαιη καθώς είναι πιθανόν να έχουν χρησιμοποιηθεί για τη διακόσμηση ενδυμάτων, βλ. παρ. αρ. 3-5.

[4] Βλ. παρ. αρ. 200.

[5] Για τα ελάσματα της Έγκωμης βλ. παρ. αρ. 115-169, για το έλασμα του Μαρωνίου αρ. 170, για τα ελάσματα του Κιτίου αρ. 172-176. Ακόμη ένα έλασμα από άγνωστη θέση της Κύπρου χρονολογείται στην ΥΚ ΙΙ-ΙΙΙ (αρ. 171).

[6] Για το έλασμα της Κρήτης βλ. παρ. αρ. 186, της συλλογής Κανελλόπουλου αρ. 81 και της συλλογής Σταθάτου αρ. 100.

[7] Για τα ελάσματα της Καμείρου και της Ιαλυσού βλ. παρ. αρ. 192-196 και για το έλασμα από τα Κάτω Δευτερά αρ. 177. Για την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με το έλασμα της Αττικής (αρ. 198), βλ. Ohly 1953, 69 (εικ. 37b), von Salis 1957, 99 (εικ. 8), Andronikos 1968, 42-43, (εικ. 1b), Δεσποίνη 1998, 69-70. Βλ. ακόμη Σταμπολίδης 1996, 112-113, όπου αναφέρονται κομμάτια χρυσών ελασμάτων προερχόμενα από πυρά γεωμετρικών χρόνων για τα οποία διατυπώνεται με επιφύλαξη η άποψη ότι ορισμένα μπορεί να ήταν «επιστόμια». Η Δεσποίνη (1998, 72) χαρακτηρίζει «επιστόμια» ορισμένα ελάσματα από τον τάφο Barberini της Ετρουρίας, ωστόσο στη δημοσίευση του τάφου δεν υπάρχει αντίστοιχη αναφορά βλ. σχετικά Curtis 1925, 19, 23-24 (πίν. 4, 8).

αυτών που προέρχονται από τα νεκροταφεία της Μακεδονίας: επτά ελάσματα από την Τσαουσίτσα και ένα από το νεκροταφείο του Παλιού Γυναικόκαστρου.[8]

Στους αρχαϊκούς χρόνους το έθιμο παρουσιάζει έξαρση και ο μεγαλύτερος αριθμός αντικειμένων προέρχεται από νεκροταφεία της Μακεδονίας (Αϊβασίλ, Τούμπα, Αγ. Αθανάσιος, Αγ. Παρασκευή, Σίνδος, Κουφάλια, Σταυρούπολη, Καραμπουρνάκι, Πέλλα, Αιανή, Τράγιλος, Αμφίπολη, Χαλκιδική), ενώ τα ευρήματα από άλλες περιοχές είναι σποραδικά.[9]

Η Μακεδονία συνεχίζει να κυριαρχεί μέχρι και τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. καθώς ελάσματα έχουν εντοπιστεί σε νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης (Σίνδος, Νέα Φιλαδέλφεια) και των γύρω περιοχών (Πύδνα, Γαληψός, Πέλλα, Αμφίπολη, Άγ. Μάμας).[10] Από την Κύπρο προέρχονται ακόμη έξι ελάσματα, τρία από το Μάριον, ένα από την Κερύνεια και δύο από τη Χρυσοχού, και άλλο ένα έλασμα από την Ανατολή, συγκεκριμένα από τη Λαοδίκεια.[11]

Στον 4ο αιώνα χρονολογούνται τα πρώτα ελάσματα στόματος που φέρουν επιγραφές ενώ στους επόμενους προχριστιανικούς και μεταχριστιανικούς αιώνες τα ευρήματα σπανίζουν αν και η γεωγραφική τους εξάπλωση περιλαμβάνει περισσότερες περιοχές της Ανατολής από ό,τι παλαιότερα. Τρία ελάσματα έχουν εντοπιστεί στη Νινευή, δέκα στη Δούρα Ευρωπό, τρία στη Γοργιππία, ένα στη Χερσόνησο και δύο στην Ολβία του Εύξεινου Πόντου.[12]

---

[8] Για τα ελάσματα της Τσαουσίτσας βλ. παρ. αρ. 7-13 και του Παλιού Γυναικόκαστρου αρ. 6. Ομοιότητες με τα ελάσματα της Τσαουσίτσας ως προς τη διακόσμηση παρουσιάζει έλασμα στόματος από τάφο της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης το οποίο χρονολογείται γενικά στην Εποχή του Σιδήρου (αρ. 14). Τρία ελάσματα που χρονολογούνται στα τέλη του 8ου-αρχές 7ου αιώνα π.Χ. ανήκουν στη συλλογή Κανελλοπούλου (αρ. 82-84).

[9] Για τα ελάσματα του Αϊβασίλ βλ. παρ. αρ. 15, της Τούμπας αρ. 16-20, του Αγ. Αθανασίου αρ. 27, της Αγ. Παρασκευής αρ. 25-28, της Σίνδου αρ. 29-37, των Κουφαλίων αρ. 38, της Σταυρούπολης αρ. 39-40, του Καραμπουρνάκι αρ. 41, της Πέλλας αρ. 42-49, της Αιανής αρ. 50, της Τραγίλου αρ. 51, της Αμφίπολης αρ. 52-55, του Πολυγύρου και της Αφύτιος Χαλκιδικής αρ. 56-57. Στον 7ο αιώνα π.Χ. χρονολογείται έλασμα του Μουσείου Μπενάκη (αρ. 112), τα ελάσματα του Κούλτεπε (αρ. 199), της Θήβας (αρ. 198), της Σαλαμίνας (αρ. 178) και δύο ελάσματα από την Κύμη της Ιταλίας (αρ. 222-223). Για το έλασμα της Σαλαμίνας βλ. και Karageorghis 1968, 166 (πίν. 135) όπου αναφέρονται και άλλα ελάσματα με παραστάσεις αρμάτων και σφιγγών που εντοπίστηκαν στον ίδιο λάκκο τάφου του 7ου αιώνα π.Χ. και όλα χαρακτηρίζονται από τον ανασκαφέα ως διαδήματα. Από τα νεκροταφεία της Μακεδονίας θεωρείται ότι προέρχονται και τα ελάσματα των συλλογών Κανελλόπουλου και Σταθάτου (αρ. 85-98 και 101-109 αντίστοιχα). Δύο ακόμη ελάσματα πιθανόν από τη Μακεδονία χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. (αρ. 59-60) και άλλα δύο γύρω στο 500 π.Χ. (αρ. 61-62). Στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. χρονολογείται έλασμα του Μουσείου Μπενάκη (αρ. 113).

[10] Σίνδος βλ. παρ. αρ. 63-71, Νέα Φιλαδέλφεια αρ. 72, Πύδνα αρ. 73-74, Γαληψός αρ. 75, Πέλλα αρ. 76, Αμφίπολη αρ. 77, Άγ. Μάμας αρ. 78-79. Δύο ελάσματα της Συλλογής Σταθάτου χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. (αρ. 110-111) και στα τέλη του 5ου-αρχές 4ου αιώνα π.Χ. χρονολογείται το έλασμα συλλογής στο Gevelsberg (αρ. 114).

[11] Για τα ελάσματα από το Μάριον βλ. παρ. αρ. 179-181, για τα ελάσματα της Χρυσοχού αρ. 182-183 (πρβλ. Donder 1980, 94 αρ. 245 για παρόμοιο χάλκινο έλασμα από τη Θήβα το οποίο αναγνωρίζεται ως προμετωπίδιο ιπποσκευής), της Κερύνειας αρ. 184, της Λαοδίκειας αρ. 204.

[12] Τα ελάσματα της Νινευή χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 2ου αιώνα μ.Χ. (αρ. 201-203), της Δούρα Ευρωπού από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 3ο αιώνα μ.Χ. (αρ. 205-214), της Ολβίας στον 1ο αιώνα μ.Χ. (αρ. 217-218) και της Γοργιππίας από τον 2ο έως τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. (αρ. 219-221). Στους ρωμαϊκούς χρόνους χρονολογούνται έλασμα από τους Φιλίππους (αρ. 80), από το Μάριον (αρ. 185), τρία ελάσματα από το Σφακάκι (αρ. 187-189) και το έλασμα της Χερσονήσου (αρ. 216). Στον 1ο αιώνα μ.Χ. χρονολογείται έλασμα από τη Λάδη (αρ. 215), στον 1ο-2ο αιώνα μ.Χ. έλασμα από το Καστέλλι Κισάμου (αρ. 190) και στον

Τα ελάσματα είναι σφυρήλατα, ορισμένα έχουν στα άκρα τους μικρές οπές –ο αριθμός των οποίων ποικίλλει– και η μορφή τους φαίνεται προσαρμοσμένη στη χρήση. Τα πρωιμότερα έχουν απλό ελλειπτικό ή τετράπλευρο σχήμα, ακολουθούν τα ρομβοειδή που είναι τα περισσότερα, λίγα τριγωνικά και κάποια ορθογώνια με ένταση στο μέσον ή τα άκρα, ενώ όλα σχεδόν τα ενεπίγραφα είναι φυλλόσχημα.[13]

Αρκετά είναι ακόσμητα ενώ για τα κοσμημένα χρησιμοποιούνται οι τεχνικές της εγχάραξης, της στίξης και της μήτρας. Οι δύο πρώτες απαντούν κυρίως στα γεωμετρικά αντικείμενα, ενώ η μήτρα κυρίως στα ελάσματα της Κύπρου και τα μακεδονικά των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, συχνά με την παράλληλη χρήση της εγχάραξης για τονισμό των λεπτομερειών της κόσμησης. Μία από τις σημαντικότερες κοσμήσεις είναι η απόδοση του στόματος που απαντά σχεδόν αποκλειστικά στην Κύπρο (σε δεκαπέντε ελάσματα της Έγκωμης, σε ένα από το Κίτιον, σε τρία από το Μάριον, στο έλασμα της Κερύνειας) και εκτός της νήσου μόνο σε δύο ελάσματα από την Κάμειρο και τρία από τη Γοργιππία. Τα υπόλοιπα μοτίβα ακολουθούν λίγο πολύ τις τάσεις της κοσμηματοποιίας της εποχής τους. Έτσι, στα ελάσματα των γεωμετρικών χρόνων απαντά ο μαίανδρος και η συνεχόμενη τεθλασμένη, οι κυκλίσκοι καθώς και οι στικτές γραμμώσεις, ενώ στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους κυριαρχούν τα φυτικά μοτίβα με βασικό κόσμημα το ρόδακα πλαισιωμένο από φύλλα, πέταλα, λωτούς, κλαδιά, ανθέμια, βλαστόσπειρες κ.ά.[14] Σπανιότερα αποδίδονται ζώα (λέοντες, σφίγγες, άλογα, αίγαγροι), ενώ ανθρώπινες μορφές απαντούν μόνο σε δύο ελάσματα της Έγκωμης.

«Αφηγηματικές» παραστάσεις είναι μόλις τέσσερις. Από τη Σαλαμίνα της Κύπρου προέρχεται έλασμα που αποδίδει άρμα, από τη Σίνδο έλασμα με πλοίο,[15] από τη Λάδη έλασμα με αέτωμα που φέρει στο τύμπανο γοργόνειο[16] και από τη Λαοδίκεια έλασμα με γυναικεία θεότητα. Σε αρκετά μακεδονικά ελάσματα το κόσμημα δεν έχει αποτυπωθεί πλήρως, γεγονός που οδήγησε τη Δεσποίνη να υποθέσει ότι ίσως ο τεχνίτης πρώτα εντύπωνε τη μήτρα και έπειτα ψαλίδιζε το έλασμα για να του δώσει το επιθυμητό σχήμα.[17] Δεν είναι λίγες, όμως, οι περιπτώσεις που το κόσμημα προσαρμόζεται πλήρως

2ο αιώνα μ.Χ. έλασμα που ίσως κάλυπτε το στόμα από το Επανοχώρι Χανίων (αρ. 191). Πέντε ακόμη ελάσματα απαντούν στη βιβλιογραφία χωρίς χρονολόγηση, δύο από τη Μακεδονία και τρία από την Κύπρο (αρ. 224-228).

[13] Σε τέσσερις ανδρικές ταφές του 6ου αιώνα π.Χ. των ανασκαφών της ΒΙ.ΠΕ.Θ. Σίνδου εντοπίστηκαν χρυσά ελάσματα που ταυτίζονται από τους ανασκαφείς με «επιστόμια». Το σχήμα τους όπως αναφέρεται στη δημοσίευση «παραπέμπει στο αρχαϊκό μηδίαμα», βλ. σχετικά Κεραμάρης et alii 2002, 234, εικ. 3, ωστόσο η ερμηνεία τους ίσως δεν είναι ορθή.

[14] Το μοτίβο του ρόδακα απαντά στην κοσμηματοποιία ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους βλ. για παράδειγμα *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 41 αρ. 24 για το διάδημα του τάφου IV του ταφικού κύκλου Α των Μυκηνών. Ρόδακας κοσμεί ενώτια, δακτυλίδια και πόρπες από τα γεωμετρικά έως τα ελληνιστικά χρόνια βλ. Laffineur 1978, 97-104, ενώ τα μακεδονικά κοσμήματα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων παρέχουν τη μεγαλύτερη ποικιλία του μοτίβου.

[15] Η Δεσποίνη (1987, 135-137) θεωρεί ότι τα αναχρονιστικά στοιχεία της παράστασης που παραπέμπουν σε παράλληλα του 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. χρησιμοποιήθηκαν συνειδητά από τον τεχνίτη που ίσως επιθυμούσε να αποδώσει το πλοίο με το οποίο θα ταξίδευε η νεκρή.

[16] Τερζοπούλου 1998, 20 (εικ. 7). Ανάλογη διακόσμηση απαντά σε ελάσματα της αρχαίας Θράκης, ιδιαίτερα από περιοχές κοντά στη Μαύρη Θάλασσα βλ. σχετικά *Ancient Gold* 1998, 116 αρ. 33.

[17] *Ελληνικός Πολιτισμός* 1993, 169 αρ. 176. Η Δεσποίνη θέτει ζήτημα ετεροπροσωπίας του τεχνίτη που σκάλιζε τη μήτρα και του χρυσοχόου που έκοβε το έλασμα και συζητά την πιθανότητα το έλασμα να παραδιδόταν στον χρυσοχόο κομμένο από τον πελάτη, βλ. Δεσποίνη 2000, 282-283.

στο σχήμα του ελάσματος και μάλιστα περιβάλλεται από ομοιόσχημο με το έλασμα πλαίσιο. Ακόμη, κάποιες φορές οι μήτρες είναι μικρότερες από το έλασμα και ο τεχνίτης εντυπώνει πολλές φορές το ίδιο μοτίβο για να καλύψει την προσφερόμενη επιφάνεια.[18]

Αν και η απόλυτη κατάταξη των ελασμάτων σε κλειστές κατηγορίες είναι δύσκολη, παρατηρούμε ότι καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η γεωγραφική περιοχή που εντοπίζονται σε συνδυασμό με την εποχή στην οποία ανήκουν. Όλα τα ελάσματα της νεολιθικής εποχής είναι, όπως θα περιμέναμε, ακόσμητα. Τα κυπριακά ελάσματα παρουσιάζουν μία σχετική ποικιλομορφία ως προς τα σχήματα και τα κοσμήματα, τα ροδίτικα όπως και τα ελάσματα της Τσαουσίτσας είναι υποταγμένα στις απαιτήσεις της γεωμετρικής κόσμησης, ενώ τα μακεδονικά των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων δηλώνουν για πρώτη φορά την παγίωση του σχήματος σε ρόμβο και τη χρήση επαναλαμβανόμενων μοτίβων, μερικές φορές από την ίδια μήτρα.[19]

Οι οπές που φέρουν κάποια ελάσματα στα άκρα τους χρησιμεύουν για στερέωση και έχει υποστηριχθεί ότι τα αντικείμενα ήταν επίρραπτα είτε πάνω στο ύφασμα που κάλυπτε το πρόσωπο του νεκρού είτε πάνω στο «μαντήλι» που κρατούσε κλειστή την κάτω σιαγόνα του νεκρού,[20] συνήθεια που διασώζει μία σειρά μελανόμορφων και ερυθρόμορφων παραστάσεων της αγγειογραφίας του 6ου και του 5ου αιώνα π.Χ. αλλά και ο Λουκιανός στην πραγματεία του *Περὶ Πένθους*.[21] Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλειστεί και η πιθανότητα στερέωσης των ελασμάτων χωρίς τη μεσολάβηση υφάσματος, παρά μόνο με τη χρήση για παράδειγμα λεπτού υφασμάτινου ιμάντα ή κλωστής.[22] Εξάλλου, αρκετά από τα φύλλα που έχουν αναγνωριστεί ως «επιστόμια» –ανάμεσά τους και όλα τα ενεπίγραφα– δεν φέρουν καθόλου οπές, γεγονός που δηλώνει ότι απλά τα ακουμπούσαν πάνω στα χείλη του νεκρού.

Πρώτος ο Amandry υποστήριξε την αντικατάσταση των ολοπρόσωπων ελασμάτων από μικρότερα και ερμήνευσε πολλά από τα ελάσματα της συλλογής Σταθάτου ως «επιστόμια», «απογόνους» των μυκηναϊκών προσωπείων.[23] Πράγματι το «πέρασμα» από

---

[18] Βλ. για παράδειγμα το έλασμα του Μουσείου Μπενάκη (αρ. 112) και δύο ελάσματα της Αγ. Παρασκευής (αρ. 25, 27).

[19] Συχνή είναι η χρήση της ίδιας μήτρας σε κοσμήματα που προέρχονται από το ίδιο νεκροταφείο βλ. για παράδειγμα τα ελάσματα 417, 342 και 381 από τη Σίνδο, *Σίνδος* 1985. Μερικά από τα ελάσματα στόματος της Κύπρου έχουν χτυπηθεί από την ίδια μήτρα με διαδήματα, Καραγεώργης 1976, αρ. 144 και 146, Becatti 1955 αρ. 97 και 98 (πίν. XXI:97).

[20] Δεσποίνη 1998, 68-69. Ο Ζάχος υποστηρίζει κάτι ανάλογο για τα ελάσματα της νεολιθικής εποχής: «οι οπές προφανώς χρησίμευαν για τη στερέωση του ελάσματος πάνω σε υφασμάτινη ή δερμάτινη ταινία», βλ. σχετικά *Νεολιθικός Πολιτισμός* 1996, 339 αρ. 301. Χρυσή ταινία πρόσδεσης της κάτω σιαγόνας έχει εντοπιστεί σε τάφο των γεωμετρικών χρόνων στην Αττική και μολύβδινη σε προϊστορική ταφή μέσα σε σπήλαιο της Αττικής. Για την πρώτη βλ. Ohly 1953, 69, von Salis 1957, 99, Andronikos 1968, 42-43 και Δεσποίνη 1998, 69-70 και για τη δεύτερη Στάης 1895, 208-209.

[21] Για τις παραστάσεις βλ. von Salis 1957. Λουκιανός, *Περὶ Πένθους* 17-20. Η συνήθεια του σφραγίσματος του στόματος και των οφθαλμών του νεκρού είναι γνωστή και στον Όμηρο (λ, στ. 424-426):

...· ἡ δὲ κυνῶπις

νοσφίσατ' οὐδέ μοι ἔτλη, ἰόντι περ εἰς Ἀΐδαο,

χερσὶ κατ' ὀφθαλμοὺς ἑλέειν σύν τε στόμ' ἐρεῖσαι.

[22] Την άποψη αυτή απορρίπτει η Δεσποίνη γιατί παρατηρεί ότι οι οπές των ελασμάτων είναι κατασκευασμένες με βελόνι γεγονός που συνηγορεί όπως λέει στο ότι ήταν επίρραπτα, Βλ. σχετικά Δεσποίνη 1998, 68.

[23] Amandry 1953, 37 κ.εξ.

το μυκηναϊκό προσωπείο στο έλασμα φαίνεται να επιβεβαιώνεται από δύο τριγωνικού σχήματος ελάσματα της Έγκωμης, τα οποία κάλυπταν εκτός από τα χείλη και το πηγούνι και χρονολογούνται στην Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο (1450-1100 π.Χ.).[24] Η Δεσποίνη πιστεύει ότι η χρήση των ελασμάτων για τα χείλη, όπως και των ταινιών που καλύπτουν τους οφθαλμούς, πιθανόν προτιμήθηκε ως πιο οικονομική λύση από τα ολοπρόσωπα ελάσματα.[25]

Οι μελετητές δεν συμφωνούν πάντα με το χαρακτηρισμό των ελασμάτων ως «επιστομίων». Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ελασμάτων που εντοπίστηκαν σε τάφους της Βουλγαρίας που χρονολογούνται από τον 5ο έως και το 2ο αιώνα π.Χ. και τα οποία δημοσιεύονται ως επιστήθια κοσμήματα καθώς εντοπίστηκαν πάνω στο στέρνο των νεκρών.[26] Η Δεσποίνη αντίθετα θεωρεί ότι και αυτά τα ελάσματα κάλυπταν το στόμα και ότι τα πρωιμότερα εξ αυτών υπήρξαν πρόδρομοι των μακεδονικών.[27]

Πολύτιμη βοήθεια για το χαρακτηρισμό των αντικειμένων προσφέρουν συνήθως οι ανασκαφικοί συσχετισμοί. Ωστόσο, είναι λίγα τα ελάσματα για τα οποία γνωρίζουμε τις ακριβείς συνθήκες εύρεσης είτε γιατί οι ανασκαφικές αναφορές είναι ελλιπείς είτε γιατί η προέλευσή τους είναι άγνωστη και φυλάσσονται σε ιδιωτικές συλλογές. Έτσι, εύλογα τίθεται το ερώτημα γιατί θα έπρεπε να έχουν χρησιμοποιηθεί όλα ως ελάσματα στόματος και όχι μόνο εκείνα που αποδίδουν χείλη. Παρόλα αυτά, για ορισμένα αντικείμενα –και ευτυχώς αντιπροσωπευτικά όλων των τύπων– οι πληροφορίες είναι ακριβείς και διαφωτιστικές. Δύο ταφές του νεκροταφείου της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης, μία από το Μάριον της Κύπρου, η καύση της Ιαλυσού, μία ταφή στο Σφακάκι Ρεθύμνου, ορισμένες από τις ταφές της Δούρας Ευρωπού και οι περισσότερες από τις ταφές της Σίνδου επιβεβαιώνουν τη χρήση των ελασμάτων, καθώς αναφέρεται ότι εντοπίστηκαν κοντά στο κρανίο και σε πολλές περιπτώσεις πάνω στην κάτω σιαγόνα του νεκρού. Επιπλέον, όπως τονίζει η Δεσποίνη, σε καμία από τις ταφές του νεκροταφείου της Σίνδου στις οποίες εντοπίστηκε ολοπρόσωπο έλασμα ή ορθογώνιο έλασμα που είχε τη χρήση «μάσκας» δεν υπήρχε «επιστόμιο» και το αντίστροφο.[28]

Ελάσματα στόματος έχουν εντοπιστεί σε καύσεις αλλά κυρίως σε ενταφιασμούς και έχει υποστηριχθεί ότι στην πρώτη περίπτωση οι ταινίες τοποθετούνται πάνω στο πρόσωπο του νεκρού κατά τη διάρκεια της εκφοράς και της πρόθεσης, μερικές φορές αφαιρούνται κατά την καύση –ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους– και έπειτα τοποθετούνται μέσα στο τεφροδόχο αγγείο, ενώ στις περιπτώσεις των ενταφιασμών τα ελάσματα παραμένουν πάνω στο πρόσωπο του νεκρού καθ' όλη τη διάρκεια του τελετουργικού και της τοποθέτησης του νεκρού στον τάφο.[29] Ωστόσο, σε ορισμένες από

---

[24] Παρ. αρ. 119, 120.

[25] Δεσποίνη 1998, 75.

[26] Βλ. *Ancient Gold* 1998, αρ. 30, 137-138, 149 και *Thracian Art Treasures* 1975, αρ. 214, 217, 220, 222-224, 229.

[27] Δεσποίνη 1998, 66, σημ. 7.

[28] Ό.π. 66-67. Το μοναδικό έλασμα (αρ. 61) που θεωρείται ότι προέρχεται από τον ίδιο τάφο με προσωπείο δημοσιεύεται από την Hill (1964-65). Η ίδια άποψη αναφέρεται και σε μετέπειτα παρουσίαση των κοσμημάτων, όπου το έλασμα χαρακτηρίζεται επιστήθιο ή διάδημα βλ. *Jewelry* 1979, 74-75. Η απουσία ανασκαφικών στοιχείων για το συγκεκριμένο σύνολο καθώς και άλλων συνόλων όπου να απαντούν μαζί προσωπείο και διάδημα ή έλασμα στόματος κλονίζει τη θεωρία αυτή, εκτός και αν υποθέσουμε ότι στον τάφο υπήρχαν περισσότερες της μίας ταφές.

[29] Δεσποίνη 1998, 68-69. Η ίδια πιστεύει ότι η ύπαρξη ελασμάτων στόματος σε καύσεις οφείλεται σε

τις καύσεις που δεν ακολουθεί ανακομιδή φαίνεται ότι τα ελάσματα «καίγονταν» μαζί με το νεκρό, όπως δηλώνει η παρουσία ελάσματος από ήλεκτρο σε καύση της Ιαλυσού.[30]

Ιδιαίτερη κατηγορία ελασμάτων στόματος συνιστούν τα ενεπίγραφα. Τέτοια έχουν εντοπιστεί μόνο στον ελλαδικό χώρο και είναι όλα χρυσά. Φέρουν –συνήθως χαραγμένο– το όνομα του νεκρού, συχνά τη λέξη *μύστης*, ενώ μόλις τρία φέρουν λέξεις που απευθύνονται προς τις θεότητες του Κάτω Κόσμου[31] και έχουν συσχετισθεί με τα καλούμενα ορφικο-διονυσιακά ελάσματα.[32] Από την περιοχή της Μακεδονίας και συγκεκριμένα από τάφους που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. προέρχονται ένα έλασμα με χαραγμένο πάνω του το όνομα Φυλομάγα από τη Μεθώνη[33] και άλλα δύο φυλλόσχημα ελάσματα με εγχάρακτα τα ονόματα των νεκρών Ἡγησίσκα και Φιλοξένα από την Πέλλα.[34] Από την περιοχή της Πελοποννήσου προέρχονται τέσσερα ελάσματα. Δύο από ελληνιστικούς τάφους της Πάτρας, αμυγδαλόσχημο φύλλο με την επιγραφή Φίλων μύστας και ένα άλλο φυλλόσχημο με αντίστοιχη επιγραφή Δεξίλαος μύστας,[35] από εγχυτρισμό σε πίθο των αρχών του 3ου αιώνα π.Χ. στην αρχαία Ἠλιδα, ρομβοειδές έλασμα με το όνομα Εὐξένη[36] και τέλος από την ίδια θέση, από τάφο του 3ου αιώνα π.Χ., φύλλο –πιθανόν μυρτιάς– με εγχάρακτο το όνομα Φιλημήνα.[37] Ακόμη ένα έλασμα σχήματος φύλλου δάφνης, από ελληνιστικό τάφο του Αιγίου, φέρει εγχάρακτη τη λέξη μύστης χωρίς να αναφέρει το όνομα του νεκρού.[38] Η αναγραφή της λέξης *μύστης* και ο συσχετισμός τους με τα «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα συνέδεσε τα παραπάνω αντικείμενα με την ύπαρξη κάποιας μυστηριακής λατρείας, της οποίας μύστης θα ήταν ο νεκρός κάτοχός τους, θεωρία που ενισχύθηκε από την εύρεση δύο ελασμάτων που αναφέρουν τα ονόματα των θεοτήτων του Κάτω Κόσμου. Το ένα σε σχήμα φύλλου δάφνης προέρχεται από την Πέλλα, φέρει στικτή επιγραφή σε τρεις στίχους Φερσεφόνηι| Ποσείδιππος μύστης| εὐσεβής και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του

επίδραση των ενταφιασμών (ό.π., 75). Τα ελάσματα είναι πολύ λεπτά και τόσο ο Ohly όσο και οι Kurz και Boardman έχουν υποστηρίξει ότι κατασκευάζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση κάτι που δεν ισχύει για όλα τα κοσμήματα που τοποθετούνται ως κτερίσματα στις ταφές, βλ. σχετικά Ohly 1953, 68, Kurz-Boardman 1994, 196, 201.

[30] Γρηγοριάδου *et alii* 1999, 391-395. Παρ. αρ. 196.

[31] Παλαιότερα οι λέξεις αυτές χαρακτηριζόταν ως χαιρετισμός προς τις θεότητες και όχι ως επίκληση, για τη σχετική συζήτηση βλ. Χατζόπουλος 2002, 25.

[32] Για τα «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα βλ. Pugliese-Carratelli 1993, Bernabé - Jiménez 2001, αλλά και Zuntz 1971. Για το νέο έλασμα αυτής της κατηγορίας από το Ανατολικό Νεκροταφείο της Αμφίπολης βλ. Μάλαμα 2001, 118. Βλ. και Salskov Roberts 2002 για την ενδιαφέρουσα προσπάθεια συσχετισμού των ελασμάτων με τα συνευρήματά τους που επιχειρείται για πρώτη φορά.

[33] Παρ. αρ. 229. Σχετικά με το όνομα Φυλομάγα ο Μπέσιος (1986, 142-3) σχολιάζει ότι είναι το αντίστοιχο του Φυλομάχη στη μακεδονική διάλεκτο.

[34] Παρ. αρ. 230, 232. Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992, 127-8, όπου το όνομα Ἡγησίσκα αναφέρεται ως υποκοριστικό του Ἡγησώ (σημ. 4) και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95 αντίστοιχα.

[35] Παρ. αρ. 234-235.

[36] Παρ. αρ. 237. Ο Γιαλούρης (1996, 130) αναφέρει ως χρονολόγηση το τρίτο τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ.

[37] Παρ. αρ. 238. Ο Θέμελης (1991, 146-149 και 154 αρ. 15) αναφέρει ότι το έλασμα, το οποίο εντοπίστηκε κάτω από τα οστά του κρανίου, είχε τη χρήση «δανάκης» περισσότερο παρά κοσμήματος.

[38] Παρ. αρ. 236. Βλ. και Χρυσοστόμου 1992, 142 για χρυσό φύλλο από μακεδονικό τάφο για το οποίο αναφέρεται ότι ίσως έφερε το όνομα του νεκρού με μελάνι το οποίο σβήστηκε.

4ου αιώνα π.Χ.,[39] ενώ το δεύτερο από το Σφακάκι Ρεθύμνου, φέρει εμπίεστη-εγχάρακτη σε δύο στίχους την επιγραφή Πλούτωνι| Φερσεφόνηι και χρονολογείται ανάμεσα στο 25 π.Χ. και το 40 μ.Χ.[40] Ένα τρίτο έλασμα φέρει την επιγραφή Φιλίστη Φερσεφόνηι χαίρειν προέρχεται από τον Τύμβο LI της Βεργίνας και γνωρίζουμε μόνο ότι εντοπίστηκε μαζί με όστρακα ελληνιστικής εποχής «μέσα σε τεφροχώματα».[41]

Το μέγεθος και το σχήμα των ενεπίγραφων ελασμάτων είναι προσαρμοσμένα στη χρήση τους και η επιλογή της μορφής του φύλλου δεν μπορεί να είναι τυχαία. Δένδρα όπως η μυρτιά και η δάφνη σχετίζονται με τη λατρεία συγκεκριμένων θεοτήτων. Ο Πλίνιος μας πληροφορεί ότι ο πυθαγόρειος τρόπος ταφής επιβάλλει μεταξύ άλλων χρήση φύλλων μυρτιάς,[42] ενώ ο Ιάμβλιχος αναφέρει ότι τα φύλλα του κέδρου, της δάφνης, του κυπαρισσιού και της μυρτιάς είναι τα καταλληλότερα για τη λατρεία των θεών.[43] Αλλά και η αποκλειστική χρήση χρυσού για την κατασκευή τους φαίνεται ότι σχετίζεται με την πίστη και την ελπίδα για τη μεταθανάτια ζωή.[44]

Τα ελάσματα αυτά εξυπηρετούν την ίδια λειτουργία με εκείνα που δε φέρουν κείμενα αλλά λειτουργούν επιπλέον και ως ταυτότητα του νεκρού ή της ιδιότητάς του ως μύστη κάποιας λατρείας. Όπως παρατηρεί ο Θέμελης η αναγραφή του ονόματος στα «επιστόμια» έχει στόχο την αναγνώριση του νεκρού «όχι όμως από τους παροδίτες, όπως συμβαίνει με τις επιτύμβιες στήλες, αλλά από το Χάροντα ή τους Νέρτερους» για να συμπληρώσει και την παρεμφερή λειτουργία της συνήθειας και στις υδρίες τύπου Hadra.[45]

Η κοινωνική και οικονομική θέση των νεκρών που θάφτηκαν σε τάφους που περιείχαν έλασμα στόματος δεν είναι γνωστή καθώς η εξέταση των ταφών συχνά δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Για παράδειγμα, το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου από το οποίο προέρχεται μεγάλος αριθμός αντικειμένων μαρτυρεί σύμφωνα με τη Δεσποίνη «μία εξαιρετική άνθηση του οικισμού στον οποίο

---

[39] Παρ. αρ. 231. Ο Dickie (1995, 84-86) αντιπροτείνει ως καταλληλότερο το χαρακτηρισμό του σχήματος ως φύλλου μυρτιάς.

[40] Παρ. αρ. 239.

[41] Παρ. αρ. 233. Εκτός των ελασμάτων που αναφέρονται εδώ, ο Τζιφόπουλος (1998, 92) σημειώνει για ένα από τα «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα της Κρήτης ότι «το σχήμα του υποδηλώνει την χρήση του ως επιστομίου». Άλλα δύο ενεπίγραφα ελάσματα από νεκροταφεία της Μακεδονίας παρουσιάστηκαν πρόσφατα από τον Χατζόπουλο, ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ελάσματα στόματος, βλ. Χατζόπουλος 2002, 25 και 28.

[42] Pliny, *Naturalis Historia* 35, 160.1-4.

[43] Ιάμβλιχος, *Περὶ τοῦ Πυθαγορικοῦ Βίου* 154.5-10. Στους Βατράχους του Αριστοφάνη (154-158) διαβάζουμε ότι οι νεκροί χορεύουν σε άλση από μυρτιές και υμνούν τους θεούς του Κάτω Κόσμου.

[44] Βλ. σχετικά Bodel 2001, 23: «Orphic prayers were engraved on gold, because the words they carried were valuable and the world to which they promised access was golden».

[45] Θέμελης 1991, 154. Το έθιμο της «νεκρικής ταυτότητας» απαντά και σε άλλες μορφές όπως δύο χρυσά νομίσματα του Φιλίππου Β΄ από τάφους του 4ου αιώνα π.Χ. της Πύδνας Πιερίας (βλ. Μπέσιος 1992, 247), τα οποία εντοπίστηκαν πάνω στο στόμα των νεκρών και έχει εύστοχα παρατηρηθεί ότι προσφέρουν ένα μοναδικό συνδυασμό Χαρώνειου οβολού και ενεπίγραφου «επιστομίου» (βλ. Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 349, σημ. 21) και ένα χρυσό έλασμα από τάφο της Τούμπας Παιονίας του τέλους του 4ου αιώνα π.Χ., βλ. Σαββοπούλου 1992, 390 και Σαββοπούλου 1992α, 427, σημ. 5. Ο Χατζόπουλος (2002, 24) εντάσσει το έλασμα αυτό στην κατηγορία των «επιστομίων». Ακόμη μία σειρά μολύβδινων και πήλινων πωμάτων ταφικών αγγείων από τάφους της Αμβρακίας του 3ου και του 2ου αιώνα π.Χ. φέρουν επίσης χαραγμένα πάνω τους τα ονόματα των νεκρών, βλ. Μηλιάδης 1926, 69-72 και Τσιριβάκος 1965, 357.

ανήκε» και το ίδιο ισχύει κατά τον Σισμανίδη και για το νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής.[46] Ωστόσο, ελάσματα απαντούν και σε λιγότερο πλούσια κτερισμένες ταφές ιδιαίτερα σε χρόνους υστερότερους της κλασικής εποχής. Χαρακτηριστική είναι επίσης η απουσία ελασμάτων από τα νεκροταφεία της Ολύνθου και της Αργίλου αλλά και από τους «βασιλικούς» τάφους της Βεργίνας, όπως σημειώνει η Μισαηλίδου-Δεσποτίδου.[47] Επιπλέον, στις περισσότερες ταφές που περιείχαν έλασμα στόματος παρατηρείται απουσία μεταλλικών αγγείων που συνήθως χαρακτηρίζουν τις βασιλικές ταφές και εκείνες των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων.[48] Δεν αποκλείεται, λοιπόν, το έθιμο να διατηρήθηκε από την καλούμενη τοπική αριστοκρατία, όχι όμως από τους βασιλείς και τους εταίρους, και να υιοθετήθηκε και από άλλα κοινωνικά στρώματα, εφόσον η οικονομική επιβάρυνση για την αγορά του ελάσματος θα ήταν μάλλον μικρή.

Το περιεχόμενο των τάφων παραμένει ορατό μόνο κατά το τελετουργικό της κηδείας και αυτό που δηλώνει στο διηνεκές την ταυτότητα του νεκρού δεν είναι παρά το ταφικό οικοδόμημα. Οι τάφοι της Φιλοξένας και του Ποσειδίππου στην Πέλλα βρίσκονται στο Β. όριο του χώρου του νεκροταφείου και ο τάφος της Φιλημήνας στην Ήλιδα επίσης στο όριο της Δ. νεκρόπολης στην οποία ανήκει.[49] Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με μία επιγραφή από την Κύμη της Κάτω Ιταλίας που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. όπου αναφέρεται ο σαφής διαχωρισμός του χώρου ταφής των μυημένων από τους αμύητους[50] εγείρει το ερώτημα της πίστης του νεκρού που έφερε έλασμα στόματος σε συγκεκριμένη λατρεία-πίστη.

Ορισμένοι μελετητές αναγνωρίζουν το κλείσιμο του στόματος είτε ως προσπάθεια από μέρους των ζωντανών να προστατευθούν από το νεκρό και την πιθανότητα το άψυχο κορμί να καταληφθεί από δαίμονες, είτε ως αισθητική επιλογή.[51] Μία γυναικεία ταφή στη Δ. νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας, που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., φαίνεται ότι προσφέρει μία επιπλέον πτυχή της ίδιας δεισιδαιμονίας, καθώς, εκτός από την παρουσία του χρυσού ελάσματος, οι ανασκαφείς διαπίστωσαν την ύπαρξη βότσαλου εσωτερικά του στόματος της νεκρής.[52] Το στόμα είναι σύμφωνα με τον Όμηρο μία από τις πιθανές εξόδους της ψυχής[53] και έχει επιχειρηθεί η σύνδεση της αναπνοής με

---

[46] *Ελληνικός Πολιτισμός* 1998, 162, 170.

[47] Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 175-176 σημ. 86.

[48] Βλ. σχετικά Θέμελης - Τουράτσογλου 1997, 164. Ο Hammond (1982, 66) έχει υποστηρίξει ανεπιτυχώς ότι τα χρυσά ελάσματα που καλύπτουν τα χείλη χαρακτηρίζουν ταφές Θρακών ευγενών.

[49] Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 92 (σχ. 1) και Θέμελης 1991, 146-147 (εικ. 1). Το νεκροταφείο στο Σφακάκι δεν δίνει την ίδια εικόνα, καθώς η θέση των τάφων στους οποίους εντοπίστηκαν ελάσματα στόματος δεν δηλώνει πρόθεση διαχωρισμού του χώρου ταφής των *μυστών* βλ. Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352-353.

[50] Το κείμενο αναγράφει: οὐ θέμις ἐνιτοῦθα κεῖσθιαι (ε)ἰ μὴ τὸν βειβαχχευμέινον εντοπίστηκε κοντά στο χωρίο Pozzuoli και βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Νάπολης βλ. σχετικά Comparetti 1910, 47 κ.εξ., Jeffery 1998, 239 και για μια διαφορετική ανάγνωση Dickie 1995, 86.

[51] Ο Garland θεωρεί ότι αρχικά η συνήθεια είχε στόχο το καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα ενώ αργότερα αποκτά εσχατολογικό περιεχόμενο βλ. Garland 1985, 23. Βλ. ακόμη Minns 1971, 422, Curtis 1976, 57. Πρβλ. Δεσποίνη 1998, 75 η οποία απορρίπτει τη θεωρία.

[52] Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 482, Παρ. αρ. 45.

[53] Όμηρος, Ι στ. 408-409:

ἀνδρὸς δὲ ψυχὴ πάλιν ἐλθεῖν οὔτε λεϊστὴ

οὔθ' ἑλετή, ἐπεὶ ἄρ κεν ἀμείψεται ἕρκος ὀδόντων.

την ψυχή που μπορεί να ερμηνευθεί και ετυμολογικά καθώς ο όρος ψυχή προέρχεται από το ρήμα *ψύχω* που σημαίνει «φυσώ».[54] Σύμφωνα και με τους Rohde και Burkert, η ψυχή αφού είναι άυλη μπορεί να αποκαλυφθεί μόνο με την αναπνοή.[55] Από την άλλη πλευρά η ελπίδα ότι το άφθαρτο μέταλλο μεταφέρει την ιδιότητά του και σε ό,τι αγγίζει έχει συνδεθεί με την επιθυμία του ανθρώπου για αθανασία.[56] Πράγματι παρατηρούμε ότι το υλικό κατασκευής των ελασμάτων είναι κατά κύριο λόγο ο χρυσός, καθώς σε σύνολο τριακοσίων περίπου αντικειμένων τα αργυρά που είναι σήμερα γνωστά είναι λιγότερα από δέκα και μόλις δύο τα ελάσματα από ήλεκτρο.[57]

Η Λιλιμπάκη-Ακαμάτη σημειώνει ότι η αναφορά του ονόματος της Περσεφόνης στο έλασμα της Πέλλας είναι η πρώτη που απαντά στην περιοχή και σχετίζει το γεγονός με πιθανή ύπαρξη λατρείας της θεάς στην Πέλλα.[58] Αντίθετα ο Dickie σχετίζει το έλασμα του Ποσειδίππου με τα «ορφικο-διονυσιακά» και συγκεκριμένα με δύο ελάσματα που εντοπίστηκαν στην Πελίννα της Θεσσαλίας και τα κείμενά τους αναφέρονται όχι μόνο στην Περσεφόνη αλλά και το Διόνυσο. Η ερμηνεία του θέλει το έλασμα της Πέλλας να σχετίζεται με την διονυσιακή μυστηριακή λατρεία και την Περσεφόνη να μεσολαβεί για τον πιστό.[59]

Το έλασμα από το Σφακάκι αναφέρει εκτός από το όνομα της Περσεφόνης και αυτό του συντρόφου της Πλούτωνα. Η άποψη που έχει διατυπωθεί για κυριαρχία της μορφής του θεού στην τοπική κρητική παράδοση σε αντιστοιχία με εκείνη της Περσεφόνης στη Μακεδονία και τη Μεγάλη Ελλάδα[60] βασίζεται στην ύπαρξη ενός ακόμη ελάσματος με πανομοιότυπο κείμενο που προέρχεται από την περιοχή της Ελεύθερνας Ρεθύμνου και σε μία μοναδική παράσταση ερυθρόμορφου κρατήρα του 4ου αιώνα π.Χ. του ζωγράφου του Δαρείου στην οποία αποδίδεται ο Κάτω Κόσμος.[61] Στην

---

[54] Burkert 1993, 409 και Bremmer 2002, 2, ο οποίος αναφέρει και σχετική ρήση του Αναξιμένη, βλ. Αναξιμένης, Αποσπάσματα 2.3-5:

οἷον ἡ ψυχή, φησίν, ἡ ἡμετέρα ἀὴρ οὖσα

συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀὴρ

περιέχει' (λέγεται δὲ συνωνύμως ἀὴρ καὶ πνεῦμα).

[55] Η έννοια αυτή αποδίδεται και από τη λέξη που χρησιμοποιείται για τον όρο ψυχή σε ορισμένες γλώσσες όπως τη λατινική, βλ. Rohde 1987, 5. Ο Burkert (1993, 409), σημειώνει χαρακτηριστικά: «η απουσία της αναπνοής είναι το απλούστατο εξωτερικό γνώρισμα του θανάτου».

[56] Βλ. Δεσποίνη 1996, 13.

[57] Η προσπάθεια διατήρησης των βασικών οργάνων του νεκρού είναι κυρίως γνωστή από τα αιγυπτιακά ταφικά έθιμα, όπου τα πρόσωπα των νεκρών επιφανών Αιγυπτίων και κυρίως των Φαραώ, καλυπτόταν από χρυσά προσωπεία με ανάγλυφα αποδοσμένα τα χαρακτηριστικά του νεκρού καθώς η ταρίχευση του σώματος είχε σαν στόχο τη διάσωση του φορέα της ψυχής με την ελπίδα της αναβίωσης. Η ίδια πίστη θα μπορούσε να ερμηνεύσει και τα μυκηναϊκά προσωπεία.

[58] Η Λιλιμπάκη-Ακαμάτη (1989, 95-97) αναφέρει ότι ο τύπος Φερσεφόνηι είναι κοινός σε επιτύμβια επιγράμματα ενώ το όνομα Ποσείδιππος είναι πολύ διαδεδομένο σε όλο τον ελληνικό κόσμο και ότι με το όνομα αυτό γνωρίζουμε Πελλαίο επιγραμματοποιό του 3ο αιώνα π.Χ., ο οποίος έζησε στην Αλεξάνδρεια. Βλ. και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91, 80.

[59] Βλ. Dickie 1995, 82-84, ο οποίος θεωρεί ότι από το έργο του επιγραμματοποιού Ποσειδίππου προκύπτει ότι ήταν μύστης της λατρείας Διονύσου-Περσεφόνης και Dickie 1994, όπου γίνεται αναφορά σε μαρμάρινο άγαλμα του Μουσείου του Βατικανού το οποίο θεωρεί ότι αποδίδει τον Πελλαίο Ποσείδιππο, και Rossi 1996.

[60] Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 353-354.

[61] Iles Johnston - McNiven 1996, (πίν. 1). Εκτός του ζωγράφου του Δαρείου και ο ζωγράφος του

παράσταση αυτή κεντρική θέση φαίνεται να κατέχει ο Πλούτωνας που μάλιστα απλώνει το χέρι στο Διόνυσο, ο οποίος για πρώτη και μοναδική φορά εικονίζεται σε παράσταση του Κάτω Κόσμου. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία δεν εξοστρακίζεται η Περσεφόνη από τη θέση που κατέχει στη μύηση αλλά θεωρείται ότι τόσο η παράσταση του κρατήρα του Τολέδο όσο και η ύπαρξη των δύο κρητικών ελασμάτων με αναφορά στον Πλούτωνα υποδηλώνουν ένα βήμα επιπλέον για το νεκρό: τη συνάντησή του με τον Πλούτωνα και την τελική κρίση του από αυτόν και μόνο.[62]

Η εύρεση ελάσματος με επιγραφή-επίκληση στον Πλούτωνα σε τάφο του Αγ. Αθανασίου της Θεσσαλονίκης[63] αίρει τη μοναδικότητα της παρουσίας του θεού στα ελάσματα της Κρήτης[64] προσφέροντας νέα στοιχεία για τη λατρεία του θεού στη Μακεδονία. Εξάλλου, η προαναφερθείσα ερμηνεία, επηρεασμένη από τις απόψεις σχετικά με την αιγυπτιακή επίδραση στον ορφισμό,[65] μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο αν θεωρήσουμε ως καταλυτική την επίδραση αυτή καθώς ουσιαστικά στη θέση που κατέχει ο Όσιρις τοποθετείται ο Πλούτωνας και στη δευτερεύουσας σημασίας θέση της Ίσιδος η Περσεφόνη. Επιπλέον δεν μπορεί να παραγνωρίσει κανείς τη δεδομένη κυριαρχία της θεάς στη Μεγάλη Ελλάδα γεγονός που αποδυναμώνει την παραπάνω ερμηνεία, ιδιαίτερα αφού βασίζει την κυρίαρχη θέση του Πλούτωνα στην κρητική λατρεία σε μία παράσταση που έχει φιλοτεχνηθεί σε περιοχή όπου σαφώς κυριαρχεί η σύντροφός του.

Ο Dickie στο σχολιασμό του για το έλασμα του Ποσειδίππου διατυπώνει την άποψη ότι όλα τα ενεπίγραφα ελάσματα –ακόμη και όσα δεν αναγράφουν τη λέξη *μύστης*– δεν είναι παρά συντομευμένες εκδοχές μακροσκελών κειμένων της διονυσιακής λατρείας, κατηγορία στην οποία ανήκουν και τα κείμενα των «ορφικο-διονυσιακών» ελασμάτων από τους Θουρίους.[66] Η «αθωότητα», δηλαδή η συντομία των κειμένων, ερμηνεύεται ως προσπάθεια από τη μεριά του πιστού για μυστικότητα, καθώς κανείς εκτός του κύκλου των μυημένων δεν έπρεπε να γνωρίζει τις λέξεις που εξασφάλιζαν την «ιδιαίτερη» μεταχείριση στη μεταθανάτια ζωή.[67] Ο Τζιφόπουλος διατυπώνει την άποψη ότι τα καλούμενα «ορφικο-διονυσιακά» ελάσματα όπως και τα ενεπίγραφα ελάσματα στόματος ανήκουν σε μύστες του Διονύσου και ότι οι ανομοιομορφία των κειμένων τους

Λυκούργου όπως και ο ζωγράφος του Κάτω Κόσμου αγαπούν να απεικονίζουν το θέμα βλ. σχετικά Trendall 1996, 85-117.

[62] Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 354. Η παρουσία του Διονύσου στην παράσταση ερμηνεύεται ως μεσολαβητική για λογαριασμό του πιστού του και τίθεται ως πιθανότητα ο θεός να «διάβαζε» και τις λέξεις που αναγραφόταν στο έλασμα. Διαφορετική είναι η άποψη των Iles Johnston και McNiven οι οποίοι ερμηνεύουν τη χειραψία των δύο θεοτήτων ως αναγνώριση της εξουσίας του Βάκχου πάνω στην τύχη των νεκρών μυστών του, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η παρέμβασή του ξεπερνά τα όρια της επίγειας προσφοράς, βλ. Iles Johnston - McNiven 1996, 33-34.

[63] Χατζόπουλος 2002, 28.

[64] Τζιφόπουλος 2002, 161 σημ. 21.

[65] Ο Ηρόδοτος (*Ἱστοριῶν* II, 81, 1-9) αναφέρει ότι οι Ορφικοί και οι Βακχευτές αντλούν στοιχεία της λατρείας και των ταφικών εθίμων από τις αιγυπτιακές και πυθαγόρειες πρακτικές. Τη σύνδεση της ορφικο-διονυσιακής λατρείας με την αιγυπτιακή έχει υποστηρίξει ο Merkelbach που συγκρίνει τα κείμενα των χρυσών ελασμάτων με το Βιβλίο των Νεκρών βλ. Merkelbach 1999.

[66] Dickie 1995, 83.

[67] Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352.

οφείλεται στην ανομοιογένεια των πιστών και των αντιλήψεών τους αλλά και στην ιδιότητα του θεού να εμφανίζεται με πολλά προσωπεία.[68]

Για την ταύτιση ενεπίγραφων και μη ελασμάτων στόματος με συγκεκριμένη μυστηριακή λατρεία έχουν γίνει υπαινιγμοί από ορισμένους μελετητές.[69] Η άποψη αυτή δεν φαίνεται να ερμηνεύει τα πρώιμα ευρήματα ωστόσο θα μπορούσε να ισχύει για τα ελάσματα των ιστορικών χρόνων. Βασική πίστη της λατρείας του Ορφισμού είναι η διατήρηση της μνήμης –ακόμη και μετά το θάνατο– και η διεκδίκηση του μύστη μιας «ζωής» αθάνατης μέσα από συγκεκριμένες φράσεις που απαντούν στα ελάσματα. Η ύπαρξη του ελάσματος καλύπτει αυτή την ανάγκη κυρίως όταν αυτό λειτουργεί και ως νεκρική ταυτότητα. Τα ελάσματα στόματος της ύστερης Εποχής του Χαλκού και της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου δύσκολα θα μπορούσαν να συνδεθούν άμεσα με τον Ορφισμό, ίσως όμως απηχούν εσχατολογικές αντιλήψεις που βρίσκονται κοντά σε αυτόν. Στους ιστορικούς χρόνους η παρουσία του εθίμου στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, ιδιαίτερα στην εποχή της μεγάλης ακμής του –6ος και 5ος αιώνα π.Χ.– και η ταυτόχρονη διάδοση μυστηριακών λατρειών την ίδια περίοδο φαίνεται ότι δεν είναι απλή σύμπτωση. Σημαντικό στοιχείο υπέρ αυτής της άποψης μας προσφέρει το νεκροταφείο στο Σφακάκι όπου σε ταφές της ρωμαϊκής περιόδου έχουν εντοπιστεί τρία χρυσά ελάσματα στόματος με εγχάρακτη κόσμηση, ένα ενεπίγραφο αλλά και ένα έλασμα της κατηγορίας των «ορφικο-διονυσιακών». Συνεπώς θα πρέπει να υποθέσουμε είτε ότι πρόκειται για συνύπαρξη διαφορετικών εθίμων της κοινότητας ή, το πιθανότερο, για διαφορετικές εκφράσεις μίας κοινής πίστης.

Μολονότι σε αρκετές περιοχές έχουν βρεθεί ελάσματα στόματος, την πρωτοκαθεδρία κατέχει η Κύπρος για την Εποχή του Χαλκού και η Μακεδονία για την Εποχή του Σιδήρου καθώς από τις δύο αυτές περιοχές προέρχονται οι πολυπληθέστερες σειρές που επιτρέπουν ουσιαστική μελέτη του εθίμου. Φαίνεται ότι η εμφάνισή του στην Κύπρο σχετίζεται με την έλευση των Μυκηναίων –που χρονολογείται ήδη από τον 13ο αιώνα π.Χ.–[70] και το συγκερασμό μυκηναϊκών και ανατολικών στοιχείων στο νησί. Η εξέλιξη του εθίμου στη Μακεδονία δεν φαίνεται να γνωρίζει, ή τουλάχιστον να λαμβάνει υπόψη, την κυπριακή παράδοση, είναι όμως πιθανόν να επηρεάζεται από την ίδια πηγή: τη μυκηναϊκή. Η άποψη της Δεσποίνη ότι η ιδέα των μυκηναϊκών ελασμάτων μπορεί να προέρχεται από την Ανατολή[71] δεν επιβεβαιώνεται από τα μέχρι στιγμής ευρήματα καθώς το μοναδικό έλασμα στόματος που προέρχεται από την Ανατολή και χρονολογείται πριν τους μυκηναϊκούς χρόνους είναι αυτό της Ουρ, ενώ σχεδόν όλες οι άλλες θέσεις (Λαοδίκεια, Γοργιππία, Νινευή, Ολβία, Χερσόνησος) έχουν δώσει ευρήματα που χρονολογούνται σε υστερότερες περιόδους τα οποία μάλλον δηλώνουν την ελληνική-μακεδονική επίδραση στις περιοχές αυτές.

Ορισμένοι μελετητές διαπιστώνουν επιδίωξη των Μακεδόνων να αναβιώσουν τη μυκηναϊκή παράδοση και να στηρίξουν σε αυτή την ταυτότητά τους. Η Cohen θεωρεί ότι η τοποθέτηση στους τάφους της Μακεδονίας κτερισμάτων, όπως όπλα, αργυρά και χάλκινα σκεύη, αλλά και η μνημειακή αρχιτεκτονική τους παρουσιάζουν ομοιότητες με τα μυκηναϊκά ταφικά έθιμα. Επιπλέον στη μακεδονική κεραμική διακρίνει επιρροές από

---

[68] Τζιφόπουλος 2002, 160.

[69] Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352.

[70] Βλ. σχετικά Καραγιώργης 1991, 37-42.

[71] Δεσποίνη 1998, 71.

τη μυκηναϊκή παράδοση της ΥΕ ΙΙΙΑ και ΙΙΙΒ σε περιόδους που έχει πλήρως απαληφθεί αντίστοιχη επίδραση στη Νότια Ελλάδα, ενώ αναφερόμενη στον 4ο αιώνα π.Χ. τονίζει την αναβίωση των ομηρικών περιγραφών κυρίως με πρωτοβουλία του Μεγάλου Αλεξάνδρου.[72] Σύμφωνα με τον Borza ορισμένοι από τους Μακεδόνες βασιλείς κατέβαλαν συνειδητή προσπάθεια να οικειοποιηθούν στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού, όπως ο Αλέξανδρος Α΄, ο οποίος διεκδικούσε αργείτικη καταγωγή για τον οίκο του προβάλλοντας ως πρόγονο τον Ηρακλή, αλλά και ο Αρχέλαος.[73] Η ίδια αντίληψη οδήγησε εξάλλου τον νεκρό του «Τάφου του Φιλίππου» στη Βεργίνα να φέρει σε επίχρυσο πλακίδιο στο εσωτερικό της χρυσελεφάντινης ασπίδας του το ρόπαλο του Ηρακλή που ο Ανδρόνικος αναγνωρίζει ως «βασιλικό έμβλημα».[74]

Άλλες περιοχές που έχουν να παρουσιάσουν ελάσματα είναι λίγες και τα ευρήματα σποραδικά, ωστόσο, και τα κρητικά αλλά και τα ροδίτικα αντικείμενα φαίνεται να σχετίζονται τουλάχιστον έμμεσα με τη μυκηναϊκή παράδοση.[75] Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ελάσματος από το Μαύρο Σπήλιο το οποίο ο Higgins θεωρεί κυπριακή εισαγωγή[76] άποψη που –μολονότι μπορεί να αμφισβητηθεί– αντανακλά την άμεση ή έμμεση μυκηναϊκή επιρροή στο νησί της Κρήτης.

Η διασπορά των ενεπίγραφων ελασμάτων στόματος είναι περιορισμένη σε σχέση με τα υπόλοιπα και συνάμα πιο αποκαλυπτική. Μακεδονία, Πελοπόννησος και Κρήτη είναι οι περιοχές που έχουν δώσει ευρήματα μέχρι σήμερα. Για το Αίγιο γνωρίζουμε ότι κατακτάται από τον Κάσσανδρο γύρω στα 367-364 π.Χ., από τον Αντίγονο το 315 π.Χ. και ότι έως και το 276 π.Χ. –οπότε η πόλη γίνεται μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας– και παρά την εκδίωξη των Μακεδόνων από το Δημήτριο τον Πολιορκητή στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., κυβερνάται από τυράννους-όργανα των Μακεδόνων.[77]

Η περιοχή της Ήλιδος επίσης εμπλέκεται σε συμμαχίες αλλά και πολέμους εναντίον των Μακεδόνων από τα μέσα του 4ου αιώνα έως και τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. Ήδη από την εποχή της βασιλείας του Φιλίππου οι Ηλείοι συνάπτουν συμμαχία με τους Μακεδόνες και αγωνίζονται στο πλευρό τους εναντίον της Σπάρτης, συντάσσονται στην ομοσπονδία πόλεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, κατακτώνται από τον Κάσσανδρο, συμμαχούν με τους Αιτωλούς και τους Μακεδόνες εναντίον των Αχαιών και των Αρκάδων

---

[72] Cohen 1995, 488-489. Βλ. και Wardle-Wardle-Wardle 2001, 639-641, όπου αναφέρεται ότι κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2 αυξάνεται η εισαγωγή μυκηναϊκής κεραμικής στη Μακεδονία και ταυτόχρονα εμφανίζονται οι πρώτες τοπικές μιμήσεις. Η ύπαρξη κυρίως μυκηναϊκών αγγείων πόσεως έχει για τους μελετητές βαρύνουσα σημασία καθώς δηλώνει την υιοθέτηση από τους Μακεδόνες μιας κοινωνικής ή τελετουργικής συνήθειας που φαίνεται να σχετίζεται με το μυκηναϊκό συμπόσιο. Βλ. επίσης Cambitoglou - Papadopoulos 1993, για τη συζήτηση σχετικά με ευρήματα μυκηναϊκής κεραμικής της ΥΕ Ι και ΙΙ στην Τορώνη της Χαλκιδικής αλλά και Jung 2002, ιδιαίτερα 45-46.

[73] Borza 1990, 277 κ.εξ.

[74] Ανδρόνικος 1991, 136-137 (εικ. 94). Σύμφωνα με τον Hammond ο βασιλικός οίκος των Μακεδόνων επεδίωξε τη σύνδεση της καταγωγής του με τον Ηρακλή για να αποφύγει τις τοπικιστικές και οικογενειακές διενέξεις των Μακεδόνων, βλ. Hammond 1982, 86.

[75] Πρβλ. Δεσποίνη 1998, 71, η οποία θέτει το ερώτημα της επίδρασης της Ανατολής μέσω των μυκηναϊκών ελασμάτων και στα ροδίτικα αντικείμενα.

[76] Higgins 1961, 87.

[77] Κολώνας 1999, 8-9.

και λίγο αργότερα εναντίον των Μακεδόνων μαζί με τους Αιτωλούς και τους Ρωμαίους, ενώ η πόλη της Ήλιδος λεηλατείται δύο φορές από τον Φίλιππο Ε΄.[78]

Η Κρήτη έχει την πρώτη ουσιαστική επαφή με τους Μακεδόνες όταν βασιλιάς είναι ο Μέγας Αλέξανδρος οπότε προσχωρεί στη μακεδονική πλευρά λόγω σιτοδείας. Αν και οι συγκρούσεις των επιγόνων δίνουν στη Σπάρτη τη δυνατότητα να εδραιώσει ξανά την κυριαρχία της στο νησί, οι εσωτερικές διαμάχες των κρητικών πόλεων τις οδηγούν να συνάπτουν και φιλομακεδονικές συμμαχίες με αποκορύφωμα την ανακήρυξη του Φιλίππου Ε΄ *προστάτη* της Κρήτης.[79] Η πιο σημαντική σχέση του νησιού με τη Μακεδονία είναι η συμμετοχή στο μακεδονικό στρατό Κρητών μισθοφόρων οι οποίοι έγιναν, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Χανιώτης «φορείς λατρειών, ονομάτων, εθίμων και γενικά πολιτιστικών και κοινωνικών μορφών».[80] Η περίπτωση του Κρητικού Φιλωνίδη από τη Χερσόνησο, ο οποίος υπηρέτησε ως βηματιστής και ημεροδρόμος στο στρατό του Μεγάλου Αλεξάνδρου,[81] παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς επιγραφές με το όνομά του έχουν εντοπιστεί στην Ολυμπία και το Αίγιο, δηλαδή και σε μία από τις περιοχές της Πελοποννήσου όπου έχει εντοπιστεί ενεπίγραφο έλασμα στόματος.

Η περίπτωση των κρητικών ελασμάτων είναι μάλλον πιο πολύπλοκη από αυτά της Ήλιδας και της Αχαΐας, καθώς η Κρήτη φαίνεται να δέχεται επίδραση ταυτόχρονα από τη Μακεδονία και την Πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Κρήτες μισθοφόροι υπηρετούσαν στο μακεδονικό στρατό, ταυτόχρονα όμως η παρουσία τους ήταν πολύ έντονη και στις αιγυπτιακές φρουρές (Αλεξάνδρειας, Ελεφαντίνης κ.α.) ενώ την ίδια εποχή διαδίδονται στο νησί της Κρήτης οι αιγυπτιακές λατρείες της Ίσιδας και του Σάραπη.[82] Ωστόσο, η παρουσία της λατρείας του Δία, που ποτέ δεν έχασε τη σημασία της για τους Κρήτες παρά την «εισβολή» νέων θεοτήτων, διαφοροποιεί την εικόνα που αναγνωρίζουμε στις υπόλοιπες περιοχές που απαντούν ελάσματα. Φαίνεται ότι στο νησί αναπτύσσεται παράλληλα με τη Μακεδονία και τη Μεγάλη Ελλάδα ένας τρίτος πόλος μυστηριακής λατρείας[83] με πολλά κοινά στοιχεία με τους άλλους δύο και με μία βασική διαφορά. Η κυριαρχία της λατρείας του Δία, χωρίς να αποκλείει την ύπαρξη του «ζεύγους» Διόνυσου-Περσεφόνης, και εμπεριέχοντας τη μορφή του Πλούτωνα είναι διαρκής και αναμφισβήτητη από τη μινωική έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Η προσέλευση των πιστών στο Ιδαίο Άντρο συνεχίζεται μέσα στους αιώνες[84] και παράλληλα ανανεώνεται καθώς στις προγονικές λατρείες προστίθενται νέες που αφομοιώνονται στη μορφή του άνακτα Δία.

Το έθιμο της κάλυψης του στόματος του νεκρού με χρυσά ελάσματα εμφανίζεται ήδη από τη νεολιθική εποχή και διαρκεί έως και τον 3ο αιώνα μ.Χ. Εξαιρώντας τα αντικείμενα της νεολιθικής εποχής θα λέγαμε ότι πρόκειται, πιθανότατα, για εξέλιξη της μυκηναϊκής συνήθειας του ολοπρόσωπου ελάσματος και απαντά κατά κύριο λόγο σε περιοχές κάτω από την άμεση ή έμμεση μυκηναϊκή επιρροή, όπως η Κύπρος της

---

[78] Γιαλούρης 1996, 41-46.

[79] Χανιώτης 1987, 236-238.

[80] Ό.π. 271. Βλ. και Willetts 1965, 145-146.

[81] Tzifopoulos 1998.

[82] Χανιώτης 1987, 243 και 271.

[83] Ενδιαφέρουσα είναι η σύνδεση που επιχειρεί ο Τζιφόπουλος (2002, 165-166) ανάμεσα στα κρητικά ελάσματα, τη λατρεία του Ιδαίου Άντρου και αλλά και την ύπαρξη επισκοπής στην Ελεύθερνα.

[84] Χανιώτης 1990, 401.

Ύστερης Εποχής του Χαλκού και η Μακεδονία των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Η σύνδεση των ελασμάτων με την «ορφικο-διονυσιακή» λατρεία έχει υποστηριχθεί μόνο για τα ενεπίγραφα ελάσματα. Ωστόσο, η επιλογή κάλυψης του στόματος του νεκρού με φύλλο χρυσού δεν μπορεί να είναι τυχαία καθώς, εκτός των άλλων, το στόμα είναι ο φορέας του λόγου και η προστασία του σημαίνει αυτόματα δυνατότητα άρθρωσης λόγου. Εφόσον ο νεκρός δεν μπορεί να απευθύνεται πια στους ζωντανούς ο λόγος αυτός προφανώς αναφέρεται στο ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο και ίσως δεν συνιστά σύμπτωση το γεγονός ότι σε δύο από τους τρεις πόλους της λατρείας Διονύσου-Περσεφόνης (Μακεδονία, Μεγάλη Ελλάδα, Κρήτη), εντοπίζονται ενεπίγραφα και μη ελάσματα στόματος. Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ότι οι πόλοι αυτοί, τουλάχιστον κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση του εθίμου, παράλληλα με τη διάδοση της λατρείας, προσδίδοντας τα ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά σε μία κατά τα άλλα κοινή πίστη, τη διατήρηση της μνήμης-ταυτότητας του μύστη στη μεταθανάτια ζωή και τη διεκδίκηση από τον ίδιο αρμόζουσας θέσης μεταξύ των «κατοίκων» του Κάτω Κόσμου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η κατάταξη των ελασμάτων στον κατάλογο έγινε με βάση το χώρο προέλευσης και στη συνέχεια τη χρονολόγηση. Όπου οι ανασκαφείς δεν αναφέρουν χρονολογήσεις για τα ελάσματα χρησιμοποιήθηκε η γενική χρονολόγηση του τάφου ή του νεκροταφείου, όπως ακριβώς αναφέρεται στη δημοσίευσή τους, ενώ μικρός αριθμός ελασμάτων χωρίς χρονολόγηση εντάχθηκε στο τέλος. Τα ενεπίγραφα ελάσματα βρίσκονται χωριστά στο τέλος του καταλόγου. Ο χώρος φύλαξης και ο αριθμός ευρετηρίου αναφέρεται μόνο για όσα αντικείμενα δηλώνεται στις δημοσιεύσεις.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ – ΒΑΡΝΑ

Τελική Νεολιθική περίοδος

1. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τελική Νεολιθική (τέλη 5ης χιλιετίας).
Σόφια, Εθνικό Μουσείο Ιστορίας 1763
Macht, Herrschaft und Gold 1988, 186-187 (πίν. 1, 26), *Ancient gold* 1998, αρ. 65.
2. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τελική Νεολιθική (τέλη 5ης χιλιετίας).
Σόφια, Εθνικό Μουσείο Ιστορίας 1781
Macht, Herrschaft und Gold 1988, 187-188 (πίν. 40, 27).

ΚΥΚΛΑΔΕΣ - ΝΑΞΟΣ

Τελική Νεολιθική περίοδος

3. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα. Σπήλαιο του Ζα. Τελική Νεολιθική (4500-3300/3200 π.Χ.).
Νάξος, Αρχαιολογικό Μουσείο 7499
Κυκλαδικός Πολιτισμός 1990, 34-35, αρ. 4, *Νεολιθικός Πολιτισμός* 1996, 340, αρ. 304, *Νεολιθικός Θησαυρός* 1998, 64, αρ. 61.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Τελική Νεολιθική περίοδος

Αναβησσός Πέλλας

4. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα. Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.).

Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 12098
Νεολιθικός Πολιτισμός 1996, 339, αρ. 301α, *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 26 αρ. 7, *Νεολιθικός Θησαυρός* 1998, 19.
5. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα. Τέλη Νεότερης Νεολιθικής (4500 π.Χ.) ή Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.).
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 12099
Νεολιθικός Πολιτισμός 1996, 339, αρ. 301β, *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 26 αρ. 7, *Νεολιθικός Θησαυρός* 1998, 63, αρ. 59.

Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
Παλαιό Γυναικόκαστρο Κιλκίς
6. Χρυσό λογχοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 3. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.
Σαββοπούλου 1988, 221 (πίν. 15).

Γεωμετρική περίοδος
Τσαουσίτσα
7. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 2. 8ος αιώνας π.Χ.
Casson 1923-25, 14 (πίν. III:1c), Bouzek 1974, 161 (εικ. 47:1).
8. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 22. 8ος αιώνας π.Χ.
Casson 1923-25, 5-6 (πίν. III:1a), Bouzek 1974, 161 (εικ. 47:2).
9. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 3. 800-750 π.Χ.
Casson 1923-25, 6 (πίν. III:1d), Bouzek 1974, 161 (εικ. 47:4).
10. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τάφος 8/21. 8ος αιώνας π.Χ.
Casson 1919-21, 11, 19-20 (εικ. 12a), Bouzek 1974, 161.
11. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με στικτές γραμμώσεις. Τάφος 20. 8ος αιώνας π.Χ.
Casson 1923-25, 13-14 (πίν. III:1b), Bouzek 1974, 161 (εικ. 47:3).
12. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με κεντρική διαμήκη νεύρωση και έκτυπη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και στιγμών. Τάφος C. Τσαουσίτσα ΙΙΑ (τέλη 8ου-αρχές 7ου αιώνα π.Χ.).
Kilian 1975, 76 (πίν. 34:12).
13. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με στικτή διακόσμηση. Τάφος B. Τσαουσίτσα ΙΙΑ (τέλη 8ου-αρχές 7ου αιώνα π.Χ.).
Kilian 1975, 76 (πίν. 36:1).

Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης
14. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση: τριπλό γραμμικό πλαίσιο διαιρεί το έλασμα σε δύο τριγωνικά πεδία στο καθένα από τα οποία ομόκεντροι και απλοί κύκλοι. Εποχής του Σιδήρου.
Λιούτας-Γκιούρα 1997, 322-323 (εικ. 7).

Αρχαϊκή περίοδος
Αϊβασίλ
15. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με σπειροειδή κοσμήματα. Τάφος 3 (Λίθινη λάρνακα). Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Gardner-Casson 1919-20, 19-20 (εικ. 9), Bouzek 1974, 162 (εικ. 47:5).

Τούμπα Θεσσαλονίκης

16. Χρυσό ορθογώνιο έλασμα. Οικόπεδο Πόντου 7, Τάφος 13. Ο τάφος χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.
Σουέρεφ 1998, 199 (εικ. 27).

17. Χρυσό έλασμα. Τάφος 11. Αρχαϊκοί χρόνοι.
Σουέρεφ 1998, 199.

18. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με εμπίεστα τετράγωνα. Οικόπεδο Τριανδρίας, Γυναικεία Ταφή 6. Τέλη 6ου-5ος αιώνας π.Χ.
Σουέρεφ 2000, 221.

19. Χρυσό έλασμα. Οικόπεδο Τριανδρίας, Γυναικεία Ταφή 2. Τέλη 6ου-5ος αιώνας π.Χ.
Σουέρεφ 2000, 221.

20. Χρυσό έλασμα. Οικόπεδο Τριανδρίας, Ανδρική Ταφή 3. Τέλη 6ου-5ος αιώνας π.Χ.
Σουέρεφ 2000, 222.

21. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Νεκροταφείο «Αλάνας», Ανδρική Ταφή 4. Η ταφή χρονολογείται στους υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.
Σουέρεφ 2002, 282, εικ. 3.

22. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Νεκροταφείο «Αλάνας», Ανδρική Ταφή 10. Η ταφή χρονολογείται στους υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.
Σουέρεφ 2002, 282.

23. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Οικόπεδο Αμοργού 27 Τριανδρίας, Ανδρική Ταφή 5. Η ταφή χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.
Σουέρεφ 2002, 286, εικ. 13.

Αγ. Αθανάσιος Θεσσαλονίκης

24. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και άνθη. Τάφος 9. Ο τάφος χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.
Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992, 373-374 (εικ. 5, σχ. 4).

Αγ. Παρασκευή Θεσσαλονίκης

25. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και άνθη. Τούμπα Αγγελάκη Τάφος 14. Ο τάφος χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.
Βοκοτοπούλου 1982, 282-283 (πίν. 183α).

26. Πενήντα πέντε χρυσά ρομβόσχημα ελάσματα με έκτυπες παραστάσεις ροδάκων, ανθεμίων, κύκλων κ.ά. και ένα αργυρό ρομβόσχημο έλασμα. Αρχαϊκό νεκροταφείο. 570-500 π.Χ.
Σισμανίδης 1987, 797-798.

27. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες. Αρχαϊκό νεκροταφείο, Τάφος 234. Γύρω στο 550-525 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 14293
Ελληνικός Πολιτισμός 1993, 178, αρ. 192, *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 85, αρ. 65.

28. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες. Αρχαϊκό νεκροταφείο, Τάφος 290. Γύρω στο 500 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 14316
Ελληνικός Πολιτισμός 1993, 172-173, αρ. 182, *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 84, αρ. 62.

Σίνδος (Αρχαϊκό - Κλασικό νεκροταφείο)

29. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με εγχάρακτο πλοίο και δελφίνια. Γυναικεία ταφή 28. Η ταφή χρονολογείται γύρω στα 560 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8093
Σίνδος 1985, 270, αρ. 437, Δεσποίνη 1987, Δεσποίνη 1998, 72-73 (εικ. 4).

30. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες και πέταλα. Ανδρική Ταφή 66. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 560 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8424
Σίνδος 1985, 227, αρ. 362, *Ελληνικός Πολιτισμός* 1993, 169, αρ. 176.

31. Δύο χρυσά ρομβοειδή ελάσματα με ρόδακα. Γυναικεία ταφή 119. Η ταφή χρονολογείται στα 560-550 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8060, 8061
Σίνδος 1985, 257, αρ. 417, Δεσποίνη 1998, 72-73 (εικ. 5).

32. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Ανδρική ταφή 87. Η ταφή χρονολογείται στα 530-510 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8511
Σίνδος 1985, 251, αρ. 406.

33. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Ανδρική ταφή 52. Η ταφή χρονολογείται στα 510-500 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8498
Σίνδος 1985, 236, αρ. 381.

34. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Γυναικεία ταφή 22. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8076
Σίνδος 1985, 76, αρ. 108.

35. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ανθέμια και άνθη λωτού. Γυναικεία ταφή 117. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8434
Σίνδος 1985, 44-45, αρ. 56, Δεσποίνη 1998, 67 (εικ. 2).

36. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες. Ανδρική ταφή 105. Η ταφή χρονολογείται στα 510-490 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8442
Σίνδος 1985, 280, αρ. 456.

37. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Γυναικεία ταφή 101. Η ταφή χρονολογείται στα 510-480 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8063
Σίνδος 1985, 291, αρ. 477.

Κουφάλια Θεσσαλονίκης

38. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ρόδακα. Θέση Υψώματα. Υστεροαρχαϊκοί χρόνοι.
Σισμανίδης 1985, 235.

Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης

39. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Σαρκοφάγος Α. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.

Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MND 1077
de Ridder 1924, 10, αρ. 103 (πίν. II), Rey 1927, 32 (εικ. 8a, 11c).
40. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Σαρκοφάγος C. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.
Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MND 1074
de Ridder 1924, 10, αρ. 104 (πίν. II), Rey 1927, 36 (εικ. 8b, 11a).

Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης
41. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Τάφος 2. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.
Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MND 1079
de Ridder 1924, 10, αρ. 102, Rey 1927, 52 (εικ. 6).

Αρχοντικό Πέλλας (Δ. Νεκρόπολη)
42. Άγνωστος αριθμός χρυσών ρομβόσχημων ελασμάτων με έκτυπη ή εγχάρακτη κόσμηση. Γυναικείες ταφές. Αρχαϊκοί χρόνοι.
Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 481.
43. Χρυσό έλασμα. Τάφος 85 (ανδρική ταφή). Αρχαϊκοί χρόνοι.
Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 484.
44. Χρυσό έλασμα. Τάφος 136 (ανδρική ταφή). Αρχαϊκοί χρόνοι.
Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 484.
45. Χρυσό έλασμα. Τάφος 20Β (γυναικεία ταφή). Τέλος 6ου αιώνα π.Χ.
Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001, 482.
46. Χρυσό έλασμα με έκτυπους ρόδακες. Τάφος 221 (γυναικεία ταφή). Η ταφή χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.
Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 467.
47. Χρυσό έλασμα. Τάφος 225 (γυναικεία ταφή). Η ταφή χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.
Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 467.
48. Χρυσό έλασμα με έκτυπο οκτάφυλλο ρόδακα. Τάφος 233 (γυναικεία ταφή σε ξύλινη σαρκοφάγο). Η ταφή χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.
Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 468.
49. Χρυσό έλασμα με έκτυπη φυτική διακόσμηση. Τάφος 197 (ταφή κοριτσιού σε ξύλινη σαρκοφάγο). Η ταφή χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.
Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002, 469, εικ. 8.

Αιανή Κοζάνης
50. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντωπούς λέοντες και «ιερό δένδρο». Το νεκροταφείο χρονολογείται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους.
Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1996, 28 (εικ. 9).

Τράγιλος Σερρών
51. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με στικτές ενάλληλες γωνίες. Τάφος 12. Δεύτερο τέταρτο 6ου αιώνα π.Χ.
Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο M980
Ελληνικός Πολιτισμός 1993, 195, αρ. 233.

Αμφίπολη Σερρών

52. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τύμβος Καστάς ΒΑ της πόλης, Τάφος 22.
Οι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στους Υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.
Αμφίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 430
Λαζαρίδης 1976, 95 (πίν. 69α), Λαζαρίδης 1993, 123 (εικ. 82).

53. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με εγχάρακτη κόσμηση. Τύμβος Καστάς, Τάφος 26(;). Οι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στους Υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.
Αμφίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο
Λαζαρίδης 1993, 123 (εικ. 82).

54. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με «πλεκτό» κόσμημα. Τύμβος Καστάς, Τάφος 43. Οι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στους Υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.
Αμφίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 346
Λαζαρίδης 1982, 51 (πίν. 34α), Λαζαρίδης 1993, 122 (εικ. 81).

55. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπες κουκκίδες. Τύμβος Καστάς, Τάφος 44. Οι τάφοι του τύμβου χρονολογούνται στους Υστερο-αρχαϊκούς χρόνους.
Αμφίπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 1182
Λαζαρίδης 1982, 51 (πίν. 34β), Λαζαρίδης 1993, 122 (εικ. 81).

Πολύγυρος Χαλκιδικής

56. Χρυσό επιμηκυσμένο ρομβοειδές έλασμα με στικτό ρόδακα και πέταλα. Λόφος Καστρί 3 χλμ. ΒΔ του Πολύγυρου. Γυναικείος κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος χρονολογείται στον 6ο - 5ο αιώνα π.Χ.
Λαζαρίδου 1988, 361 (πίν. 213β).

Άφυτις Χαλκιδικής

57. Τμήμα αργυρού επιστομίου. Σαρκοφάγος. Αρχαϊκοί-κλασικοί χρόνοι.
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999, 307.

58. Αργυρό ελλειψοειδές έλασμα με εγχάρακτη κόσμηση. Τάφος ΙΙ (Μονολιθική ασβεστολιθική σαρκοφάγος). Γύρω στο 480 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 7694
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1979, 70-71, 83 (πίν. 28γ).

Αμφίβολης προέλευσης

59. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση 12φυλλων ροδάκων. Πιθανόν από τη Μακεδονία. 550-525 π.Χ.
Ελληνικό Κόσμημα 1997, 85, αρ. 64.

60. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών. Πιθανόν από τη Μακεδονία. 550-525 π.Χ.
Ελληνικό Κόσμημα 1997, 84, αρ. 63.

61. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση περίκλειστου ρόδακα. Πιθανόν από τάφο της Χαλκιδικής. Γύρω στο 500 π.Χ.
Hill 1964-65, (εικ. 4), *Jewelry* 1979, 74-75, αρ. 235.

62. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση 6φυλλων ροδάκων, περίκλειστων σε κύκλο. Πιθανόν από τάφο της Βόρειας Ελλάδας. Γύρω στο 500 π.Χ.

Antike Kunstwerke 1962, αρ. 19 (πίν. XXXIX).

Κλασική περίοδος

Σίνδος

63. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ρόδακα και ανθέμια. Γυναικεία Ταφή 75. Η ταφή χρονολογείται στα 470-450 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 7923
Σίνδος 1985, 223, αρ. 357.

64. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και ανθέμια. Γυναικεία ταφή 113. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 450 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8436
Σίνδος 1985, 292, αρ. 481.

65. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Γυναικεία ταφή 96. Η ταφή χρονολογείται στα 450-440 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8509
Σίνδος 1985, 220, αρ. 349.

66. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Τάφος Ε4 (Μονολιθική σαρκοφάγος). Γύρω στα 440-425 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8041
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 164, 166 (εικ. 27).

67. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Ανδρική ταφή 111. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 430 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8416
Σίνδος 1985, 69, αρ. 97.

68. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Τάφος Ε1 (Μονολιθική σαρκοφάγος). Ο τάφος χρονολογείται στα 425-420 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8040
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, 159, 160-161 (εικ. 19).

69. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Ανδρική ταφή 76. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο 410 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 8432
Σίνδος 1985, 212, αρ. 335.

70. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με αντίνωτα ανθέμια. Ανδρική ταφή 15 (ΒΙ.ΠΕ.Θ.). Η ταφή χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.
Κεραμάρης *et alii* 2002, 234, εικ. 4.

71. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και βλαστόσπειρες. Το νεκροταφείο χρησιμοποιείται από το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα έως και τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.
Μοσχονησιώτου 1988, 288 (εικ. 4).

Νέα Φιλαδέλφεια Θεσσαλονίκης

72. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και άνθη λωτού. Τράπεζα, Τάφος 1. 475-450 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 18538
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995, 316 (πίν. 8α), *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 96, αρ. 81.

Πύδνα Πιερίας (Β. Νεκροταφείο)
73. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα σε μορφή θραυσμάτων. Πρώτο μισό 5ου αιώνα π.Χ.
Tsigarida 1998, 49, 52.
74. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και λυροειδή ανθέμια. Τάφος 51: Γυναικεία ταφή. 500-475/450 π.Χ.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο 12640
Μπέσιος - Παππά 1995, (πίν. 72), *Ελληνικό Κόσμημα* 1997, 91, αρ. 74, Tsigarida 1998, 48, 52 (εικ. 6.5).

Γαληψός Καβάλας
75. Αργυρό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπους ρόδακες ως περίγραμμα. Η νεκρόπολη χρονολογείται από τον 6ο έως τον 4ο αιώνα π.Χ.
Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1977, 319 (εικ. 21).

Ελληνιστική περίοδος
Πέλλα (Α. Νεκροταφείο)
76. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ρόδακα μέσα σε πλαίσιο αστραγάλων. 4ος αιώνας π.Χ.
Θησαυροί Μακεδονίας 1979, αρ. 76.

Αμφίπολη Σερρών
77. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Η Νεκρόπολη χρονολογείται από τα μέσα του 4ου αιώνα έως και το τέλος του 3ου αιώνα π.Χ.
Λαζαρίδης 1956, 142 (πίν. 48α).

Άγ. Μάμας Χαλκιδικής
78. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Λίθινη σαρκοφάγος τάφος 2. Τέλη 4ου-3ος αιώνας π.Χ.
Μοσχονησιώτου 1989, 352.
79. Χρυσό έλασμα. Λίθινη σαρκοφάγος τάφος 3. Τέλη 4ου-3ος αιώνας π.Χ.
Μοσχονησιώτου 1989, 353.

Ρωμαϊκή περίοδος
Φίλιπποι
80. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση βλαστόσπειρας σε πλαίσιο από αστραγάλους. «Μακεδονικός» τάφος. Ρωμαϊκοί χρόνοι.
Θησαυροί Μακεδονίας 1979, αρ. 414.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ
Εποχή του Χαλκού
81. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με σπείρες. Μυκηναϊκής εποχής.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 248
Laffineur 1980, 346-347, αρ. 2 (εικ. 2).

Γεωμετρική περίοδος
82. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπους κύκλους. Τέλη 8ου-αρχές 7ου αιώνα π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 410

Laffineur 1980, 352, αρ. 15 (εικ. 13).
83. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με στικτό περίγραμμα και κυκλίσκους. Τέλη 8ου-αρχές 7ου αιώνα π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 420
Laffineur 1980, 352-354, αρ. 16 (εικ. 14).
84. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπες κουκκίδες. 8ος-7ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 282
Laffineur 1980, 354, αρ. 17 (εικ. 15).

Αρχαϊκή περίοδος
85. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με «πλεκτό» κόσμημα. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 285
Laffineur 1980, 364, αρ. 39 (εικ. 38).
86. Τμήμα χρυσού ρομβοειδούς ελάσματος με ρόδακα. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 316
Laffineur 1980, 362, αρ. 34 (εικ. 33).
87. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ρόδακα. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 317
Laffineur 1980, 362, αρ. 33 (εικ. 32).
88. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και σπείρες. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 250
Laffineur 1980, 364, αρ. 38, (εικ. 37).
89. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 284
Laffineur 1980, αρ. 35 (εικ. 34).
90. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και ανθέμια. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 249
Laffineur 1980, 364, αρ. 36, (εικ. 35).
91. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και πέταλα. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 247
Laffineur 1980, 362, αρ. 31 (εικ. 30).
92. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και πέταλα. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 314
Laffineur 1980, 362, αρ. 32 (εικ. 31).
93. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και στάχυα. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 273
Laffineur 1980, 364, αρ. 37 (εικ. 36).
94. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με πέταλα και διάγραμμες ταινίες. 6ος αιώνας π.Χ.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 280
Laffineur 1980, 362, αρ. 30 (εικ. 29).
95. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπες ενάλληλες γωνίες. Υστερο-αρχαϊκοί χρόνοι.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 271
Laffineur 1980, 370, αρ. 40 (εικ. 39).
96. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπες ενάλληλες γωνίες. Υστερο- αρχαϊκοί χρόνοι.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 281
Laffineur 1980, 370, αρ. 41 (εικ. 40).

97. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με κεφαλή λέοντος και ανθέμια. Υστερο-αρχαϊκοί χρόνοι.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 279
Laffineur 1980, 370, αρ. 42 (εικ. 41).
98. Τμήμα χρυσού ελλειψοειδούς ελάσματος. Υστερο-αρχαϊκοί χρόνοι.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 283
Laffineur 1980, 370, αρ. 43 (εικ. 42).
99. Τμήμα χρυσού ελάσματος με ομόκεντρους κύκλους. Υστερο-αρχαϊκοί χρόνοι.
Συλλογή Π. Κανελλόπουλου 293
Laffineur 1980, 370, αρ. 44 (εικ. 43).

ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΤΑΘΑΤΟΥ
Εποχή του Χαλκού
100. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σπειροειδείς βλαστούς. Μυκηναϊκής εποχής(;)
Collection Stathatos 1963, 188, αρ. 95 (πίν. XXVIII).

Αρχαϊκή περίοδος
101. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπους κυκλίσκους. Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 37, αρ. 50 (πίν. XII), Bouzek 1974, 162.
102. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπο ρόδακα. Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 37, αρ. 51 (πίν. XII), Bouzek 1974, 162.
103. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και «πεταλούδες». Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 36, αρ. 47 (πίν. XI), Bouzek 1974, 162.
104. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και «πεταλούδες». Δ. Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 36, αρ. 46 (πίν. XI), Bouzek 1974, 162.
105. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 37, αρ. 48 (πίν. XI), Bouzek 1974, 162.
106. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και άνθη. Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 37, αρ. 49 (πίν. XI), Bouzek 1974, 162.
107. Αργυρό ρομβοειδές έλασμα με πτηνό και ιπποειδές. Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 58, αρ. 159 (πίν. XXV, εικ. 31), Bouzek 1974, 162.
108. Τμήμα αργυρού ρομβοειδούς ελάσματος με εγχάρακτη παράσταση. Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 58, αρ. 160 (πίν. XXV), Bouzek 1974, 162.
109. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με φτερωτό γρυπολέοντα. Χαλκιδική. Τέλη 7ου-6ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 37, αρ. 52 (πίν. XII), Bouzek 1974, 162.

Κλασική περίοδος
110. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με κεφαλή ίππου. 5ος-4ος αιώνας π.Χ.
Amandry 1953, 144, αρ. 314 (πίν. LIV).

111. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα. 4ος αιώνας π.Χ.(;)
Collection Stathatos 1963, 191, αρ. 98 (πίν. XXVIII).

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ
Αρχαϊκή περίοδος
112. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και πέταλα. 7ος αιώνας π.Χ.
Segall 1938, 20, αρ. 11 (πίν. 6:12).
113. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακα και πέταλα. Μέσα 6ου αιώνα π.Χ.
Segall 1938, 20-21, αρ. 12 (πίν. 6:11).

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ
Κλασική περίοδος
114. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με ρόδακες. Πρώιμος 5ος-μέσα 4ου αιώνα π.Χ.
Gevelsberg
Stupperich 1981, 199-201 (εικ. 4-5, πίν. 5).

ΚΥΠΡΟΣ
Ύστερη Εποχή του Χαλκού
Έγκωμη
115. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπο περίγραμμα χειλιών. Τάφος 11. 14ος-12ος αιώνας π.Χ.
Στοκχόλμη, Αρχαιολογικό Μουσείο
Becatti 1955, 157, αρ. 98 (πίν. XXI).
116. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 66. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 17, αρ. 167 (πίν. II).
117. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπο περίγραμμα χειλιών. Τάφος 18. 14ος-12ος αιώνας π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο
Becatti 1955, 156, αρ. 94 (πίν. XXI).
118. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπο περίγραμμα χειλιών. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 16, αρ. 156 (πίν. II).
119. Χρυσό τριγωνικό έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 86. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 16, αρ. 151 (πίν. II).
120. Χρυσό τριγωνικό έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Courtois - Lagarce 1986, 116, αρ. 15 (πίν. XXII).
121. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με λυροειδή ανθέμια. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Courtois - Lagarce 1986, 116, αρ. 16 (πίν. XXII).

122. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 17, αρ. 174 (πίν. ΙΙ).
123. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπα χείλη. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, 18, αρ. 177 (πίν. ΙΙ), Courtois-Lagarce 1986, 117, αρ. 14 (πίν. XXII).
124. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με λυροειδή ανθέμια. Τάφος 67. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 18, αρ. 185 (πίν. ΙΙΙ).
125. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με λέοντες. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 20, αρ. 195 (πίν. ΙΙΙ).
126. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπο περίγραμμα χειλιών. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 20, αρ. 193 (πίν. ΙΙΙ).
127. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σπείρες. Τάφος 72. 13ος αιώνας π.Χ.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 19, αρ. 183 (πίν. ΙΙΙ), Becatti 1955, 156, αρ. 88 (πίν. XX), Courtois-Lagarce 1986, 116, αρ. 13 (πίν. XXII).
128. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σπείρες. Τάφος 18. 14ος-12ος αιώνας π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο
Becatti 1955, 156-157, αρ. 96 (πίν. XXI).
129. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με σπειροειδή κοσμήματα. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Marshall 1911, 18, αρ. 179 (πίν. ΙΙ).
130. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 61. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 48.
131. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 72. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 49.
132. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 72. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 50.
133. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 69. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 52.
134. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 53.
135. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 54.
136. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών σε τρεις σειρές. Τάφος 75. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 157.

137.Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών. Τάφος 95. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 158.
138. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση κεφαλών κριών. Τάφος 24. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 159.
139. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση βουκρανίων. Τάφος 2. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 161.
140. Χρυσό έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Τάφος 75. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 162.
141. Θραύσμα χρυσού ελάσματος με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Τάφος 75. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 163.
142. Χρυσό έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 165.
143. Χρυσό έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων. Τάφος 84α. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 166.
144. Χρυσό έλασμα με διακόσμηση έκτυπων κυκλίσκων και γραμμιδίων. Τάφος 75. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 168.
145. Χρυσό έλασμα με διακόσμηση κουκκίδων. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 164.
146. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Τάφος 64. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 169.
147. Χρυσό έλασμα σε τέσσερα κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Τάφος 47. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 170.
148. Χρυσό έλασμα σε δύο κομμάτια, με διακόσμηση ανθεμίων. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 171.
149. Χρυσό έλασμα σε δύο κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Τάφος 47. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 172.
150. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τριπλών σπειρών και περίγραμμα κυκλίσκων. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 173.
151. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση τριπλών και διπλών σπειρών. Τάφος 88. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 175.

152. Χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 45. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 152.
153. Χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 45. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 153.
154. Χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 45. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 154.
155. Χρυσό έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 155.
156. Χρυσό έλασμα σε δύο κομμάτια, με απόδοση χειλιών και έκτυπες σπείρες. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 176.
157. Χρυσό έλασμα με κεντρική διαμήκη νεύρωση από κουκκίδες και έκτυπες σπείρες. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 178.
158. Χρυσό έλασμα με απόδοση χειλιών και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές. Τάφος 84α. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 180.
159. Χρυσό έλασμα με διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές και περίγραμμα κυκλίσκων. Τάφος 56. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 181.
160. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με απόδοση χειλιών και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές. Τάφος 69. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 182.
161. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με απόδοση χειλιών(;) και διακόσμηση σπειρών που ενώνονται με θηλιές καθώς και αδαμαντόσχημα κοσμήματα. Τάφος 93. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 184.
162. Χρυσό έλασμα με απόδοση των χειλιών και διακόσμηση διπλών ανθεμίων. Τάφος 19. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 186.
163. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση διπλών ανθεμίων και συστάδες γραμμιδίων. Τάφος 79. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 187.
164. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση δύο σειρών ροδάκων. Τάφος 61. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 189.
165. Χρυσό έλασμα σε δύο κομμάτια, με έκτυπη διακόσμηση 14 ροδάκων. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 191.
166. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση 13 ροδάκων. Ύστερη Κυπριακή ΙΙ-ΙΙΙ (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 192.

167. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με οκλάζουσες σφίγγες. Τάφος 91. 13ος αιώνας π.Χ.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1897/4-1/473
Marshall 1911, 20, αρ. 196 (πίν. III), Becatti 1955, 156, αρ. 87 (πίν. XX), Καραγεώργης 1976, 182, αρ. 146, Courtois-Lagarce 1986, 118 (πίν. XXII:11).
168. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με αιγάγρους και φοίνικα. Τάφος 93. 14ος-13ος αιώνας π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 197
Marshall 1911, 20, αρ. 194 (πίν. III), Becatti 1955, 156, αρ. 86 (πίν. XX), Higgins 1977, 175 (εικ. 219), Courtois-Lagarce 1986, 118 (πίν. XXII:12).
169. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές(;). Τάφος 5. Ύστερη Κυπριακή III (1200-1100 π.Χ.).
Schaeffer 1952, αρ. 185 (πίν. XXXIX).

Μαρώνι
170. Χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση διπλών σπειρών και 10φυλλων ροδάκων. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 188.

Άγνωστη θέση
171. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Ύστερη Κυπριακή II-III (1450-1100 π.Χ.).
Marshall 1911, αρ. 51.

Κίτιον
172. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφα χείλη. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 146
Buccholz - Karageorghis 1973, 168, αρ. 1802, Karageorghis 1974, 70, 88 (πίν. XC:146), Karageorghis 1976, 51.
173. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με εγχάρακτο δικτυωτό. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 183
Karageorghis 1974, 73, 88 (πίν. XCI:183), Karageorghis 1976, 51.
174. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 141
Karageorghis 1974, 70, 88 (πίν. XCI:141), Karageorghis 1976, 51.
175. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με εγχάρακτες γραμμώσεις. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 295
Buccholz-Karageorghis 1973, 167, αρ. 1801, Karageorghis 1974, 79, 88 (πίν. XCI:295), Karageorghis 1976, 51.
176. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με εγχάρακτες ενάλληλες γωνίες. Τάφος 9 (ανώτερες ταφές). Η τελευταία ταφή χρονολογείται γύρω στο 1225 π.Χ.
Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο 127
Buccholz-Karageorghis 1973, 167, αρ. 1799, Karageorghis 1974, 69, 88 (πίν. XCI:127), Karageorghis 1976, 51.

Γεωμετρική περίοδος
Κάτω Δευτερά
177. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Θέση Χρυσοσπηλιώτισσα, Τάφος 3. Κυπρο-Γεωμετρική ΙΙΙ - αρχές Κυπρο-Αρχαϊκής (850-720 π.Χ. περίπου).
Christou 1984, 180-182 (πίν. XXXIV:6).

Αρχαϊκή περίοδος
Σαλαμίνα
178. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με άρμα. Τάφος 31. Terminus ante quem: Πρώτο μισό 7ου αιώνα π.Χ.
Αριθμός Ευρετηρίου 67/2
Καραγεώργης 1965, 611 (πίν. 783β-γ), Karageorghis 1968, 166 (πίν. 135).

Κλασική περίοδος
Μάριον
179. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφα χείλη. Τάφος 57. Η ταφή χρονολογείται στην Κυπρο-Κλασική ΙΙ περίοδο (400-325 π.Χ.).
SCE II, 344, αρ. 13 (εικ. 141, 142:3, πίν. CLVI:11), *SCE IV:2*, 168 (εικ. 36:2).
180. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφα χείλη που χαμογελούν. Τάφος 60. Η ταφή χρονολογείται στην Κυπρο-Κλασική ΙΙ περίοδο (400-325 π.Χ.).
SCE II, 361, αρ. 4 (εικ. 153-154, πίν. CLVI:12).
181. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα, ακόσμητο. Τάφος 131. 4ος αιώνας π.Χ.
Ohnefalsch-Richter 1893, 499 (πίν. LXVII), *SCE IV:2,* 168, αρ. 1a (εικ. 36:24).

Ελληνιστική περίοδος
Χρυσοχού
182. Αργυρό ελλειψοειδές έλασμα. Δυτική Νεκρόπολη Τάφος Β9. Ο τάφος χρονολογείται στον 3ο αιώνα π.Χ.(;)
Murno - Tubbs 1890, 56 (πίν. V:11).
183. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Δυτική Νεκρόπολη Τάφος Κ63. Ο τάφος χρονολογείται στον 3ο αιώνα π.Χ.(;)
Murno - Tubbs 1890, 56 (πίν. V: 8).

Κερύνεια
184. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφα χείλη. Τάφος μέσα στον σύγχρονο οικισμό. Ο τάφος χρονολογείται από τα τέλη της κλασικής εποχής έως και τις αρχές της ρωμαϊκής.
Κερύνεια, Αρχαιολογικό Μουσείο
Karageorghis 1971, 362 (εικ. 60).

Ρωμαϊκή περίοδος
Μάριον
185. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφο το σχήμα των χειλιών. Τάφος 26. Ρωμαϊκών χρόνων.
Ohnefalsch-Richter 1893, 499 (πίν. CLXXXII:33).

ΚΡΗΤΗ
ΥΜ περίοδος
Κνωσός
186. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Μαύρο Σπήλιο Τάφος ΙΧ. ΥΜ ΙΙΙ περίοδος (1400-1070 π.Χ.).
Forsdyke 1926/27, 267-268 (πίν. XVIII).

Ρωμαϊκή περίοδος
Σφακάκι Ρεθύμνου
187. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτη διακόσμηση δικτυωτού. Κιβωτιόσχημος τάφος 4. Ρωμαϊκοί χρόνοι.
Γαβριλάκη 1989, 458, Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352.
188. Χρυσό έλασμα. Κιβωτιόσχημος τάφος 9. Ρωμαϊκοί χρόνοι.
Γαβριλάκη 1989, 459, Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352.
189. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτη διακόσμηση δικτυωτού. Κιβωτιόσχημος τάφος 20. Ρωμαϊκοί χρόνοι.
Γαβριλάκη 1989, 459, Gavrilaki - Tzifopoulos 1998, 352.

Καστέλλι Κισάμου
190. Χρυσό έλασμα. Κτιστός τάφος καρχηδονιακού τύπου. 1ος-2ος αιώνας μ.Χ.
Νινιού-Κινδελή 1993, 475-476.

Επανοχώρι Χανίων
191. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με γεωμετρικά κοσμήματα. Κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος χρονολογείται στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ.
Χανιά, Αρχαιολογικό Μουσείο
Νινιού Κινδελή 1987, 20-21 (πίν. 3).

ΡΟΔΟΣ
Γεωμετρική περίοδος
Κάμειρος
192. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με διάγραμμο μαίανδρο και τεθλασμένες. Τάφος 82. 8ος αιώνας π.Χ.
Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο 14741
Clara Rhodos VI-VII, 200-201, αρ. 7 (εικ. 239), Reichel 1942, 49, αρ. 51 (πίν. XV), Becatti 1955, 166-167, αρ. 185 (πίν. XXXII).
193. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με διάγραμμο μαίανδρο και τεθλασμένες. Τάφος 82. 8ος αιώνας π.Χ.
Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο 14742
Clara Rhodos VI-VII, 200-201, αρ. 7 (εικ. 239), Reichel 1942, 49, αρ. 51, Becatti 1955, 167, αρ. 186 (πίν. XXXII).
194. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα με εγχάρακτα χείλη. Τάφος 201. 8ος-7ος αιώνας π.Χ.
Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο 12504α
Clara Rhodos IV, 348 αρ. 7, Reichel 1942, 49-50 (πίν. XVI:55a), Ohly 1953, 69-70 (εικ. 38), Andronikos 1968, 43 (εικ. 1c).

195. Τμήμα χρυσού ελάσματος με εγχάρακτα χείλη και γρυπολέοντες. Τάφος 201. 8ος-7ος αιώνας π.Χ.
Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο 12504
Clara Rhodos IV, 348, αρ. 7 (εικ. 388), Reichel 1942, 49-50 (πίν. XVI:55c).

Ιαλυσός
196. Ελλειψοειδές με επιμηκυσμένα άκρα έλασμα από ήλεκτρο με στικτά τρίγωνα. Οικόπεδο Λαγού Καύση 3. Υστερογεωμετρικοί χρόνοι.
Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο M1560
Γρηγοριάδου *et alii* 1999, 393, αρ. 7.

ΑΤΤΙΚΗ
Γεωμετρική περίοδος
Άγνωστη θέση
197. Χρυσό τετράπλευρο έλασμα. Γεωμετρικοί χρόνοι.
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Ohly 1953, 69 (εικ. 37b), von Salis 1957, 99 (εικ. 8), Andronikos 1968, 42-43 (εικ. 1b), Δεσποίνη 1998, 69-70.

ΒΟΙΩΤΙΑ - ΘΗΒΑ
Αρχαϊκή περίοδος
198. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Δεύτερο μισό 7ου αιώνα.
Greifenhagen 1970, 24-25, αρ. 5 (πίν. 6).

ΤΟΥΡΚΙΑ - ΚΟΥΛΤΕΠΕ
Αρχαϊκή περίοδος
199. Έξι χρυσά ελλειψοειδή ελάσματα, ακόσμητα. Επίπεδο Ib 7ος αιώνας π.Χ..
Özgüç 1955, 71 (εικ. 26-29, 31-32, 51-56).

ΙΡΑΚ
Εποχή του Χαλκού
Ουρ
200. Χρυσό έλασμα. Τρίτη Δυναστεία της Ουρ (2150-2025 π.Χ. περίπου).
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Maxwell-Hyslop 1971, 65-68 (πίν. 46-47), *Jewelry 7000 years* 1987, 31, αρ. 32.

Ρωμαϊκή περίοδος
Νινευή (Τύμβος Kouyounjik)
201. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Κιβωτιόσχημος τάφος. Πρώτο μισό 2ου αιώνα μ.Χ.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Curtis 1976, 53, 62 (πίν. 89).
202. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Κιβωτιόσχημος τάφος. Πρώτο μισό 2ου αιώνα μ.Χ.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Curtis 1976, 53, 62 (πίν. 89).
203. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Κιβωτιόσχημος τάφος. Πρώτο μισό 2ου αιώνα μ.Χ.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο

Curtis 1976, 53, 62 (πίν. 89).

ΣΥΡΙΑ
Ελληνιστική περίοδος
Λαοδίκεια
204. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με στηθαία γυναικεία θεότητα. Qadesh, Tell Nebi Mend. Ελληνιστικοί χρόνοι.
Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου
Seyrig 1959, 57-58 (πίν. XI:3).

Ρωμαϊκή περίοδος
Δούρα Ευρωπός
205. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Ανδρικός Τάφος 6. 1ος αιώνας π.Χ.-2ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 29 (πίν. XXXIV).
206. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Ανδρικός Τάφος 6. 1ος αιώνας π.Χ.-2ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 34-35 (πίν. XXXVII).
207. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 13. 1ος αιώνας π.Χ.-3ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 43 (πίν. XLI).
208. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 24 (ανδρική ταφή XIX). 1ος αιώνας π.Χ.-3ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 59 (πίν. XLV).
209. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 24 (σκελετός XVI). 1ος αιώνας π.Χ.-3ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 58 (πίν. XLV).
210. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 24. 1ος αιώνας π.Χ.-3ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 57 (πίν. XLVI).
211. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 28 (VII). 1ος αιώνας μ.Χ.-2ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 61 (πίν. XLVIII).
212. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 28 (VIII). 1ος αιώνας μ.Χ.-2ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 61 (πίν. XLVIII).
213. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 28 (κεντρικός θάλαμος). 1ος αιώνας μ.Χ.-2ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 61 (πίν. XLVIII).
214. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 32. 1ος αιώνας μ.Χ.-2ος αιώνας μ.Χ.
Dura-Europos II, 64 (πίν. XLIX).

ΘΡΑΚΗ
Ρωμαϊκή περίοδος
Λάδη Διδυμότειχου
215. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με παράσταση αετώματος και γοργόνειο. Θέση Βέργη αγρός Α. Πεταλά: Λακκοειδής τάφος ανήκει σε τύμβο. Ο τύμβος χρονολογείται στον 1ο αιώνα μ.Χ.
Τερζοπούλου 1998, 20 (εικ. 7).

ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ
Ρωμαϊκή περίοδος
Χερσόνησος
216. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα. Τάφος 175. Ρωμαϊκοί χρόνοι(;).
Minns 1971, 507 (εικ. 339).

Ολβία
217. Χρυσό έλασμα. Ανδρική ταφή. 1ος αιώνας μ.Χ.
Minns 1971, 420-421.
218. Χρυσό έλασμα. Γυναικεία ταφή. 1ος αιώνας μ.Χ.
Minns 1971, 420-421.

Γοργιππία
219. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 2 (σαρκοφάγος 2). 2ος-μέσα 3ου αιώνα μ.Χ.
Gold und Kunsthandwerk 1989, 181, αρ. 255 (εικ. 85ο).
220. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 2 (σαρκοφάγος 1). 2ος-μέσα 3ου αιώνα μ.Χ.
Gold und Kunsthandwerk 1989, 181, αρ. 255 (εικ. 85Μ).
221. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Τάφος 2 (σαρκοφάγος 1). 2ος-μέσα 3ου αιώνα μ.Χ.
Gold und Kunsthandwerk 1989, 181, αρ. 255 (εικ. 85Μ).

ΙΤΑΛΙΑ - ΚΥΜΗ
Αρχαϊκή περίοδος
222. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και 10φυλλων ροδάκων. 7ος αιώνας π.Χ.
Νάπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 126486
Guzzo 1993, 265 αρ. 1.
223. Έλασμα ελλειψοειδές από ήλεκτρο με έκτυπη διακόσμηση σειρήνων, λεόντων και φυτικών μοτίβων. 7ος αιώνας π.Χ.
Ιδιωτική συλλογή Gouilhou
Guzzo 1993, 265 αρ. 2.

ΧΩΡΙΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
224. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα. Σέρρες, Νέα Ζίχνη.
Σαμαρτζίδου 1982, 329.
225. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση. Κιλκίς, Αξιοχώρι Κιβωτιόσχημος τάφος.
Σαββοπούλου 1992, 391.

ΚΥΠΡΟΣ
226. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίων. Από τάφο της Κύπρου.
SCE IV:2, αρ. 1a (εικ. 36:25).

227. Αργυρό ελλειψοειδές έλασμα με ανάγλυφη απόδοση χειλιών. Από τάφο της Κύπρου. *SCE IV:2,* (εικ. 32:13).
228. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με κομμένα άκρα. Κοσμείται από εμπίεστα κυματοειδή γραμμίδια. Από τάφο της Κύπρου.
Συλλογή Cesnola
Greifenhagen 1970, 32, αρ. 8 (πίν. 11).

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΣΤΟΜΑΤΟΣ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
Μεθώνη Πιερίας
229. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτο το όνομα Φυλομάγα. Παλαιοκαταχάς, ύψωμα Συκιά. Κιβωτιόσχημος τάφος. Δεύτερο μισό 4ου αιώνα π.Χ.
Μπέσιος 1986, 142-143, Dickie 1995, 82.

Πέλλα (Α. Νεκροταφείο)
230. Χρυσό φύλλο με εγχάρακτο το όνομα Ἡγησίσκα. Δημόσιος δρόμος Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών. Κιβωτιόσχημος τάφος. Δεύτερο μισό 4ου αιώνα π.Χ.
Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992, 127-128.
231. Χρυσό φύλλο δάφνης με στικτή επιγραφή Φερσεφόνηι| Ποσείδιππος μύστης| εὐσεβής. Αγροτεμάχιο Απ. Χατζόπουλου, θέση «Γελαδόστρατα». Κιβωτιόσχημος τάφος. Δ΄ τέταρτο 4ου αιώνα π.Χ.
Αριθμός ευρετηρίου 89.65
Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95 κ.εξ. (εικ. 9), Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91, 73-80 (πίν. 27α), *Ελληνικός Πολιτισμός* 1993, 251 (αρ. 316), Dickie 1995, Rossi 1996.
232. Χρυσό φύλλο δάφνης με εγχάρακτο το όνομα Φιλοξένα. Αγροτεμάχιο Απ. Χατζόπουλου, θέση «Γελαδόστρατα». Κιβωτιόσχημος τάφος. Τέλος 4ου αιώνα π.Χ.
Αριθμός ευρετηρίου 89.76
Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989, 95 (εικ. 8), Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91, 82-84 (πίν. 29α), Dickie 1995, 81

Βεργίνα
233. Χρυσό έλασμα με εγχάρακτη επιγραφή Φιλίστη Φερσεφόνηι χαίρειν. Τύμβος LI. Ελληνιστικοί χρόνοι(;).
Πέτσας 1961-62, 259.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ
Πάτρα
234. Χρυσό αμυγδαλόσχημο φύλλο με εγχάρακτη επιγραφή Φίλων μύστας. Οδός Σοφοκλέους 8. Κιβωτιόσχημος τάφος. Ελληνιστικοί χρόνοι.
Παπακώστα 1987, 153.
235. Χρυσό φύλλο με εγχάρακτη επιγραφή Δεξίλαος μύστας. Κιβωτιόσχημος τάφος. Ελληνιστικοί χρόνοι.
Παπακώστα 1987, 153.

Αίγιο

236. Χρυσό φύλλο δάφνης με εγχάρακτη τη λέξη μύστης. Οδός Αγαμέμνονος 16 (Διαμαντή Ράχη). Κιβωτιόσχημος τάφος. Ελληνιστικοί χρόνοι.
Αριθμός ευρετηρίου 1277
Παπαποστόλου 1977, 94.

Ήλιδα

237. Χρυσό ρομβοειδές έλασμα με εγχάρακτο το όνομα Εὐξένη. Πιθοειδής τάφος. Αρχές 3ου αιώνα π.Χ.
Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο
Παπαθανασόπουλος 1969, 153 (πίν. 153β)

238. Χρυσό φύλλο μυρτιάς(;) με εγχάρακτο το όνομα Φιλημήνα. Δυτική Νεκρόπολη, Β πρόποδες λόφου Σδούγα. Κιβωτιόσχημος τάφος. 3ος αιώνας π.Χ.
Θέμελης 1991, 146-149, 154 (αρ. 15, πίν. 82β).

ΚΡΗΤΗ

Σφακάκι Ρεθύμνου

239. Χρυσό ελλειψοειδές έλασμα με εγχάρακτη-εμπίεστη επιγραφή
Πλούτωνι Φερσεφόνηι. Οικόπεδο Πολιουδάκη. Κιβωτιόσχημος τάφος. 25 π.Χ.-40 μ.Χ.
Ρέθυμνο, Αρχαιολογικό Μουσείο Μ896
Γαβριλάκη 1989, 458. Gavrilaki - Tzifopoulos 1998.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ανδρόνικος 1991: Ανδρόνικος Μ, *Βεργίνα, οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες,* Αθήνα 1991.

Βοκοτοπούλου 1982: Βοκοτοπούλου Ι., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ Νομός Θεσ/νίκης: Αγία Παρασκευή», *ΑΔ* 37 (1982), Β2: Χρονικά, 282-283.

Γαβριλάκη 1989: Γαβριλάκη Ειρ., «ΚΕ' ΕΠΚΑ: Νομός Ρεθύμνου, Σφακάκι Παγκαλοχωρίου», *ΑΔ* 44 (1989), Β2: Χρονικά, 457-460.

Γιαλούρης 1996: Γιαλούρης Ν., *Η αρχαία Ήλιδα, το λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων,* Αθήνα 1996.

Γρηγοριάδου *et alii* 1999: Γρηγοριάδου Α., Γιαννικουρή Α., Μαρκέτου Τ., «Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό» στο Σταμπολίδης Ν.Χρ. (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου,* Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999, Αθήνα 2001, 373-404.

Δεσποίνη 1987: Δεσποίνη Αικ., «Παράσταση πλοίου σε χρυσό έλασμα από τη Σίνδο» στο Tzalas H. (επιμ.), *Τροπίς ΙΙ: 2nd International Symposium on ship construction in Antiquity,* Delphi 27-29 August 1987, Delphi 1987, 135-140.

Δεσποίνη 1996: Δεσποίνη Αικ., *Ελληνική Τέχνη: Αρχαία χρυσά κοσμήματα,* Αθήνα 1996.

Δεσποίνη 1998: Δεσποίνη Αικ., «Χρυσά επιστόμια» στο *Μνείας Χάριν: Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου,* Θεσσαλονίκη 1998, 65-80.

Δεσποίνη 2000: Δεσποίνη Αικ., «Ελάσματα Σίνδου με ζωφόρο ζώων» στο *Μύρτος, Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου,* Θεσσαλονίκη 2000, 277-304.

Ελληνικό Κόσμημα 1997: *Το Ελληνικό Κόσμημα: 6000 χρόνια παράδοσης,* Θεσσαλονίκη 21 Δεκεμβρίου 1997-21 Φεβρουαρίου 1998, Αθήνα 1997.

Ελληνικός Πολιτισμός 1993*: Ελληνικός Πολιτισμός – Μακεδονία: Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου,* Marché Bonsecours, Μοντρεάλ 7 Μαΐου-19 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα 1993.

Θέμελης 1991: Θέμελης Π., «Ο τάφος της Ηλείας Φιλημήνας» στο *Χρονολογημένα Σύνολα και Εργαστήρια,* Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσ/νίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα 1994, 146-158.

Θέμελης - Τουράτσογλου 1997: Θέμελης Π., Τουράτσογλου Ι.Π., *Οι τάφοι του Δερβενίου,* Αθήνα 1997.

Θησαυροί Μακεδονίας 1979: Νίνου Κ. (επιμ.), *Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας,* Αθήνα 1979.

Καραγεώργης 1965: Καραγεώργης Β., «Αρχαιότητες και Μνημεία Κύπρου: Ανασκαφή Σαλαμίνος», *ΑΔ* 20 (1965), Β3: Χρονικά, 607-612.

Καραγεώργης 1976: Καραγεώργης Β., *Ο πολιτισμός της προϊστορικής Κύπρου,* Αθήνα 1976.

Καραγιώργης 1991: Καραγιώργης Β., *Οι πρώτοι Έλληνες στην Κύπρο: οι αρχαιολογικές μαρτυρίες,* (μτφ. Δ. Κυριακού, Κ. Τουλουμή), Αθήνα 1991.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1996: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., «Αιανή 1983-1997», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), 23-41.

Κεραμάρης *et alii* 2002: Κεραμάρης Α., Πρωτοψάλτη Σ., Τσολάκης Στ., «Η ανασκαφική έρευνα στη ΒΙ.ΠΕ.Θ. Σίνδου 2002», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 233-240.

Κολώνας 1999: Κολώνας Λ., *Μουσείο Αιγίου,* Αθήνα 1999.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1977: Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., «Οι αποικίες της Θάσου στο Β. Αιγαίο. Νεώτερα ευρήματα» στο Α΄ Τοπικό συμπόσιο, *Η Καβάλα και η περιοχή της,* Καβάλα, 18-20 Απριλίου 1977, Θεσσαλονίκη 1980, 309-325.

Κυκλαδικός Πολιτισμός 1990: Μαραγκού Λ. (επιμ.), *Κυκλαδικός Πολιτισμός: η Νάξος στην 3η π.Χ. χιλιετία,* Αθήνα 1990.

Λαζαρίδης 1956: Λαζαρίδης Δ., «Ανασκαφή Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1956, 141-142.

Λαζαρίδης 1976: Λαζαρίδης Δ., «Ανασκαφή Αμφιπόλεως», *ΠΑΕ* 1976, τεύχος Α΄, 88-98.

Λαζαρίδης 1982: Λαζαρίδης Δ., «Ανασκαφές και έρευνες της Αμφίπολης», *ΠΑΕ* 1982, 43-51.

Λαζαρίδης 1993: Λαζαρίδης Δ., *Αμφίπολις,* Αθήνα 1993.

Λαζαρίδου 1988: Λαζαρίδου Κ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, Νομός Χαλκιδικής: Πολύγυρος», *ΑΔ* 43 (1988), Β2: Χρονικά, 361.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Από τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 91-101.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989», *ΑΔ* 44-46 (1989-91), Α: Μελέτες, 73-151.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1992: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., «Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 127-136.

Λιούτας - Γκιούρα 1997: Λιούτας Α., Γκιούρα Ευλ., «Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ της αρχαίας Θεσ/νίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους Δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης», *ΑΕΜΘ* 11 (1997), 317-326.

Μάλαμα 2001: Μάλαμα Π., «Νεότερα στοιχεία από το Ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης», *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 111-126.

Μηλιάδης 1926: Μηλιάδης Γ., «Αμβρακίας τάφοι», *ΑΔ* 10 (1926), 63-77.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1979: Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Νέα ευρήματα από τη Νεκρόπολη της αρχαίας Αφύτιος», *ΑΔ* 34 (1979), Α: Μελέτες, 70-84.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995: Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 311-320.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997: Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Τάφοι κλασικών χρόνων από το νεκροταφείο της Σίνδου» στο *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*. Παράρτημα *Μακεδονικών*, Αρ. 6, Θεσσαλονίκη 1997, 153-186.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1999: Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Άφυτη», *ΑΕΜΘ* 13 (1999), 305-316.

Μοσχονησιώτου 1988: Μοσχονησιώτου Σ., «Θέρμη-Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 283-295.

Μοσχονησιώτου 1989: Μοσχονησιώτου Σ., «Νεκροταφείο στον Άγ. Μάμαντα», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 351-356.

Μπέσιος 1986: Μπέσιος Μ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ: Νομός Πιερίας, Μεθώνη, *ΑΔ* 41 (1986), Χρονικά, 142-143.

Μπέσιος 1992: Μπέσιος Μ., «Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία, 1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 245-248.

Μπέσιος - Παππά 1995: Μπέσιος Μ., Παππά Μ., *Πύδνα,* Κατερίνη 1995.

Νεολιθικός Θησαυρός 1998: Δημακοπούλου Κ. (επιμ.), *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας: ο Νεολιθικός Θησαυρός,* Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Δεκεμβρίου 1998-28 Φεβρουαρίου 1999, Αθήνα 1998.

Νεολιθικός Πολιτισμός 1996: Παπαθανασόπουλος Γ.Α. (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα,* Αθήνα 1996.

Νινιού-Κινδελή 1987: Νινιού-Κινδελή Β., «Κιβωτιόσχημος τάφος της ρωμαιοκρατίας στο Επανοχώρι Σελίνου», *ΚρητΕστ* 1 (1987), 16-32.

Νινιού-Κινδελή 1993: Νινιού-Κινδελή Β., «ΚΕ' ΕΠΚΑ: Νομός Χανίων, Καστέλλι Κισάμου», *ΑΔ* 48 (1993), Χρονικά, 475-476.

Παπαθανασόπουλος 1969: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., «Αρχαιότητες και μνημεία της Ηλείας: Αρχαία Ήλις», *ΑΔ* 24 (1969), Β1: Χρονικά, 152-154.

Παπακώστα 1987: Παπακώστα Λ., «ΣΤ΄ ΕΠΚΑ: Νομός Αχαΐας, Πάτρα –οδός Σοφοκλέους 8», *ΑΔ* 42 (1987), Β1: Χρονικά, 153.

Παπαποστόλου 1977: Παπαποστόλου Ι.Α., «Αρχαιότητες και μνημεία Αχαΐας: Αίγιο-οδός Αγαμέμνονος 16 Διαμαντή ράχη», *ΑΔ* 32 (1977), Β1: Χρονικά, 94.

Πέτσας 1961-62: Πέτσας Φ.Μ., «Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνας», *ΑΔ* 17 (1961-62), Α: Μελέτες, 218-288.

Σαββοπούλου 1988: Σαββοπούλου Θ., «Νέα στοιχεία από το νεκροταφείο του Παλαιού Γυναικόκαστρου», *ΑΕΜΘ* 2 (1988), 219-229.

Σαββοπούλου 1992: Σαββοπούλου Θ., «ΙΣΤ' ΕΠΚΑ: Επαρχία Κιλκίς», *ΑΔ* 47 (1992), Β2: Χρονικά, 390-391.

Σαββοπούλου 1992α: Σαββοπούλου Θ., «Ο Β΄ ταφικός τύμβος της Τούμπας Παιονίας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 425-430.

Σαμαρτζίδου 1982: Σαμαρτζίδου Σ., «ΙΗ΄ ΕΠΚΑ: Νομός Σερρών, Νέα Ζίχνη», *ΑΔ* 37 (1982), Β2: Χρονικά, 329.

Σίνδος 1985: *Σίνδος: Κατάλογος της έκθεσης*, Αθήνα 1985.

Σισμανίδης 1985: Σισμανίδης Κ., «ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ: Νομός Θεσ/νίκης, Κουφάλια», *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 235.

Σισμανίδης 1987: Σισμανίδης Θ., «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής Θεσ/νίκης: Πρώτη παρουσίαση και εκτιμήσεις» στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 787-812.

Σουέρεφ 1998: Σουέρεφ Κ., «Τούμπα Θεσ/νίκης 1998: Το ανασκαφικό έργο στην Τράπεζα και το Νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 195-204.

Σουέρεφ 2000: Σουέρεφ Κ., «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2000: ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο», *ΑΕΜΘ* 14 (2000), 215-225.

Σουέρεφ 2002: Σουέρεφ Κ., «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2002: το αρχαίο νεκροταφείο στην 'Αλάνα'», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 277-289.

Στάης 1895: Στάης Β., «Προϊστορικοί οικισμοί», *ΑΕ* 1895, 193-264.

Σταμπολίδης 1996: Σταμπολίδης Ν.Χρ., *Ελεύθερνα ΙΙΙ:3, 'Αντίποινα'. Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου,* Ρέθυμνο 1996.

Τερζοπούλου 1998: Τερζοπούλου Δ., «Ταφικός τύμβος στη Λάδη Διδυμοτείχου», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 19-29.

Τζιφόπουλος 1998: Τζιφόπουλος Γ.Ζ., «Ο 'Ορφισμός' στην Κρήτη», *Θαλλώ* 10 (1998), 81-96.

Τζιφόπουλος 2002: Τζιφόπουλος Γ.Ζ., «Λατρείες στην Κρήτη: η περίπτωση των διονυσιακών-ορφικών ελασμάτων» στο Αβαγιανού Α.Α. (επιμ.), *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου,* Αθήνα 2002, 147-171.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992: Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσ/νίκης: νέα ανασκαφικά στοιχεία», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 369-382.

Τσιριβάκος 1965: Τσιριβάκος Α.Κ., «Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου: Ανασκαφή εν Αμβρακία», *ΑΔ* 20 (1965), Β2: Χρονικά, 355-360.

Χανιώτης 1987: Χανιώτης Α., «Κλασική και ελληνιστική Κρήτη» στο Παναγιωτάκης Ν.Μ. (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός,* τόμος 1, Κρήτη 1987, 173-284.

Χανιώτης 1990: Χανιώτης Α., «Μία άγνωστη πηγή για τη λατρεία στο Ιδαίο Άντρο στην ύστατη αρχαιότητα» στο *Πρακτικά του ΣΤ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου,* Τμήμα Αρχαιολογικό Α2, Χανιά 1990, 393-401.

Χατζόπουλος 2002: Χατζόπουλος Μ.Β., «Λατρείες της Μακεδονίας: Τελετές μεταβάσεως και μυήσεις» στο Αβαγιανού Α.Α. (επιμ.), *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου,* Αθήνα 2002, 11-29.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2001: Χρυσοστόμου Α., Χρυσοστόμου Π., «Ανασκαφή στη Δ. νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 477-488.

Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2002: Χρυσοστόμου Α., Χρυσοστόμου Π., «Ανασκαφή στη Δ. Νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2002», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 465-478.

Χρυσοστόμου 1992: Χρυσοστόμου Π., «Ο μακεδονικός τάφος Β΄ της Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 137-149.

Amandry 1953: Amandry P., *Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques,* Strasbourg 1953.

Ancient Gold 1998: Marazov I. (επιμ.), *Ancient gold: the wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria,* New York 1998.

Andronikos 1968: Andronikos M., *Totenkult,* Archaelogia Homerica Bd 3, Göttingen 1968.

Antike Kunstwerke 1962: *Antike Kunstwerke,* Ars Antiqua AG, Luzern, Dec. 7, 1962.

Becatti 1955: Becatti G., *Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche,* Roma 1955.

Bernabé - Jiménez 2001: Bernabé A., Jiménez san Cristobal A-I., *Instrucciones para el más allá las laminillas órficas de oro,* Madrid 2001.

Bodel 2001: Bodel J., «Epigraphy and the ancient historian» στο Bodel J. (επιμ.), *Ancient history from inscriptions,* London & New York 2001, 1-57.

Borza 1990: Borza E.N., *In the shadow of Olympus. The emergence of Macedon,* Princeton 1990.

Bouzek 1974: Bouzek J., *Graeco-Macedonian bronzes. Analysis and chronology,* Praha 1974.

Bremmer 2002: Bremmer J.N., *The rise and the fall of the Afterlife. The 1995 Read-Tuckwell lectures at the University of Bristol,* London & New York 2002.

Buccholz - Karageorghis 1973: Buccholz H.-G., Karageorghis V., *Prehistoric Greece and Cyprus. An archaeological handbook,* London 1973.

Burkert 1993: Burkert W., *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή,* (μτφ. Ν.Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού), Αθήνα 1993.

Cambitoglou - Papadopoulos 1993: Cambitoglou A., Papadopoulos J.K., «The earliest Myceneans in Macedonia», στο Zerner C. (επιμ.), *Wace and Blegen: Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989,* Amsterdam 1993, 289-302.

Casson 1919-21: Casson S., «Excavations in Macedonia», *BSA* 24 (1919-21), 1-33.

Casson 1923-25: Casson S., «Excavations in Macedonia II», *BSA* 26 (1923-1925), 1-29.

Christou 1984: Christou D., «Supplementary report on the Iron Age necropolis at Kato Dheftera», *RDAC* 1984, 174-206.

Clara Rhodos IV: Jacopi G. (επιμ.), *Clara Rhodos: Scavi nelle necropole Camiresi I,* vol. IV, 1929-30, Bergamo 1931.

Clara Rhodos VI-VII: Jacopi G. (επιμ.), *Clara Rhodos: Scavi nelle necropole Camiresi II,* vol. VI-VII, 1932-33, Bergamo 1933.

Cohen 1995: Cohen A., «Alexander and Achilles –Macedonians and 'Myceneans'» στο Carter J.B., Morris S.P. (επιμ.), *The Ages of Homer, a tribute to Emily Tounsend Vermeule,* Austin 1995, 483-505.

Collection Stathatos 1963: *Collection Hélène Stathatos, vol. III: Objects antiques et Byzantins*, Strasbourg 1963.

Comparetti 1910: Comparetti D., *Laminette Orfiche,* Firenze 1910.

Courtois - Lagarce 1986: Courtois J-C., Lagarce J. & E., *Enkomi et le Bronze récent à Chypre,* Nicosie 1986.

Curtis 1925: Curtis C.D., «The Barberini tomb», *MemAmAc* 5 (1925), 9-52.

Curtis 1976: Curtis J.E., «Parthian gold from Nineveh», *BrMusYearbook* 1 (1976), 47-66.

Dickie 1994: Dickie M.W., «Which Posidippus?», *GrRomByzSt* 35 (1994), 373-383.

Dickie 1995: Dickie M.W., «The Dionysiac Mysteries in Pella», *ZPE* 109 (1995), 81-86.

Donder 1980: Donder H., *Zaumzeug in Griechenland und Cypern,* Prähistorische Bronzefunde XVI:3, München 1980.

Dura-Europos II: Rostovtzeff M.I., Bellinger A.R., Brown, F.E. (επιμ.), *The excavation at Dura-Europos:* Toll N.P., *Part II: The Nekropolis*, New Haven 1946.

Filow 1927: Filow B., *Die Nekropole von Trebenischte,* Berlin 1927.

Forsdyke 1926/27: Forsdyke E.J., «The Mavro Spelio cemetery at Knossos», *BSA* 28 (1926/27), 243-296.

Gardner - Casson 1919-20: Gardner E.A., Casson S., «Macedonia: Antiquities found in the British zone, 1915-1919», *BSA* 23 (1919-1920), 10-43.

Garland 1985: Garland R., *The Greek way of death,* London 1985.

Gavrilaki - Tzifopoulos 1998: Gavrilaki I., Tzifopoulos Y.Z., «An 'Orphic-Dionysiac' gold epistomion from Sfakaki near Rethymno», *BCH* 122 (1998), 343-355.

Gold und Kunsthandwerk 1989: *Gold und Kunsthandwerk von antiken Kuban,* Sonderaustellung vom 22. Januar bis 27. März 1989, Stuttgart 1989.

Greifenhagen 1970: Greifenhagen A., *Schmuckarbeiten in Edelmetall,* Band I: Fundgruppen, Berlin 1970.

Guzzo 1993: Guzzo P.G., *Oreficerie dalla Magna Grecia. Ornamenti in oro e argento dall' Italia Meridionalo tra l' VIII ed il I secolo,* Taranto 1993.

Hammond 1982: Hammond N.G.L., «Πολιτική ιστορία της Μακεδονίας», «Κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί» στο Σακελλαρίου Μ.Β. (επιμ.), *Μακεδονία: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού,* Αθήνα 1982, 64-88.

Higgins 1961: Higgins R.A., *Greek and Roman jewellery,* London 1961.

Higgins 1977: Higgins R.A., *Minoan and Mycenean Art,* London 1967 (ανατύπωση 1977).

Hill 1964-65: Hill D.K., «Helmet and mask and a northern Greek burial», *JWaltersArtGal* 27-28 (1964-65), 9-15.

Hood 1993: Hood S., *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα,* (μτφ. Μ. Παντελίδου, Θ. Ξένος), Αθήνα 1993[3].

Iles Johnston - McNiven 1996: Iles Johnston S., McNiven T.J., «Dionysos and the Underworld in Toledo», *MusHelv* 53 (1996), 25-36.

Jeffery 1998: Jeffery L., *The local scripts of Archaic Greece. A study of the origin of the Greek alphabet from the eight to the fifth century B.C.,* Oxford 1990 (ανατύπωση 1998).

Jewelry 1979: Garside A. (επιμ.), *Jewelry ancient to modern,* Baltimore 1979.

Jewelry 7000 years 1987: Tait H. (επιμ.), *Jewelry 7000 years: an international history and illustrated survey from the collection of the British Museum,* New York 1987.

Jung 2002: Jung R., «Η χρήση της μυκηναϊκής και πρωτογεωμετρικής κεραμικής στη Μακεδονία», *ΑΕΜΘ* 16 (2002), 35-46.

Karageorghis 1968: Karageorghis V., *Cyprus,* Archaelogia Mundi, Geneva 1968.

Karageorghis 1971: Karageorghis V., «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1970: Musée régional de Kyrenia», *BCH* 95 (1971), 362.

Karageorghis 1974: Karageorghis V., *Excavations at Kition I: The tombs,* Nicosia 1974.

Karageorghis 1976: Karageorghis V., *Kition: Mycenean and Phoenician discoveries in Cyprus,* London 1976.

Kilian 1975: Kilian K., «Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria», *PZ* 50 (1975), 9-140.

Kurz - Boardman 1994: Kurz D.C, Boardman J., *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (μτφ. Ουρ. Βιζυηνού, Θ. Ξένος), Αθήνα 1994.

Laffineur 1978: Laffineur R., *L' orfèvrerie rhodienne orientalisante,* Paris 1978.

Laffineur 1980: Laffineur R., «Collection Paul Canellopoulos XV», *BCH* 104 (1980), 345-457.

LSJ: Liddell H.G., Scott R., *A Greek-English Lexicon (with a supplement),* Oxford 1968[9].

Macht, Herrschaft und Gold 1988: Fol A., Lichardus J. (επιμ.), *Macht, Herrschaft und Gold: Das Gräberfold von Varna Bulgarien und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation,* Saarbrücken 1988.

Marshall 1911: Marshall F.H., *Catalogue of the jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities, British Museum,* London 1911.

Maxwell-Hyslop 1971: Maxwell-Hyslop K.R., *Western Asiatic jewellery c. 3000-612 B.C.,* London 1971.

Merkelbach 1999: Merkelbach R., «Die goldenen Totenpässe: ägyptish, orphish, bakchisch», *ZPE* 128 (1999), 1-13.

Minns 1971: Minns E.H., *Skythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus,* New York 1971[2].

Murno - Tubbs 1890: Murno J.A.R., Tubbs H.A., «Excavations in Cyprus 1889. Polis tes Chrysochou, Limniti», *JHS* 11 (1890), 1-99.

Ohly 1953: Ohly D., *Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr.,* Berlin 1953.

Ohnefalsch-Richter 1893: Ohnefalsch-Richter M., *Kypros, die Bibel und Homer,* Berlin 1893.

Özgüç 1955: Özgüç T., «Excavations at Kültepe 1954: Finds on Level Ib», *Belleten* 19 (1955), 64-72.

Pugliese Carratelli 1993: Pugliese Carratelli G., *Le lamine d' oro «orfiche»,* Milano 1993.

Reichel 1942: Reichel W., *Griechisches Goldrelief,* Schriften zur Kunst des Altertums Bd 5, Berlin 1942.

Rey 1927: Rey L., «Fouilles de la mission Française à Apollonie d' Illyrie», *Albania* 2 (1927), 28-57.

de Ridder 1924: de Ridder A., *Catalogue sommaire des bijouxs antiques Musée National du Louvre,* Paris 1924.

Rohde 1987: Rohde E., *Psyche. The cults of souls and belief in immortality among ancient Greeks,* (μτφ. W.B. Hillis), New York 1903 (ανατύπωση 1987).

Rossi 1996: Rossi L., «Il testamento di Posidippo e le laminette auree de Pella», *ZPE* 112 (1996), 59-65.

von Salis 1957: von Salis A., «Antiker Bestattungsbrauch», *MusHelv* 14 (1957), 89-99.

Salskov Roberts 2002: Salskov Roberts H., «Pots for the living, pots for the dead. Were pots purpose-made for the funeral or reused? Can inscriptions throw light on the problem?», στο
Rathje A., Nielsen M., Bundgaard Rasmussen B. (επιμ.), *Pots for the living, pots for the dead,* Acta Hyperborea 9, Copenhagen 2002, 9-31.

SCE II: Gjerstad E. et alii (επιμ.), *Swedish Cyprus Expedition: Finds and results of the excavations in Cyprus,* vol. II, 1927-31, Stockholm 1935.

SCE IV:2: Gjerstad E. (επιμ.), *Swedish Cyprus Expedition: the Cypro-Geometric, Cypro-Archaic And Cypro-Classical periods,* vol. IV:2, Stockholm 1948.

Schaeffer 1952: Schaeffer C.F.A., *Enkomi-Alasia I: nouvelles misions en Chypre 1946-1950,* Paris 1952.

Segall 1938: Segall B., *Museum Benaki: Katalog der Goldschmiede-Arbeiten,* Athen 1938.

Seyrig 1959: Seyrig H., «Antiquités Syriennes», *Syria* 36 (1959), 38-89.

Stupperich 1981: Stupperich R., «Ein griechisches Goldblech in Gevelsberg», *Boreas* 4 (1981), 199-201.

Thracian Art Treasures 1975: Venedicov I., Gerassimov T., *Thracian art treasures,* (μτφ. M. Alexieva, P. Drenkov), London 1975.

Trendall 1996: Trendall A.D., *Ερυθρόμορφα αγγεία της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας* (μτφ. Β.Μ. Σαμπετάϊ), Αθήνα 1996.

Tsigarida 1998: Tsigarida B., «Fifth-century B.C. jewellery from the cemeteries of Pydna, Macedonia» στο Williams D. (επιμ.), *The art of the Greek Goldsmith,* London 1998, 48-54.

Tzifopoulos 1998: Tzifopoulos Y.Z., «'Hemerodromoi' and Cretan 'Dromeis': athletes or military personnel? The case of the Cretan Philonides», *Nikephoros* 11 (1998), 137-170.

Wardle-Wardle-Wardle 2001: Wardle K.A., Wardle D., Wardle N.M.H., «The symposium in Macedonia: a prehistoric perspective», *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 631-643.

Willetts 1965: Willetts R.F., *Ancient Crete: a social history from early times until the Roman occupation,* London & Torondo 1965.

Zuntz 1971: Zuntz G., *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Oxford 1971.

Σταυρούλα Οικονόμου
Γάλλος,
74100 Ρέθυμνο
economou@students.phl.uoc.gr

PATTERNS OF MONETARY CIRCULATION IN ROMAN MACEDONIA: THE HOARD EVIDENCE[1]

The purpose of this paper is to discuss monetary circulation of Roman and local currency in Macedonia[2] through hoard evidence and —at the same time— to assemble the new material which has come to light through recent excavations. Most of the new hoards have been described briefly at excavation reports presented at the archaeological conference held every year in Thessalonike (*AEMTh*), but only very few have been published in detail. The material is presented in **tables 1-5** where new or unpublished finds are underlined; it is to these that we shall make special reference. The rest of the material shall be used as a background in order to strengthen conclusions concerning circulation patterns.[3] In our discussion of the Roman currency we have included material of the late Hellenistic period when the *denarii* were first encountered.

CIRCULATION OF ROMAN CURRENCY IN MACEDONIA

The silver coinage produced in Macedonia during the late Hellenistic period had

[1] This paper was first read at a colloquium organized by S. Walker and held at the British Museum in November 2003 entitled «*After Actium. New archaeological discoveries from Roman Greece*». For comments on the text I wish to thank Dr I. Touratsogou.

ABBREVIATIONS

AEMTh	*Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη.*
CahNum	*Cahiers de numismatique.*
Circulation	I. Touratsoglou, *The Coin Circulation in Ancient Macedonia*, Bibliotheca of the Hellenic Numismatic Society, no 1, Athens 1993.
Dion	Σ. Κρεμύδη-Σισιλιάνου, *Η Νομισματοκοπία της Ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Bibliotheca of the Hellenic Numismatic Society, no 4, Athens 1996.
Dion hoards	S. Kremydi-Sicilianou, *Multiple concealments from the sanctuary of Zeus Olympios at Dion (Macedonia): Three Roman provincial coin hoards*, Meletemata 35, Athens 2004.
Edson Studies	*Ancient Macedonian Studies in Honour of Charles F. Edson,* Thessaloniki 1981.
Institution	M.B. Hatzopoulos, *Macedonian institutions under the kings. A historical and epigraphic study*, Μελετήματα 22, Athens 1996.
OpAth	*Opuscula Atheniensia.*
Thessaloniki	I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit,* Berlin 1988.
Χαρακτήρ	*Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου,* Athens 1996.

[2] This paper refers to the area of Macedonia proper and not to the Roman province of Macedonia which included Illyria and, after the second century, also Thessaly. On the borders of the province of Macedonia see: F. Papazoglou, «Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine» in *ANRW* II. 7.1, Berlin and New York, 1979, pp. 302-369 and *eadem*, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, BCH, Suppl. 16, Athens, 1988, pp. 74-98. For the distinction between Macedonian proper and the province: *eadem* «Le koinon Macédonien et la province de Macédoine», *Thracia*, 12 (1998), pp. 133-39.

[3] The earlier material has been assembled by I. Touratsoglou, *Circulation*.

been under Roman control. Coins of the first century BC bore the name of the questor Aesillas in Latin as well as the Greek inscription ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ on the obverse.[4] By the time of the termination of the Roman Civil Wars and the establishment of the Principate by Augustus the coinage mentioned above had already ceased and no more silver was produced in the region.[5] The only silver coins circulating and mentioned in the epigraphic sources during the Imperial period are the *denarii*[6] The reason for the absolute domination of the *denarius* in Macedonia was certainly political, but it was also facilitated by numismatic tradition. The attic weight standard of a drachm weighing 4.2 gms had been imposed in Macedonia since the time of Alexander the Great. The very similar weight of the *denarius* that was slightly lighter (3.9 gms) led to a practical equation of the two denominations at an exchange rate that favoured the Roman currency. It is interesting to note that both in literary[7] and in epigraphic texts of the Imperial period from Moesia and Thrace the words ἀττικαὶ (δραχμαί) are sometimes used as equivalent to the *denarius*.[8]

The earliest hoard containing *denarii* from Macedonia was found during excavations in the city of Stobi in the region of Paionia and dates to c. 125 BC. It included 505 Republican *denarii* and one Athenian tetradrachm.[9] A late Republican hoard containing exclusively of *denarii* was discovered recently during excavations on a site near the modern village Petres in the region of Lyncestis in Upper Macedonia and has been published in detail by Dr. Polyxeni Veleni.[10] This is an accumulation of 125 *denarii*, all in very good condition, that date from the end of the second century to 42 BC. The date of the concealment of the hoard coincides with the destruction and abandonment of the ancient city[11] most probably due to the conditions of Civil War that ended with the battle at Philippi.

Silver hoards of the Imperial period, just like the earlier republican ones, were usually concealed during turbulent periods of war. A notable exception is a second

---

[4] For this coinage see: R.A. Bauslaugh, *Silver Coinage with the types of Aesillas the Quaestor*, NS 22, American Numismatic Society, New York 2000, with earlier bibliography.

[5] It should be noted that in other provinces such as Asia, Syria and especially Egypt, local silver issues continued to be produced and local denominations survived sometimes down to the third century AD. See: C. Howgego, *Greek imperial countermarks*, London 1985, pp. 54-58. *RPC* I, pp. 31-34. K. Harl, *Coinage in the Roman economy, 300 BC to AD 700*, Baltimore and London 1996, pp. 97ff.

[6] The term δηνάριον is very common in inscriptions from Macedonia. See, for example, the numerous manumission decrees from the sanctuary of Leukopetra where the fines for those who do not respect the clauses of the decree are always mentioned in *denarii*. *Cf*. Ph. M. Petsas, M.B. Hatzopoulos, L. Gounaropoulou, P. Paschides, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopétra (Macedoine)*, Μελετήματα 28, Athènes 2000.

[7] The word δραχμή is used, for example, throughout the Roman History of Dion Cassius.

[8] *IGBR* I 63bis, ll. 9-12; *IGBR* III. 1, 1863, ll. 20-22; *IGBR* IV 2263, l. 10; 2265, ll. 10-12.

[9] M.H. Crawford, «The Stobi Hoard of Roman Republican Denarii», in: J. Wiseman (ed.), *Studies in the antiquities of Stobi*, vol. I, Beograd 1973, pp. 1-21. The hoard is also mentioned in *CH* 1 (1975) n. 153 and *BAR* 95 (1981) p. 40, n. 42a.

[10] P. Adam-Veleni, «Νομισματικοί θησαυροί από τις Πέτρες Φλώρινας», in: *Obolos 4, Το νόμισμα στο Μακεδονικό χώρο, Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης*, Thessalonike 2000, pp. 127-155.

[11] The identity of the ancient site excavated near Petres is not yet certain. The possibility of its identification with ancient Kelle has been discussed by Hatzopoulos, *Institutions*, pp. 94-95, with earlier bibliography.

century find which was discovered recently in a Roman building under the Palace of Galerius in Thessalonike. It contained 35 *denarii* dating between the reigns of Vespasian and Commodus.[12] All other second century hoards date to the reign of Marcus Aurelius[13] and were certainly related to the German wars of this period and more specifically to the raid of the Balkans by the Kostobokoi in 170.[14] Third century hoards containing *denarii* but also *antoniniani*, the new debased silver denomination introduced by Caracalla, were abundant in Macedonia as they were all over the Roman Empire.[15] They offer a vivid reflection of the violent and unstable conditions of this period and their burial dates often coincide with specific events. The barbaric invasions during the reign of Gordian III,[16] the first siege of Thessalonike by the Goths in 254,[17] the raid of 267, when German tribes from the north crossed through mainland Greece, which was devastated and the simultaneous siege of Athens by the Heruli, who crossed the Aegean with their fleet,[18] are events that seem to coincide with the burial of hoards.

Although Roman silver circulated to a certain extent and was hoarded in Roman Macedonia, apparently this was not the case with the imperial bronze. No hoards of asses, *dupondii* or *sestertii* from the Roman mints have so-far been discovered,[19] a fact that differentiates Macedonia both from the northern Balkan provinces but also from Achaia and Crete where such finds are frequently encountered.[20] With very few exceptions, which shall be discussed below, Roman bronzes are also absent from hoards containing local coins. Furthermore, no *aurei* have yet been discovered in Macedonian hoards; the circulation of gold coins of very high value was certainly restricted in the eastern

---

[12] M. Karaberi, E. Christodoulidou, «Ανάκτορο Γαλερίου: «Χώρος Δ» και νότια στοά», *AEMTh* 12 (1998), pp. 103-104.

[13] Thessalonike 1922 hoard: *BCH* 1923, p. 504 and Kicevo, Ochrid hoard: *BAR* 95 (1981), p. 55 no 125. For emergency hoards of this period in Bulgaria: J. Youroukova, «La circulation des monnaies en Bulgarie I-II.s. et leur importance historique», in M. Alföldi (ed.), *SFMA*, vol. 1, Berlin 1979, pp. 281-287.

[14] For the raid of the Kostobokoi in the Balkans see: *CAH* XI, p. 354.

[15] For the western provinces see: Gijs de Greef, «Roman Coin Hoards and Germanic Invasions AD 253-269. A Study of the Western Hoards from the reigns of Valerian, Gellienus and Postumus», *RBN* 148 (2002), pp. 41-99.

[16] The Kavala hoard (*CH* VI, 117) contained 55 *denarii* and *antoniniani* dating from the reign of Pius to that of Gordian: Touratsoglou, *Circulation*, table IIb.

[17] An unpublished hoard found in Macedonia in 1981, now held in the Museum of Thessalonike that includes *antoniniani* down to the reign of Trajan Decius (251-53 AD) and a hoard of *denarii* found in the Chalkidike in 1935(?) dating to the same period: Touratsoglou, *Circulation*, table IIb. The dramatic siege of Thessalonike in 254 lead to the introduction of a coin type representing the god Kabeiros protecting the city walls on contemporary coins: I. Touratsoglou, «Του αγιωτάτου πατρίου θεού Καβείρου... IG X 2.1, 199B», *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), pp. 71-83.

[18] For events of this year see: *CAH* XII, p. 149. An unpublished hoard from Pontoherakleia near Kilkis found in 1984 that contained *denarii* and *antoniniani* and a similar one from Titov Veles/1932 (*BAR* 95 1981, p. 61 no 158), both dating to the reign of Gallien (254-268 AD): Touratsoglou, *Circulation*, table IIb. For hoards of this period from Asia and the Balkans see: J. Kroll, «The Eleusis hoard of Athenian imperial coins», *Hesperia* 42 (1973), 317, note 22.

[19] Touratsoglou, *Circulation*, p. 21, n. 22.

[20] The relevant material is assembled in: Kremydi-Sicilianou, *Dion hoards*, pp. 49-51.

provinces but still in Achaia, for example, an early imperial hoard of *aurei* was discovered in a Roman villa at Patras.[21]

THE LOCAL PROVINCIAL BRONZE

The establishment of the Principate by Augustus led to a revival of local coinages. A number of cities of various status inaugurated bronze issues that were used for everyday transactions in the local markets. Although signs of value were absent from these coins[22] it has been concluded that Macedonian issues followed the Roman denominational system.[23] The main denomination was therefore the *assarion*, which is the Greek term for the Roman *as*. Provincial *assaria* nevertheless had neither the same size nor the same weight as the Roman asses and they did not follow the bimetallic system of copper and orichalkos imposed by Augustus for bronze denominations in Rome. Their equivalence with Roman issues was therefore nominal and they were accepted as having this value only within the limited area of their local circulation.

In order to facilitate conclusions concerning the circulation pattern of issues from individual cities we have classified the material geographically; the hoards have been divided according to their provenance into four groups, namely the four administrative districts (*μερίδες*) (see **map** at the end).[24]

The first district

The first district comprised of the area between the Nestos and the Strymon rivers with the addition of the Bisaltian territory to the west.[25] The colony of Philippi and the free city of Amphipolis on the *Via Egnatia* were the most important urban centres and the only cities in the region to have a monetary production during the Imperial period.

Extended excavations around the area of ancient Amphipolis have been realized by the 18th Ephorate of Antiquities over the last years, mainly due to contemporary works on the road network (**table 1**). These have revealed large parts of the classical, Hellenistic and Roman cemeteries of the ancient city. The main cemetery lied to the east and north-east of the city walls[26] but a number of tombs dated to Roman times have also been discovered just outside the Gate of Augustus, the main entrance to the city from the

---

[21] I. Touratsoglou, «Θησαυρός *aurei* του 1ου μ.Χ. αιώνα από την Πάτρα (1976)», *NomChron* 5/6 (1978), 41-52.

[22] With the exception of third century issues of Thessalonike which bear denomination marks during a period when denominational values were altered: Touratsoglou, *Thessaloniki,* p. 101.

[23] This is the conclusion reached by individual studies concerning Macedonian mints and is also accepted in: *RPC* I, pp. 287-288. Evidence for the use of Roman denominations for Achaian coins is more straightforward since marks of value are often encountered. Nevertheless Greek denominations continued to exist at certain mints. See: *RPC*, I, pp. 245-247.

[24] On the four administrative districts, their geographical boundaries and the date of their establishment in Macedonia see: Hatzopoulos, *Institutions*, pp. 231-260 with relevant bibliography.

[25] Livy 45.29.5-6.

[26] *AEMTh* 6 (1992), pp. 549-560 at pp. 549-550 (M. Nikolaidou-Patera); *AEMTh* 15 (2001), pp. 111-126 (P. Malama).

south-west. As at Philippi, the *Via Egnatia* probably transverses the Gate, and tombs as well as honorary statues were erected on either side of the main road.[27] Finds from the cemeteries in the area around Amphipolis show that, as elsewhere in the ancient world, the custom of accompanying the dead with a coin, known by literary sources as *Charon's obol*, was widespread since the early classical period.[28] This custom developed in Roman times and in addition to the one coin, usually placed in the mouth of the deceased, a number of bronze specimens were also added often in a purse laid by in his or her hand. Apart from the cemeteries excavated around Amphipolis, one more cemetery has come to light west of the Strymon below the southern slopes of the Kerdylion Mountain, nearly three kilometers to the west of the classical city of Argilos. Today the area is known as Strovolos and in Roman times it probably belonged to the territory of Amphipolis. Over 190 tombs have been excavated in an area of more than two square kilometers and all of them are very poor concerning their finds. Nevertheless, they contain a *Charon's obol,* together with hoards of usually more than 30 coins. A total of over 1,500 coins have been discovered so far, out of which four hoards containing a total of 40 specimens have been presented in excavation reports.[29]

Even from this small sample it becomes evident that the numismatic finds of the cemeteries around Amphipolis offer valuable evidence on coin circulation in the area. To begin with they include material of the first century AD**,** something which is extremely rare. From the many recorded hoards from Macedonia we know of only one more find of this century, part of which is held in the British Museum and probably derives from the area around Thessalonike.[30] The evidence that we possess so-far indicates that circulation of local provincial issues during this period was very limited. The first century hoards of Amphipolis include issues from this city and the neighbouring Philippi, whereas the hoard in the British Museum only contains specimens from Thessalonike. In the two second-century hoards that have been recorded the pattern does not show a radical change. Amphipolis and Philippi are still present and only issues of Thessaloniki**,** the capital and the most prolific mint in the province, make their appearance. But in the third century this pattern shows a considerable evolution; coins of other Macedonian mints enter into circulation in this area, and the coins of the Macedonian Koinon, struck at Beroia, and of Thessalonike become dominant.

The second district

The second district, to quote Livy, was to be «*the region bounded on the east by the Strymon River, except for Heraclea Sintice, and the Bisaltae, while the western boundary would be the Axios River; this would also include the Paeonians who were settled near the Axios River in an*

[27] *AEMTh* 12 (1998), pp. 77-83, at pp. 77-78 (D. Amoiridou, D. Malamidou).

[28] *AEMTh* 7 (1993), pp. 477-484 at pp. 477-78, 480 (M. Nikolaidou-Patera).

[29] *AEMTh* 14 (2000), pp. 71-85 (P. Malama *et al.*); *AEMTh* 15 (2001), pp. 137-148, at pp. 141, 143-144, figs 23 a-b (P. Malama, K. Darakis). It is believed that the settlement to which this cemetery belonged is probably located at a small distance to the west: *AEMTh* 15 (2001), at p. 144.

[30] It contained only coins of Thessalonike dated between the reigns of Augustus and Claudius: Touratsoglou, *op. cit.* (note 23), p. 122, no 21.

easterly direction».[31] Amongst the assets of the second region were, again according to Livy, who is drawing from Polybios and referring to the settlement of 167 BC, the «*highly flourishing cities Thessalonica and Cassandrea*».[32] These, in fact, were the only two cities with a monetary production under the Empire, since Stobi, situated on the western bank of the Axios belonged, according to Papazoglou, «*probably to the fourth region*».[33]

Although excavations in this area have been intensive over the last years, very little new numismatic material has been recorded in excavation reports (**table 2**). One could nevertheless mention two small third century emergency hoards, one from Lete[34] and one from Palatiano near Kilkis,[35] buried during the reigns of Gordian III and Philip I respectively. Both were discovered in buildings that were probably abandoned during barbaric invasions and contained a small number of specimens from Thessalonike, Edessa and Pella. Another two, somewhat larger hoards dated to the reign of Philip I, were discovered in a cemetery situated in the area of modern Sindos, to the west of Thessalonike, in 1981. These finds were reported to me by Dr Polyxeni Veleni and shall be published in the near future.[36] The mint of Thessalonike is represented with an important number of specimens in these finds, and is followed by Pella and Edessa. The presence of other Macedonian mints is very restricted but a small number of Roman coins are present.

From a general overview of all the available evidence some conclusions concerning the circulation pattern for the region can be reached. First of all the coins of Kassandreia do not seem to have circulated considerably outside the Chalkidike, since they are found in hoards from Poteidaia and Ierissos but are nearly absent from hoards from the other regions.[37] Second, the coins from Amphipolis and Philippi seem to be scarce in central Macedonia, whereas issues from Pella, Edessa and the Macedonian Koinon are quite often encountered in third century hoards from this area. Following the generally accepted rule that the circulation of bronze coins reflects the movement of people we can conclude that contacts between the second and third districts were quite intensive whereas the area of the first seems to have been more isolated.

The third district

The third Macedonian district comprised of the fertile plains of Pieria and Emathia; its coastal borders extended between the Axios and the Peneios rivers and it

---

[31] Livy 45.29.7.

[32] Livy 45.30.4.

[33] F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine a l'époque romaine*, BCH Suppl. 16, Athens 1988, p. 70 and n. 22.

[34] *AEMTh* 14 (2000), pp. 160-61 (K. Tzanavari). On this hoard also see: K. Tzanavari, «Αγροικίες στη χώρα της Αρχαίας Λητής», pp. 77-90 at pp. 82-83 in: P. Adam-Veleni, E. Poulaki, K. Tzanavari, *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, Athens 2003.

[35] *AEMTh* 10A (1996), pp. 189-204 at p. 193 (H. Anagnostopoulou-Hadzipolychroni).

[36] The excavation in the area of the factory of Good Year was undertaken by Mr. Manthos Bessios: *AD* 36 (1981), B.2, *Chron.*, p. 302. These two, as well as the rest of the later hoards that contain Roman coins are to be published by Dr. P. Veleni and myself.

[37] With the exception of one specimen in Sindos 1981a hoard (see **table 2**).

included «*the famous cities of Edessa, Beroia and Pella*».[38] In addition to these the Roman colony of Dium also struck coins during the Imperial period.

Interesting new evidence for patterns of monetary circulation has come to light through the recent discovery of three hoards from the area of the sanctuary of Zeus Olympios at Dion (**table 3**). All three were found buried in clay vases within the same room of a small building situated by the Roman theatre and their context is extremely similar.[39] The Dion hoards date to the middle of the second century and were buried during the reign of Antoninus Pius. Their main particularity lies first in of all in their size. The total of 1,800 specimens in the three finds is very unusual when compared to the rest of the Macedonian hoards. Their exceptional size should be considered in relation to their find spot; their concealment within the public area of a sanctuary indicates that they could not have represented the everyday holdings of a private individual, but probably revenues deriving from public enterprise. The very large number of specimens in the name of the reigning emperor on the other hand, shows that we are dealing with currency that was retired from circulation shortly before its concealment and not with money that was accumulated over a long period.

Despite their particularities these second century hoards confirm the conclusions we have reached from the other material examined so far. The preponderance of issues of the local mint of Dion, they form around 90% of the total, indicates that this was the main currency used in the city. The absence of coins of the neighbouring mints of Pella and Kassandreia and the relatively small number of coins from Thessalonike and the Macedonian Koinon is also comparable with other second century hoards from Macedonia. What is new in these finds is the presence of non-Macedonian issues. The Dion hoards include 52 coins of the Thessalian Koinon, 2 from Corinth, one from Magydos in Pamphylia, one from Tralleis in Lydia, one from Ilion in Troas as well as 18 Roman bronzes. Coins from Asia Minor are occasionally found as stray finds in the provinces of Macedonia and Thrace indicating something which is known from other archaeological and epigraphic sources, namely that contacts and movement of people was frequent between these regions.[40]

If we now consider the total available hoard evidence from the third district it becomes evident that the mints of Thessalonike and the Macedonian Koinon are well represented in our material, whereas mints of the first meris as well as Kassandreia are very scarce or even absent. Concerning the relatively low presence of coins from Pella and Edessa it should be noted that the find spots of these hoards are nearly all in Pieria. The wide circulation of issues of Thessalonike and the Macedonian Koinon within Macedonia is also confirmed by the five Macedonian hoards of uncertain provenance (**table 5**).

The fourth district

The fourth district comprised of the mountainous region known as Upper Macedonia that was inhabited by various *ethne* such as the Eordaioi, the Lyncestai and the

[38] Livy 45.30.5.

[39] For full publication of these finds see: Kremydi-Sicilianou, *Dion hoards*, pp. 49-51.

[40] On this issue see: Kremydi-Sicilianou, *Dion hoards*, pp. 47-49.

Pelagonians. These people were always considered as mountain tribes settled in an isolated area with very few contacts with the Macedonians living in the plains. Livy characteristically mentions that «*this part of the world is as a whole cold, difficult to cultivate, and harsh; it has inhabitants of temperament like their land*».[41] Archaeological research in the area however, and especially the important excavations at Aiane, has shown that urban life developed earlier than one would conclude from literary tradition.

Numismatic finds from the fourth district are very scarce (**table 4**). In excavation reports of the last years we have been able to trace only one small hoard dated to the imperial period, whereas the earlier material accumulated by Touratsoglou includes no hoards from this region whatsoever.[42] The hoard was discovered in ancient Lyke, a settlement in the island of Agios Achilleios in Lake Prespa. It included 7 coins of the Macedonian Koinon found together with three perfume burners and two silver votive placks; according to the excavator all objects had been used in a ceremonial process.[43] The hoard belongs to the second century and includes issues of the Koinon dated between the reigns of Hadrian and Marcus Aurelius. Whether the limited scale of excavations causes the scarcity of numismatic material from the region of Upper Macedonia or whether this reflects an actual limitation in monetary usage remains an open question.

CONCLUSIONS

Hoards are important for determining patterns of monetary circulation especially when they are examined in groups. In fact they are probably more representative than stray finds since the latter may also reflect accidental loss of coins held by people traveling through the region and not regularly used currency.

The first conclusion reached by examining the evidence is that bronze currency circulating in Macedonia from the time of Augustus down to the middle of the third century, when civic issues were abandoned, was mainly Macedonian. This pattern is identical to that of the late Hellenistic period when the only non-Macedonian coins circulating in the area belonged to the higher silver denominations.[44] During the Imperial period the need for silver coinage was met for by the exclusive use of Roman coins.

Our second conclusion is that the circulation pattern in Macedonia changed considerably between the first and the third century AD. Although evidence for the first century remains limited it seems that coins hardly traveled at all, since they are usually found very close to their place of issue. First century hoards from the area of Amphipolis contain issues of Amphipolis and neighbouring Philippi (**table 1**), whereas another find from Thessalonike only contains coins of this city (**table 2**). This pattern is in accordance with the general picture that derives from stray finds. Although numismatic material

[41] Livy 45.30.7.

[42] Touratsoglou, *Thessaloniki*, pp. 117-124; *idem*, *Circulation*, p. 42.

[43] *AEMTh* 13 (1999), p. 606 (I. Psarra).

[44] For the exclusive use of Macedonian coins for the bronze denominations during the late Hellenistic period see: Touratsoglou, *Circulation*, pp. 36-37 and 47-53.

from excavations in Macedonia has not been systematically published, mint studies have concluded that first century coins traveled less.[45] Since the circulation of bronze coins of low value represents the movement of individuals[46] our evidence seems to indicate that traveling was not frequent during the early imperial period. The pattern for the Late Hellenistic period however is different. Issues of Thessalonike, Pella and Amphipolis that were first produced during the reign of Philip V and constituted the main bronze currency of this period, circulated broadly in Macedonia and were not limited to the area of their issue.[47]

During the second century local coins were still dominant, as shown by the large and representative Dion hoards (**table 3**), but issues of Thessalonike and the Macedonian Koinon started to circulate within Macedonia. The third century however shows quite a different circulation pattern since hoards now tended to include coins from many different mints. Coins of the second, third and fourth districts were found in hoards deposited in the first, although the opposite is not attested; the region east of the Strymon remained somewhat isolated from the rest of Macedonia and the study of the site finds will show whether this area was more closely connected to Thrace as one could perhaps suppose.

The wider circulation of third century issues must certainly be connected to their metrological assimilation and even to their stylistic similarities. When examining the metrological pattern of Macedonian issues we noted that the size and weight of the assarion varied considerably between individual mints. This variation however seemed to decrease during the third century, especially after the reign of Alexander Severus. At that time Macedonian assaria reached a standard size and weight common for most mints.[48] Studies concerned with stylistic comparisons on the other hand, have shown that third century coins from different mints showed great similarities.[49] From the study of the circulation pattern it now becomes clear that the homogeneity of coins from different mints should be related to their wider circulation.

The frequent presence of issues from one city in hoards from another naturally raises the question of whether they were actually accepted there. Could, for example somebody holding an assarion of Thessalonike use his coin in the market of Amphipolis? For the classical period when issuing authorities consisted of city or federal states, it is clear from literary sources that –in theory at least– currency was valid only within the borders of the issuing state.[50] The exception was only what Plato named κοινὸν Ἑλληνικὸν

---

[45] This has been concluded for the mints of Dion (Kremydi-Sicilianou, *Dion*, p. 130), Edessa (E. Papaefthymiou, *Édessa de Macédoine. Étude historique et numismatique*, Bibliothèque de la société hellénique de numismatique, no 7, Athènes 2002, pp. 234-235), and to a certain extent also for Thessalonike (Touratsoglou, *Thessasloniki*, p. 118, table 41).

[46] On discussion of this subject and bibliography see: C. Howgego, *Ancient history from coins*, London 1995, pp. 92 and 101-102.

[47] Touratsoglou, *Circulation*, p. 33 and pp. 47-55.

[48] Kremydi-Sicilianou, *Dion*, pp. 107–123, esp. p. 120.

[49] Stylistic similarities of third century Macedonian issues were first observed by H. Gaebler, «Zur Münzkunde Makedoniens IV», *ZfN* 24 (1904), pp. 288-290, 309-310 and p. 315. These were further discussed by: M. Mackensen, «Zur makedonische Bronzprägung des 3. Jahrhunderts n. Chr.», *JNG* 21 (1971), pp. 124-126 and *idem*, *MÖNG*, 17, 12 (1972), pp. 122ff.

[50] On how people only accept familiar currency: Aristotle, *Historia Animalium*, 1.6.20. On how local

νόμισμα, in other words strong currency that had an international, if we may use a contemporary term, acceptance.[51] During the Hellenistic period there is some evidence that, under certain circumstances, this principle could be overlooked.[52] Furthermore, an interesting decree of the fourth century BC from Olbia permits the import of foreign silver and gold in the city, but imposes its exchange into local currency prescribing penalties for the amenders.[53] But during the imperial period, and as far as provincial issues are concerned, it should be underlined that issuing authorities were no more states (whether city-states or federal states or kingdoms) but cities with a certain degree of autonomy, which, at the same time, belonged to a large Empire. This is a crucial difference, which allows us to suppose that a different pattern of monetary circulation existed in this period and that similar coins from neighbouring cities could be reciprocally accepted. Since monetary unification in the Roman Empire was achieved by the reforms imposed by Diocletian, it is fair to assume that measures or practises in this direction would have occurred earlier.

currency has no circulation in other states: Xenophon, *Poroi*, 3.2.

[51] Plato, *Laws*, 5.742.a-b.

[52] One of the terms of agreement in the treaty of Sympoliteia between Smyrna and Magnesia at Sipylos was that Magnesia would accept the currency of Smyrna as legal tender within the city: *ISmyrna* 573 ll. 56-57.

[53] *IKalhedon* 16, ll. 13-20 with bibliography and discussion. The corrections in *SEG* 26, 848 have not been taken into account in the above mentioned publication. For discussion of the Olbia degree also see: M. Cataudella, «Aspetti e strumenti della politica monetaria ateniese fra v e iv secolo», *Sileno* 12 (1986), pp. 111-135 at pp. 124-126.

TABLE 1
COIN HOARDS FROM THE FIRST DISTRICT

HOARD	CONTENTS												BURIAL DATE	COMMENTS	REFERENCE
	DION	EDESSA	PELLA	KOINON	STOBI	THESSALONIKE	KASSANDREIA	AMPHIPOLIS	PHILIPPI	ROMAN	UNCERTAIN	TOTAL			
Strovolos 2001								7	6			13	Domitian	grave hoard	*AEMTh* 15 (2001), 143-44
Amphipolis 2001								2	2			4	1st. cent. AD	grave hoard	*AEMTh* 15 (2001), 122
Amphipolis 1998								1	1		2	4	Antoninus Pius	grave hoard	*AEMTh* 12 (1998), 78, 80-81
Strovolos 2000						3		16				19	M. Aurelius	grave hoard	*AEMTh* 14 (2000), 80
Amphipolis 1953						1		4				5	Commodus	grave hoard	*Thessaloniki*, no 11
Serres 1966				14+		2						16+	Gordian III	Part of the Evelpides hoard?	*Thessaloniki*, no 15
Strymon 1916-18			3		1	24				1		29	Gordian III	grave hoard	*Thessaloniki*, no 16
Siderokastro 1967			1	54		2		1		1		59	Gordian III	grave hoard	*Thessaloniki*, no 14
Amphipolis 1968		1				2						3	Philip I	grave hoard	*Thessaloniki*, no 12
Amphipolis 1976		3	6	5		17		6		1	1	39	Claudius Gothicus	grave hoard	*Thessaloniki*, no 13
TOTAL	**0**	**4**	**10**	**73+**	**1**	**51**	**0**	**37**	**9**	**3**	**3**	**191**			

TABLE 2
COIN HOARDS FROM THE SECOND DISTRICT

HOARD	CONTENTS												BURIAL DATE	COMMENTS	REFERENCE
	DION	EDESSA	PELLA	KOINON	STOBI	THESSALONIKE	KASSANDREIA	AMPHIPOLIS	PHILIPPI	ROMAN	UNCERTAIN	TOTAL			
Ierissos 1976				1			1		1			3	Antoninus Pius	grave hoard	*Circulation*, no 14
Pontoherakleia 1922						6						6	Commodus	grave hoard	*OpAth* 9 (1969), 37
Ierissos 1938						2						2	Iulia Domna	grave hoard	*Circulation*, no 3
Ierissos 1973				4	1	5	1	1		2		14	Alexander Severus	grave hoard	*Circulation*, no 13
N. Potidaia 1985			1			1						2	Maximinus		
N. Potidaia 1973			1				2					3	Maximinus	grave hoard	*Circulation*, no 4
Kambani Kilkis 1962		1				4						5	Gordian III	grave hoard	*Thessaloniki*, no 6
Peristeron Langadas 1977			3			11						14	Gordian III	grave hoard	*Thessaloniki*, no 3
Lete 2000		4				6					2	12	Gordian III	emergency hoard	*AEMTh* 14 (2000), 160-61
Kallithea (Aphytis) 1969		1	1			6						8	Philip I	from the sanctuary	*Thessaloniki*, no 10
Profitis Langadas 1967			3			3						6	Philip I	grave hoard	*Thessaloniki*, no. 4
Kentriko Kilkis 1981	3	6	14	9	1	69				4		106	Philip I		*Thessaloniki*, no 7
Palatiano, Kilkis 1996			1			5						6	Philip I		*AEMTh* 10 (1996), 193
Sindos 1981a	1	5	2	1		17	1			1	2	30	Philip I	grave hoard	unpublished
Sindos 1981b		4	12	4		19				3	5	47	Philip I	grave hoard	unpublished
Lefkohori Langadas 1970	2	1	12	5	1	17				1		39	Trajan Decius	grave hoard	*Thessaloniki*, no 5
Thessaloniki 1971						3						3	Gallienus	grave hoard	*Thessaloniki*, no 1
TOTAL	**6**	**22**	**50**	**24**	**3**	**174**	**5**	**1**	**1**	**11**	**9**	**306**			

TABLE 3
COIN HOARDS FROM THE THIRD DISTRICT

HOARD	CONTENTS													BURIAL DATE	COMMENTS	REFERENCE
	DION	EDESSA	PELLA	KOINON	STOBI	THESSALONIKE	KASSANDREIA	AMPHIPOLIS	PHILIPPI	ROMAN	OTHER	UNCERTAIN	TOTAL			
Koukos, Pieria 1980						4							4	Trajan	grave hoard	*Circulation,* no 1
Sevasti, Pieria 1987	3					3							6	Antoninus Pius	grave hoard	*Circulation,* no 8
Dion 1998	72			1		3			1	3	1		81	Antoninus Pius		*Dion hoards*
Dion 1999	1452	2		39		13		1	7	15	52	9	1590	Antoninus Pius		*Dion hoards*
Dion 2000	120			1		2					5	1	129	Antoninus Pius		*Dion hoards*
Sevasti, Pieria 1987	6			4	1					1			12	Marcus Aurelius	grave hoard	*Circulation,* no 9
Sevasti, Pieria 1987	1					1							2	Commodus	grave hoard	*Circulation,* no 7
Sevasti, Pieria 1987	7			12		2				2			23	Commodus	grave hoard	*Circulation,* no 6
Europos, Kilkis 1956		2				1							3	Caracalla	grave hoard ?	*Circulation,* no 2
Veroia 1949	1		2	3		4						1	11	Gordian III	grave hoard	*Thessaloniki,* no 9
Methone, Pieria 1986	1			1		7						3	12	Philip I	grave hoard	*Circulation,* no 10
Methone, Pieria 1986	1	2	5			6							14	Philip I	grave hoard	*Circulation,* no 11
Dion 1987	1			1		1							3	Gallienus	and 4 blanks	*Dion,* no 16
Koufalia 1966	1	5		3		8				2			19	Gallienus	grave hoard	*Edson Studies,* 315-321
TOTAL	**1666**	**11**	**7**	**65**	**1**	**55**	**0**	**1**	**8**	**23**	**58**	**14**	**1909**			

TABLE 4
COIN HOARDS FROM THE FOURTH DISTRICT

HOARD	CONTENTS											BURIAL DATE	REFERENCE
	DION	EDESSA	PELLA	KOINON	STOBI	THESSALONIKE	KASSANDREIA	AMPHIPOLIS	PHILIPPI	ROMAN	TOTAL		
Ag. Achillios 1999				7							7	Marcus Aurelius	*AEMTh* 13 (1999), 606

TABLE 5
COIN HOARDS FROM UNCERTAIN FIND SPOTS IN MACEDONIA

HOARD	CONTENTS											BURIAL DATE	REFERENCE
	DION	EDESSA	PELLA	KOINON	STOBI	THESSALONIKE	KASSANDREIA	AMPHIPOLIS	PHILIPPI	ROMAN	TOTAL		
Macedonia 1939						25+					25+	Claudius	*Thessaloniki*, no 21
Macedonia 1976		1				2		6			9	Caracalla	*CahNum* 58 (1978), 211
Macedonia 1975	1	2	3	1		9	1	2		1	20	Gordian III	*Thessaloniki*, no 20
Macedonia 1966	1	3	2	4	3	18	2	32	1		66	Gallienus	*Thessaloniki*, no 18
Macedonia 1973	4	5	1	41	3	46	13	30	6		149	Gallienus	*Thessaloniki*, no 17
Macedonia 1980	27	9	14	18		45					113	Gallienus	*Χαρακτήρ*, 123-133
TOTAL	**33**	**20**	**20**	**64**	**6**	**145**	**16**	**70**	**7**	**1**	**382**		

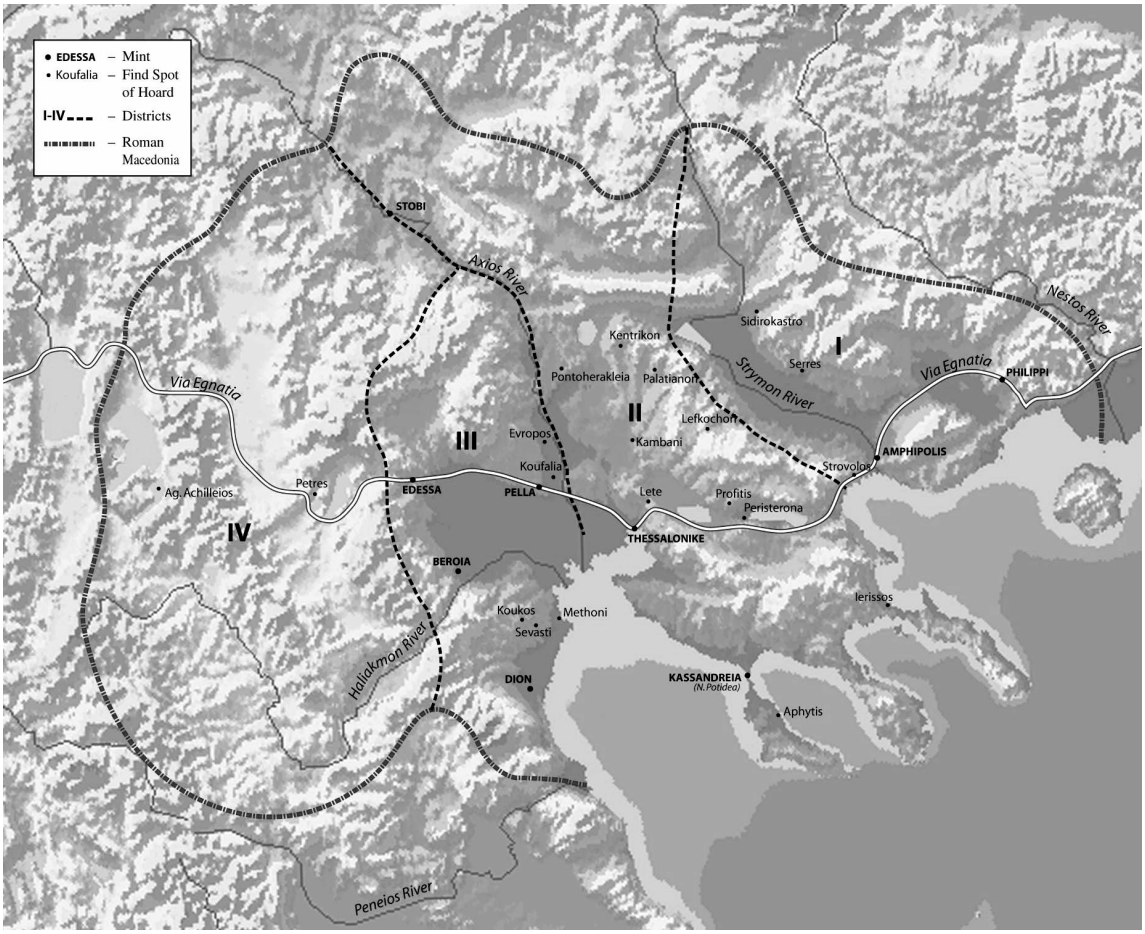

Map of Roman Macedonia

Sophia Kremydi-Sicilianou
Centre for Greek and Roman Antiquity
National Hellenic Research Foundation

AGRICULTURE IN MAINLAND GREECE AT THE PROTOGEOMETRIC PERIOD: A VIEW FROM THE ARCHAEOBOTANICAL REMAINS

Introduction

Over the past twenty years numerous studies have appeared regarding the analysis of Protogeometric culture in Greece[1] and have shed light to many aspects of daily life at that time. The traditional approach of analyzing everyday life and agriculture in protohistoric societies is a study of literary reference (when is available) together with archaeological survey. Environmental studies, such as archaeobotanical investigation, on protohistoric and historic periods are still scarce. Many excavators do not apply any technique for the collection of bio-archaeological remains, assuming, wrongly, that all the information can be found in literary sources, stone architecture or in the various artifacts. However, plant remains, charcoal, charred seeds and fruits are present in almost every stratigraphical layer of an archaeologically investigated site. The study of these remains is usually conducted on prehistoric sites but classical archaeology still lags behind in this respect. This paper proposes the first review of the macro-botanical remains (fruits and seeds)[2] discovered in Protogeometric sites in mainland Greece.

Archaeobotanical investigation is one of the most reliable methods of studying agricultural practices and daily life in past societies. However the problems of taphonomy and recovery bias must be outlined in order to provide a statistically acceptable basis on which to rest any interpretations. Not all plants remains are equally well preserved or recovered systematically, and there is a whole range of plant species that is not recoverable. On Aegean sites, where nearly all of the botanical remains have been preserved through carbonisation, it is more common to find only species that are likely to be exposed to fire in some way.[3] Cereals are often parched at some stage of their processing, which increases their chances of preservation in archaeological contexts. On the other hand, vegetables and soft plant remains are highly perishable and are unlikely to be preserved through carbonisation. This can result to the under-representation of several species in our archaeobotanical record.

There is also a recovery bias that involves the attitude of the excavator and the type

---

[1] The archaeology of the PG Aegean was recently reviewed by Irene Lemos 2002.

[2] A detailed review of all archaeobotanical studies conducted between 1879 and 2003, regarding prehistoric and historic Greece was included by the author in her dissertation thesis: Megaloudi 2004. Économie végétale et alimentation en Grèce du Néolithique à l'époque Hellénistique: Les apports de la carpologie. Thèse de doctorat à l'EHESS, Paris (in publication). A synopsis of archaeobotanical data from the beginnings of the century to 1936 was published by K.F. Vickery. V. Logothétis published in 1970 a book on modern and archaeological discoveries regarding the vine in Greece. Complementary lists of archaeobotanical remains from prehistoric and historic sites have also been presented by Sarpaki 1992 and Hansen 1999.

[3] Dennell 1976; Hillman 1981; Sarpaki 1992.

of site excavated. This can be seen in the paucity of archaeobotanical data from protohistoric and historic sites. In Protogeometric Greece –which is the study area in this article– the total number of sites that have yielded plant remains is limited: Only five sites presenting Protogeometric occupation levels have been recorded: Kastanas, Iolkos, Kalapodi, Delphi and Nichoria, as shown in the table below.

The plant species found at Protogeometric deposits

		Kastanas Kroll 1983	**Kalapodi** Kroll 1993	**Delphi** Luce *et al.* in press	**Nichoria** Shay and Shay 1978	**Iolkos** Jones 1982
Hordeum vulgare L.	Barley	x	x	x	x	x
Panicum miliaceum L.	Broomcorn millet	x	x			
Triticum aestivum L.	Bread wheat	x	x	x		
Triticum dicoccon L.	Emmer wheat	x	x	x		
Triticum monococcum L.	Einkorn	x	x	x		
Triticum spelta L.	Spelt wheat	x	x			
Triticum sp.	Wheat				x	
Cicer arietinum L.	Chick pea				x	
Lathyrus sativus L.	Grass pea	x	x	x		
Lens culinaris Med.	Lentil	x	x	x		
Pisum sativum L.	Peas		x			
Vicia ervilia L.	Bitter vetch					x
Vicia faba L.	Broad bean	x	x	x		
Camelina sativa L.	Gold of pleasure	x	x			
Linum usitatissimum L.	Flax	x	x			
Papaver somniferum L.	Opium poppy	x	x			
Ficus carica L.	Fig	x	x	x	x	x
Vitis vinifera L.	Vine	x	x	x	x	x

These Protogeometric sites correspond to 6% of the total number of published archaeobotanical studies conducted in Greek archaeological sites between 1879 and 2003.[4] This under-representation of proto-historic sites in archaeobotany, is mostly due to the archaeological emphasis which is laid on architecture, art history and luxury, as argued above.

I have chosen in this paper to present an overview of Protogeometric Greek mainland sites based on the data currently known for the primary edible plants that have been recovered from proto-historic sites. It is important to note that the aim of this article is to propose a synthetic view of the macro-botanical remains dated to Protogeometric period, as such a synthesis did not exist so far. With this goal in mind, the paper is focused on Protogeometric archaeobotancal findings (fruits and seeds) and literary evidence was not included.

[4] These numbers are based on the statistical analysis conducted by the author in her PhD dissertation: Megaloudi 2004.

Archaeological Background

At *Kastanas Toumba* the botanical findings of layers 12-9 correspond to the Protogeometric period of Macedonia.[5] Inside the layers 12-11 some levels correspond to late Helladic III C but the botanical remains (all carbonized) are attributed to the Protogeometric phase of Northern Greece.[6] The Protogeometric macro-botanical findings from Kastanas come from domestic deposits («timber houses») and represent food remains[7]. It is important to notice that for the recovery of the material both manual and mechanical flotation was used.

Excavations conducted at *Iolkos* in Thessaly revealed a burnt destruction episode on a Protogeometric floor: the carbonised plant material was found in three distinct concentrations and was floated in water. According to the archaeobotanist of the site the plant remains resulted from the destruction of cleaned stored crops.[8]

In central Greece, the sanctuary at *Kalapodi*, has yielded a sequence of well-dated and studied burnt plant remains and animal bone deposits ranging from post-palatial, late Mycenaean (LHIIIC) to Classical times.[9] In the Protogeometric levels of the sanctuary macro-botanical remains are retrieved from a sacrificial context and probably represent ritual meals. Moreover, associated finds of cooking, serving and drinking vessels may indicate that the plant remains were debris of religious festivities in the sanctuary.[10]

During the restauration program that was undertaken at *Delphi* from 1990 to 1992 by the French School of Archaeology at Athens stratigrafic excavations were conducted in a small distance from the temple of Apollo, in the area called «*Pilier des Rhodiens*».[11] The excavation has yielded nine occupation deposits ranging from Mycenaean (13th century BC) to Archaic times. The burnt botanical remains belonging to the Protogeometric period come from sacrificial contexts and represent wastes of food consumed by the visitors of the sanctuary.[12] For the recovery of the plant remains a flotation machine was built up in the suroundings of the site.

Archaeobotanical evidence (seeds and charcoal) from the settlement of *Nichoria*, in the SW Peloponnese (region of Messenia) is summarized under seven major periods: Middle Helladic, Late Helladic II and III, Dark Age I and II, Dark Age III, Fourth century BC and Byzantine.[13] The 91 samples of seeds and fruits were retrieved by water flotation while in some cases the material was recovered by hand. In the Protogeometric levels cereals, legumes and fruits occur in low numbers and come from occupation levels. However, due to their sparse distribution is difficult to state on the importance of various crops during that period.[14]

---

5 Kroll 1983; Jung 2002.

6 *Op. cit.* n. 5.

7 Kroll 1983.

8 Jones 1982.

9 Kroll 1993.

10 *Op. cit.* n. 9.

11 Luce *et al.* in press.

12 *Op. cit.* n. 11.

13 Shay and Sahy 1978.

14 *Op. cit.*, p. 52, n. 13.

Archaeobotanical evidence

In Protogeometric Greece, the crops of the arable land can be grouped in cereals, millets, pulses, oil plants and fruit trees.[15] There is sufficient archaeobotanical evidence of the use of at least six sorts of cereals: hulled barley (*Hordeum vulgare vulgare*), which is probably the main crop produced during this period, followed by einkorn wheat (*Triticum monococcum*), emmer wheat (*Triticum dicoccon*), bread wheat (*Triticum aestivum*) spelt wheat (*Triticum spelta)* and millets (at least *Panicum miliaceum*).

Six-row hulled barley appears in Greece at least since the earliest Neolithic levels in Thessaly[16] and in Macedonia.[17] Barley is a very resistant species and can tolerate poor and dry soils, and some salinity; these qualities would have been quickly recognized by the farmers. By the first millennium BC hulled barley is testified in 70% of Greek archaeological sites dated to that period. The increase of finds of barley could indicate the need of proto-historic farmers to cultivate less rich soils in order to feed their communities. The importance of barley during that period is evidenced by the archaeological record as important quantities of barley remains are reported from the Protogeometric layers of Kastanas, Iolkos, Kalapodi, Delphi and Nichoria.

Hulled barley was discovered in a distinct concentration in a burnt Protogeometric floor at Iolkos.[18] The absence of any weed seeds indicates that barley was stored for human consumption and may reflect rigorous hand sorting.[19] It seems that the crop played an important role in the economy of the site during that period.

Important quantities of hulled barley were recorded at the sanctuary of Artemis and Apollo at Kalapodi.[20] The finds were retrieved from a sacrificial context and according to the archaeobotanist of the site they could have been resulted from ritual meals.

A single seed of what it seems to be barley is reported from a floor deposit at Nichoria but as no other remains of the species or parts of the plant were found, is difficult to conclude on the status of barley at Nichoria.[21]

At Delphi barley represent 7% of the total number of plant remains in the Protogeometric levels of the sanctuary.[22] It seems that the barley findings represent wastes of food consumed by the visitors of the sanctuary during the time they spent there.

Emmer and einkorn constituted the principal grain stock of Neolithic and Bronze Age Greece. Both species are present in nearly all Neolithic sites in Greece at least since the 6th millennium BC. Emmer wheat seems to be the most common wheat throughout the Bronze Age in southern Greece while einkorn seem to be predominant in the north.[23] In the Protogeometric period emmer and einkorn are identified in Kastanas,

---

15 See also Kroll 2000.

16 Hopf 1962; Renfrew 1966; Halstead and Jones 1980; Kroll 1983.

17 Valamoti 1995.

18 Jones 1982.

19 Jones 1982, p. 78.

20 Kroll 1993.

21 Shay and Shay 1978.

22 Luce *et al*. in press.

23 Hansen 1988.

Kalapodi, Delphi and Nichoria. The archaeobotanical evidence from Protogeometric sites is limited and does not allow any statements regarding the geographical distribution of emmer and eikorn at that time. The available macrofossil data indicate that both species continue to be widely used in the Protogeometric period but barley and bread wheat develop considerably at that time and in some cases they start to replace emmer and einkorn.

Bread wheat is a demanding crop in terms of soil moisture and nutrient requirements and it is a rarer find in Neolithic and Bronze Age Greece. In the Protogeometric period bread wheat is very well documented in Kalapodi and Delphoi where it even replaces other wheat, as the main cereal besides barley.[24] *Triticum aestivum* is a highly nutritious plant as it is very rich in gluten and therefore is the most suited in bread making. The increased number of bread wheat finds during the Protogeometric period could be related to culinary practices. In Kalapodi and in Delphi, in addition to the *Triticum aestivum* remains a large number of mortars and millstones was dicovered. Their presence is related to bread making and it seems that leavened bread –made of *Triticum aestivum*– started to become very popular at that time.

Spelt wheat appears to be a later arrival. The species makes its first appearance in the Late Neolithic in Macedonia.[25] In the Protogeometric period spelt wheat becomes more common as it is recorded in 35% of the sites. The species is discovered in small quantities in Kastanas and in Kalapodi. It seems that spelt wheat was cultivated in Greece to a small extent and it was never a main cereal. This is also the case for rye (*Secale cereale*), which is reported for the first time (as a cereal weed) from the Late Neolithic Cave of Skoteini in Euboia.[26] Rye findings from proto-historic Greece also represent weedy species possibly used as fodder: only few grains were discovered in the protogeometric layers of Kastanas and Kalapodi. The limited number of rye findings indicates that the species could not have been used for human consumption. This changes only in the Byzantine period as large quantities of rye have been discovered in Byzantine layers of 12th and 14th century AD in Agios Mamas on Chalkidiki.[27]

Broomcorn millet (*Panicum miliaceum*) appears in Greece in Middle Neolithic[28] and it becomes a staple food in North Greece by the beginning of Protogeometric Period: sufficient evidence of its use we have from Kalapodi where an important concentration of *Panicum miliaceum* seeds was found in the protogeometric layers of the sanctuary. Broomcorn millet is also discovered at Kastanas in the layers dated at the same period. The distribution of the species is limited to the Northern part of the country as in Central and south Greece, millets were regarded as exotic and barbaric and they seem to have been considered the food of the lower class.[29]

The predominant legumes cultivated in Protogeometric Greece are bitter vetch

---

[24] Kroll 1993; Luce et al. in press.

[25] Spelt wheat is reported from Dikili Tash, Materne 1993 and from Stavroupoli in Thessalonica, Margariti 2002.

[26] Mangaffa 1993.

[27] Kroll 1999.

[28] M. Hopf (1962b) reports a grain of *Panicum miliaceum* in a Pre-ceramic level of Argissa but the chronological attribution of this find is under discussion.

[29] Kroll 2000.

(*Vicia ervilia*), lentils (*Lens culinaris*), chick peas (*Cicer arietinum*), peas (*Pisum sativum*), grass peas (at least *Lathyrus sativus* and *Lathyrus cicera*) and broad bean (*Vicia faba*).

Lentils and bitter vetch are reported from Kastanas, Kalapodi, Delphi, and Iolkos.[30] In the latter, bitter vetch may have been contained in a small pottery vessel found broken near by and it seems that the species resulted from a cleaned stored crop.[31] *Lens culinaris* and *Vicia ervilia*, seem to be higly esteemed in the Protogeometric period as it is evidenced by the frequency and the numbers of the findings. In Greece, *Vicia ervilia* is fairly common at Prehistoric settlements and from the mode of storage it seems that it was a crop legume for humans and not exclusively an animal fodder. This was also the case in the Protogeometric period as the species is very well documented. The seeds of bitter vetch are bitter-tasting and the species contains toxins that are harmfull for man, horses and pigs, but not for ruminants, such as cows and sheep[32] making the legume an excellent fodder. However these toxins are easily eliminated by cooking and the species can be consumed by humans.

Chick peas and peas are not missing in the Protogeometric period but they occur only in small quantities in Nichoria (chick peas) and in Kalapodi (peas). The archaeobotanical evidence is still scanty and at the present stage of research we have no evidence that *Cicer arietinum* and *Pisum sativum* formed important components of the subsistence of agricultural system in the Protogeometric period.

Broad beans make their first appearance in the Late Neolithic but they become important in Protogeometric period where they are found in 50% of the sites. They are found in important quantities at Delphi and to a small extent at Kastanas and Kalapodi. It is possible that broad beans were cultivated in small plots in gardens (as *Vicia faba* is a demanding species in terms of water) and fresh pods were plucked as a fine vegetable. *Vicia faba* causes the disease known as favism, an hemolytic anemia found to people presenting a genetic deficiency of the red blood cell enzyme G6PD.[33] However soaking fava beans and removing the seed-coat may alter their toxic effects as the seed-coat has the higher concentration of toxins.[34]

Grass peas are reported from Kastanas, Delphi and Kalapodi. In the latter the species is very well documented as more than 3000 seeds of *Lathyrus sativus* were recorded. The species demands special care while growing as it needs a support for climbing, either cereal stalks or mechanical aids. It is more likely that in the Protogeometric period the species was grown into gardens but sowing in the field cannot be excluded. *Lathyrus* spp. can be highly toxic if consumed in large quantities as the species contains the neurotoxic amino acid BOAA that causes lathyrism in humans.[35] However processing of the *Lathyrus* seeds by soaking and boiling in high temperatures can in most cases deprive its seeds of their harmful effect.[36]

The main oil crops of Protogeometric Greece seem to be poppy (*Papaver somiferum*),

---

[30] At Iolkos only bitter vetch is reported.

[31] Jones 1982.

[32] Grmek 1994

[33] Grmek 1994.

[34] *Op. cit.* notice no 33

[35] Lathyrism is a neurological syndrome that causes spastic paraplegia of the legs.

[36] Hansen1999; Marinval 1986; Jean-Blain et Grisvard 1973.

gold of pleasure (*Camelina sativa*) and flax or linseed (*Linum usitatissimum*). Among these species only flax is known to have been cultivated as early as the Early Bronze Age in North Greece, either for its oil or for its fibres.[37] Linseed oil dries like lacquer and is not very usefull in nutrition but it can be used for numerous purposes in the household and crafts. The species can be used in cooking either as intact seeds or ground or crushed for many dishes. Charred linseeds are not easily preserved in archaeological deposits as the high oil content causes the seed to burst when charring. However various archaeological sites have yielded important quantities of charred flax seeds, suggesting that flax remains are not scarce if the species had played a prominent role in the economy of the site concerned. Flax is well documented in the Protogeometric layers of Kalapodi and Kastanas and it becomes together with poppy and gold of pleasure the main oil crops of Northern Greece.[38] At Kastanas, flax was mainly used as a source of oil but an industrial use of the species (in clothing) cannot be excluded.[39] The presence of *Lolium remotum* which is a flax weed, at Kastanas indicate clearly that *Linum usitatissimum* was widely cultivated at that time, at least at this site.

Camelina sativa becomes by the first millenium BC a considerable oilseed crop as it has been found in Kastanas[40] and to a lesser extent in Kalapodi.[41] Like flax, charred seed of *Camelina sativa* are highly perishable but the seed fragments can easily be recognized in archaeological deposits due to their typical shape. Gold of pleasure is a very resistant and productive crop and this must have been the main reason that the species became so important throughout the Iron Age.

Papaver somniferum remains were discovered in a Protogeometric context in the sanctuary of Kalapodi;[42] at Kastanas, at the same period, poppy remains represent 7% of the botanical remains, and the plant was probably used as a substitute for olive oil.[43] Poppy seeds are used as a flavouring in confections, pastry and baking, but they can also be pressed for oil.

Olive tree seems to be less important in North Greece as olive stones are not recorded outside the range of olive cultivation.[44] It seems that olive was the main source of oil for Central and South Greece, where other oil plants, such as gold of pleasure and poppy are absent in the archaeological sites. This seemed to be the case not only in the Protogeometric period but also in the following periods.[45]

Among fruits, we have sufficient evidence for the use of two species, which seem to be predominant in Protogeometric arboriculture, fig (*Ficus carica*) and the grape vine (*Vitis vinifera*).

Fig seeds are a common find at many sites in Greece from the Neolithic period

---

[37] Large quantity of linseeds were discovered in Early Bronze Age layers of Kastanas, Kroll 1983.

[38] Kroll 2000; Kroll 1983.

[39] Kroll 1983.

[40] Kroll 1983.

[41] Kroll 1993.

[42] Kroll 1993.

[43] Kroll 1983.

[44] Olive nuts have been found neither in Kastanas, nor in Assiros, nor in Agios Mamas nor in inner Thessaly. See Kroll 2000.

[45] Megaloudi 2004; Kroll 2000.

onward. This is not surprising as a single fruit contains several hundred seeds. In the Protogeometric levels fig seeds are reported from Kastanas, Kalapodi, Delphi and Nichoria. At Delphi, in addition to the fig pips, remains of the fruit were discovered. Figs can be eaten fresh or dried and it is impossible to determine whether the charred fragments of figs or the seeds were derived from fresh or dried fruit. However such a distinction can be very usefull as the discovery of dried figs would indicate a more systematic harvest and processing of this fruit.

Grapes were also known from the Neolithic period and were made into wine at least as early as the Late Bronze Age as it is attested by the Linear B tablets.[46] In the Protogeometric deposits seeds of cultivated grape are reported from Kastanas, Kalapodi, Delphi and Nichoria. The archaeobotanical evidence indicates that vine was cultivated at that time but it is difficult to determine the importance of viticulture in Protogeometric Greece, only through the archaeobotanical remains. The counts of grape seeds suggest that grape was used at that time but in small amounts. At the present stage of research a large wine industry cannot be proved. In Protogeometric Greece vine production could have taken place in small vineyards, as it is still the case in many Mediterranean countries.

Conclusions

In this paper is presented the first review of available archaeobotanical data concerning the Protogeometric period. To summarize the data on crop diversity in Protogeometric Greece, we have seen that cereals (barley, einkorn and emmer wheat, spelt wheat, bread wheat, broomcorn millet), legumes (bitter vetch, lentils, chick pea, grass pea, pea, broad bean), oil plants (poppy, gold of pleasure, flax) and fruit trees (at least fig and vine) were cultivated at that time. The most interesting case seem to be that of bread wheat: the species develops considerably and becomes –together with barley– the major crop. It seems that in the Protogeometric period the frequencies of barley and bread wheat had increased proportionally more than those of einkorn and emmer wheat. Concerning legumes, there is no significant change in Protogeometric Greece: the same range of legumes were exploited from the Neolithic through the Protogeometric period. However a slight expansion of the cultivation of small seeded variety of broad bean can be observed in the Protogeometric period. As the exploitation of oil crops, the Bronze Age species persist and the main change can be seen in the case of *Camelina sativa*: the plant occurs regularly and in larger quantities in the Protogeometric deposits. It is important to note that the number of Protogeometric sites, where an archaeobotanical investigation has been conducted, is limited and there is a need for more archaeobotanical studies. However, a slight expansion of resources in the Protogeometric period can be documented.

A combined study of archaeological survey, archaeobotanical and archaeozoological finds from excavations could be the only way to establish a pattern of Protogeometric economy and shed light to the impact of human activity in the landscape and the changes that took place in it.

[46] Palmer 1995.

REFERENCES

Dennell R. (1976). The economic importance of plant resources represented on archaeological sites. *Journal of Archaeological Science,* 3: 229-247.

Grmek M.D. (1994). *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale*. Payot and Rivages, Paris.

Halstead P. and Jones G. (1980). Early Neolithic economy in Thessaly-some evidence from excavations at Prodromos. *Anthropologika,* 1: 93-117.

Hansen J. (1999). Palaeobotany and Palaeodiet in the Aegean Region: Notes on legume Toxicity and Related Pathologies. In: Vaughan S.J. and Coulson W.D.E. (eds). *Palaeodiet in The Aegean*. Oxbow Books: American School of Classical Studies at Athens, pp 13-27.

Hansen J. (1988). Agriculture in the Prehistoric Aegean: Data versus Speculation. *American Journal of Archaeology,* 92: 39-52.

Hillman G. (1981). Reconstructing crop husbandry practices from charred remains of crops. *In*: Mercer R. (dir.). *Farming Practices in British Prehistory*. Edinburgh University Press: 123-162.

Hopf M. (1962a). Nutzpflanzen vom Lernäischen Golf. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums,* 9: 1-19.

Hopf M. (1962b). Bericht über die Untersuchung von Samen und Holzkohlenresten von der Argissa-Magula aus den Präkeramischen bis Mittelbronzenzeitlichen Schichten. *In*: Milojcic V., Boessneck J. and Hopf M. (dir.). *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien I*. R. Habelt, Bonn: 101-119.

Jean-Blain C. and Grisvard M. (1973) *Plantes vénéneuses. Toxicologie*. La Maison Rustique, Paris.

Jung R., (2002) Kastanas. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11. Prähist. Arch. Südosteuropa 18. Kiel

Jones G. (1982). Cereal and Pulse Remains from Protogeometric and Geometric Iolkos, Thessaly. *Anthropologika,* 3: 75-78.

Kroll H. (2000). Agriculture and Arboriculture in Mainland Greece. *Pallas,* 52: 61-68.

Kroll H. (1999). Byzantinischer Roggen von Agios Mamas, Chalkidike. *Byzantinische Zeitschrift,* 92: 474-478.

Kroll H. (1993). Kulturpflanzen von Kalapodi. *Archäologischer Anzeiger,* 1993 Heft 2: 161-182.

Kroll H. (1983). *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Pflanzenfunde*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 2, Volker Spiess, Berlin. Table 51.

Lemos I. S. (2002). The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the Late eleventh and Tenth Centuries BC. Oxford University Press: New York.

Logothetis V. (1970). *Η εξέλιξης της αμπέλου και της αμπελουργίας εις την Ελλάδα κατά τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής (the development of the vine and of viticulture in Greece based on archaeological findings in the area)*. Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη.

Luce J.-M., Marinval P., Renault-Miskovsky J. and Thiebaut S. (in press). *Fouilles de Delphes, Tome II Topographie et architecture, à la frontière du Profane et du sacré*. Ecole Française d'Athènes.

Mangaffa M. (1993). Αρχαιοβοτανική μελέτη του σπηλαίου Σκοτεινή στα Θαρρουνία

Ευβοίας. *In* Ad. Sampson (dir.). *Σκοτεινή Θαρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο (Skoteini Tharounia. The cave, the settlement and the cemetery)*. Athens: 360-369.

Margariti E. (2002). Αρχαιοβοτανικά δεδομένα από το νεολιθικό οικισμό της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης: μια πρώτη προσέγγιση. *In*: Grammenos D. et Kotsos E. (dir.). *Σωστικές ανασκαφές στο Νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*. Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας. Θεσσαλονίκη: 805-824.

Marinval P. (1986). Découvertes et utilisations de *Lathyrus sativus* et *Lathyrus cicera* en France du Mésolithique (9000 B.P.) jusqu'au Moyen Age (1300 A.D.). *In* : Kaul A.K. and Combes D. (dir.). *Lathyrus et Lathyrism. Third World Medical Research Foundation*. New York: 37-45.

Matterne V. (1993). *Etudes des macrorestes et du paysage d'un Tell de Macédoine Orientale au Néolithique récent: Dikili Tash*. Mémoire de D.E.A., Université de Paris.

Megaloudi F. 2004. *Economie végétale et Alimentation en Grèce du Néolithique à l'époque Hellénistique: Les apports de la Carpologie*. Thèse de doctorat, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris (in publication).

Palmer R. (1995) Wine and Viticulture in the Linear A and B Texts of the Bronze Age Aegean, in P.E. McGovern, S.J. Fleming, and S.H. Katz (eds.), *The Origins and Ancient History of Wine* Philadelphia: 269-285.

Renfrew J.M. (1966). A report of recent finds of carbonized cereal grains and seeds from Prehistoric Thessaly. *Thessalika*, 5 (E): 21-36.

Sarpaki A. (1992) The Palaeoethnobotanical approach. The Mediterranean triad or is it a quartet? *In*: Wells B. (dir.). *Agriculture in Ancient Greece* Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Athen, 4, XLII, Stockholm: 61-76.

Shay J. and Shay T. (1978). Modern Vegetation and fossil plant remains. *In*: Rapp G.Jr. et Aschenbrenner S.E. (dir.). *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, vol. 1, Site, environs and techniques*. University of Minnesota Press, Minneapolis: 41-59.

Valamoti S. (1995). Γεωργικά προϊόντα από το νεολιθικό οικισμό Γιαννιτσά Β: προκαταρκτική προσέγγιση μέσω των αρχαιοβοτανικών δεδομένων. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη ΑΕΜΤΗ*, 6 (1992): 177-184.

Vickery K. (1936). *Food in Early Greece*. Illinois Studies in the Social Sciences, University of Illinois Press, vol. 20, no 3, Urbana.

Fragkiska Megaloudi
Archaeobotanist
University of the Aegean
Department of Mediterranean Studies, Rhodes
megaloudi@rhodes.aegean.gr